

UNIVERZITET U BEOGRADU
ARHITEKTONSKI FAKULTET

POSLEDIPLOMSKE STUDIJE
KURS - STANOVANJE

TRANSFORMACIJA NAČINA STANOVANJA U KONTEKSTU RAZVOJA
AGRARNOG U INDUSTRIJSKO DRUŠTVO NA PRIMJERU KLISA

- m a g i s t a r s k i r a d -

Lenko Pleština

ZAGREB - 1982

UNIVERZITET U BEOGRADU
ARHITEKTONSKI FAKULTET

POSLEDIPLOMSKE STUDIJE
KURS - STANOVANJE

TRANSFORMACIJA NAČINA STANOVANJA U KONTEKSTU RAZVOJA
AGRARNOG U INDUSTRIJSKO DRUŠTVO - NA PRIMJERU KLISA

- m a g i s t a r s k i r a d -

Lenko Pleština

	str.
0. UVOD	1
0.1. Izbor modela i cilj istraživanja	6
0.2. Metode istraživanja	7
1. ELEMENTI REPREZENTATIVNOSTI ODABRANOG MODELA	10
1.1. Veličina mjesta	10
1.2. Oblik samostalnog naselja	11
1.3. Karakteristike stambenih jedinica	13
1.4. Socijalna struktura naselja	13
1.5. Model porodice	15
1.6. Historijsko prestrukturiranje	16
2. POVJESNI IMPULS	18
2.1. Trajanje	18
2.2. Područje povjesnih kontrasta	20
2.3. Literalno-likovni refleks	21
2.4. Naseljavanje	24
3. ODRAZ VELIKIH PROMJENA U REGIJI	27
3.1. Industrijska revolucija	27
3.2. Socijalistička misao	29
3.3. Ratna kataklizma	31
3.4. Komunikacijska eksplozija	33
3.5. Edukacijski razvoj	35
3.6. Potrošačka ideologija	35
4. TRANSFORMACIJA NAČINA ŽIVLJENJA	37
4.1. Agrarni period	37
4.1.1. Agrarna prenaseljenost	37
4.1.2. Socioekonomski odnosi	39
4.1.3. Proizvodnja	40
4.1.4. Dioba	41
4.1.5. Porodica	43
4.2. Agrarno-industrijski period	45
4.2.1. Usitnjavanje posjeda i porodice	45
4.2.2. Psihološko osiromašenje procesa rada	47
4.2.3. Poboljšanje infrastrukture	48
4.2.4. Karakter javnih prostora	49
4.3. Industrijsko-agrarni period	49
4.3.1. Porodica industrijsko-agrarnog perioda	50
4.3.2. Širenje ženidbenog kruga	51
4.3.3. Zahtjevi industrijske proizvodnje	52
4.3.4. Posljeratna događanja u mjestu	53
4.4. Industrijski period	53
4.4.1. Agrarna zaostavština	54
4.4.2. Fond sjećanja	57
4.4.3. Vrijednost današnjeg življenja u Klisu	59
4.4.4. Fluktuacija stanovništva	64
4.4.5. Posljedice industrijalizacije na prirodni ambijent	65
4.4.6. Klimatski faktor	67
4.4.7. Odnos spram smrti	68

	str.
5. KARAKTERISTIKE STANOVANJA I GRADJENJA PREMA PERIODIMA TRANSFORMACIJE	70
5.1. Stambeni prostori i kuće agrarnog perioda	70
5.1.1. Naziv karakteristične jedinice	71
5.1.2. Kamena kuća	72
5.1.3. Dimenzioniranje/proporcioniranje	73
5.1.4. Postava na terenu	76
5.1.5. Organizacija prostora kućišta	77
5.1.6. Oblikovne karakteristike agrarne/kamene kuće	81
5.2. Stambeni prostori i kuće agrarno-industrijskog perioda	84
5.2.1. Rana betonska kuća	85
5.2.2. Novi prostorno-konstruktivni elementi i detalji	87
5.2.3. Prostorna poboljšanja	88
5.3. Stambeni prostori i kuće industrijsko-agrarnog perioda	89
5.3.1. Mali zahvati	90
5.3.2. Poslijeratna kuća	91
5.3.3. Pravo na stan	93
5.4. Stambeni prostori i kuće industrijskog perioda	95
5.4.1. Suvremena kuća u Klisu	95
5.4.2. Karakteristični prostori suvremene kuće	98
5.4.3. Oblikovne karakteristike	101
5.4.4. Izvedba	103
5.4.5. Problem legaliteta izgradnje	105
5.4.6. Današnja stambena situacija u Klisu	108
5.4.7. Moguće poboljšanje na postojećem tipu suvremene kuće u Klisu	111
5.5. Kliška perspektiva	116
6. MOGUĆNOST OBNOVE TRADICIONALNOG STAMBENOG FONDA	121
6.1. Geneza malih aglomeracija	121
6.2. Današnje stanje tradicionalnog stambenog fonda	123
6.2.1. "Preventivna zaštita"	125
6.3. Načelni stav	127
6.4. Uzorak ispitivanja	129
6.5. Polazišta i kriteriji	136
6.6. Način (metoda) ispitivanja prilagodljivosti	140
6.6.1. Rezultati ispitivanja	150
7. ZAKLJUČAK	152
BILJEŠKE	
PRILOZI	
LITERATURA	

0. UVOD

Postoje razne promjene u načinu življenja koje se odražavaju u načinu stanovanja:

- prelaz u određena životna doba, praćeno starenjem, radjanjem i umiranjem, odnosno raspadom ili povećanjem porodice.
- prelaz jednog u drugi društveni sistem, praćeno izmjenom društvenih normi, morala, prava, strukture vlasti itd.
- prelaz iz jedne u drugu proizvodnu civilizaciju, praćeno izmjenom edukacije, radnog vremena, načina potrošnje itd.
- prelaz iz jednog u drugi kulturni krug, iz sela u grad i obratno, emigracija u druge zemlje i sl.
- prelaz iz jednog u drugi prostorni sustav, kao selo/ grad, periferija/ centar, obiteljska kuća/ neboder i sl.

Karakteristika življenja i stanovanja je stalna promjenjivost načina (modaliteta) kroz trajanje jednog ljudskog života u prostornovremenskoj konfrontaciji. Ova radnja obuhvaća transformaciju koja se dešava na prelazu agrarnog u industrijsko društvo, procesu vrlo tipičnom za ovo vrijeme (posljednjih stotinjak godina) i ovaj prostor u kojem je današnja generacija u velikoj mjeri hibrid agrarnog i industrijskog sustava. U našoj jugoslavenskoj situaciji ovaj proces uključuje promjenu društvenog sistema, te promjenu (zbog migracija) kulturnog kruga i prostornog sustava.

U kontekstu društvene strukturiranosti, čovjek je u određenom vremenu i ambijentu, veoma mnogo određen parametrima vlastite djelatnosti. Na našem području, u rasponu generacije 20. stoljeća, postoje dva kapitalna produkciona koncepta: agrarni i industrijski. Pod agrarnim se podrazumjeva predindustrijsko društvo, fundirano najvećim dijelom na poljoprivrednim djelatnostima, privredno i kulturno autonomno u manjim fragmentima. Pod industrijskim se podrazumijeva suvremeno društvo strukturirano u primarnim, sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, policentričnog tržišta, velike razmjene roba i ideja. Prvi je koncept osuđen na odumiranje, a drugi prema već rasprostranjenim procjenama i osjećanjima, sposoban da rješava suštinske probleme čovjekove egzistencije, i da navodno bude

uvod u još jednu savršeniju proizvodnu civilizaciju, automatizirano, kompjutorsko društvo. Način proizvodnje određuje način življenja, raspodjelu i trošenje dobara, trošenje vremena, društvenu i porodičnu strukturiranost, itd., čime se određuje i odnos čovjeka i prostora njegovog obitavanja. Industrijska je revolucija izazvala kapitalne društvene, a potom uvjetovala i radikalne prostorne promjene. Nove potrebe, obaveze i mogućnosti su dovele do novih odnosa u korištenju prostora kao i načinu gradjenja.

Promatrati problem stanovanja mimo proučavanja koncepta sveukupnog življenja, bilo bi utopističkoidealistički pristup, jer u stvarnom svijetu nalazimo čvrstu spregu ova dva fenomena.

Stanovanje je skup događanja koja se dešavaju u privatnom prostoru a to je i način korištenja tog prostora. (Privatni prostor je onaj prostor i teritorija koji su na razne načine: vlasništvo, najam, posudba i sl., dostupni u određenom vremenu jednoj porodici za isključivo korištenje svih njenih članova. Sav ostali prostor bi se, naravno u okviru jednog državnog teritorija, aproksimativno i uslovno mogao nazvati javni prostor. Između isključivo privatnog prostora - prostora stana, i isključivo javnog prostora - gradskog trga, planinskog proplanka ili ceste, postoji registar "medjuprostora": poluprivatni prostor koji koristi određeni broj porodica na određeni način, kao npr. stubište, i polujavni prostor koji koriste određeni pojedinci pod određenim uvjetima i na određeni način, kao npr. radni prostor).

Življenje je skup svih onih događanja koja se dešavaju i u privatnom i u javnom prostoru, odnosno način kako se ona odvijaju.

Događanja u javnom prostoru najdirektnije određuju instrumenti države i društva, dok su događanja u privatnom prostoru na volji i po izboru udruženih pojedinaca u porodicu, a društvo tek "indirektnom prisilom" (establiširane norme, etika, ideologija, moda, kooperacija s javnim životom), utječe na događanja u privatnom prostoru. Moglo bi se kazati da načinom stanovanja upravlja pojedinac, a načinom življenja društvo i država, no međjutim stanovanje i življenje se do te mjere isprepliću i prožimaju

da nema nekih sektora življenja koji ne bi imali direktnog ili posrednog utjecaja na sam fenomen stanovanja i obratno. Kako je fenomen življenja sveobuhvatniji fenomen, njegov će utjecaj biti veći na način stanovanja nego obrnuto. Da bi se u sprezi stanovanje/življenje ipak mogla raditi određena razdvajanja, vrlo značajni indikator je vlasništvo nad prostorom: imovinsko ili uporabno pravo. Ono najdirektnije utječe na način korištenja prostora, a time određuje karakter i smisao tom prostoru. Granica između dva ekstremna slučaja, javnog i privatnog, se stalno pomjera i u različitim periodima, civilizacijama, kulturnim, društvenim i religioznim sistemima je ponešto drugačija. Evidentno je da organiziraniji sustavi prebacuju više funkcija iz domene privatnog u domenu javnog prostora.

Poimanje svijeta u duhu razvojnih promjena, procesa, otklanja doživljaj svijeta kroz strip idealiziranih statičnih slika cjelovitih koherentnih sustava, koji bi se odražavali i u kategoriji prostora. Međutim, obično oblikovne predodžbe su najčešće reducirane na nekoliko simbola, karakteristika, i tako tipizirane (antički, medijevalni, industrijski, itd. oblik) stvaraju podlogu za suvremeni emotivni doživljaj prostora. Neki tipični emotivni impulsi su:

- folklorni romantizam, čiji korjeni mogu biti u tzv. narodnoj tradiciji, jednom nejasnom stanju iskonskog, neposrednog, intuitivnog, pitomog, sentimentalnog. Tu postoji organska povezanost s prirodom i prirodnim materijalima, rustikalno ili tek minimalno obradjenih da se stvori artefaktičan prostor koji više zadržava sliku prirode nego intelektualističkog zahvata. To je arhitektura malog mjerila, usitnjenosti, asimetrije, izraz individualizma, sela, srednjeg vijeka, nacionalnog budjenja, lokalne prošlosti ili egzotične udaljenosti.

- prostorni elitizam^x, koji društvenu hijerarhičnu strukturiranost prenosi u prostor, u širokom oblikovnodekorativnom registru stupovlja, arkada, portala, tornjeva i drugih simbola moći, bogatstva, vlasti.

Prostor simetrije i geometrije, veličine i kvalitete, intelektualističke spekulacije i inženjerskog zahvata, velikog broja specijaliziranih izvodjača, predstavlja akumulaciju i materijalizaciju viška vrijednosti. Tipične sli-

^x(odgovarao bi i naziv "institucionalni racionalizam")

ke ove kategorije nalazimo u gradjevnoj formi antičkog hrama, renesansne palače, barokne orkestracije ili klasicističke decentnosti.

- tehnicističkofuturistička imaginacija, proizišla iz neke neograničene vjere u nauku i njenu tehničku aplikaciju. Stalno provocirana napretkom dvadesetog stoljeća, želi navjestiti jedno novo moderno doba formom bez asocijacija i iskustva. Svojevrsni oblikovni izum realiziran uz pomoć stroja, novih materijala i tehnologija, dijelom je apstraktan i progresivan u nekom općenitom smislu.

Svaki od ovih impulsa formira vizuelni pojam htijući se uklopiti u kozmičku sliku svijeta, ali niti jedan od njih nije presudan za prostore stanovanja /življenja, niti bi trebao biti regulatorom ponašanja u određenom ambijentu (npr. da bi isključivo folklorni romantizam bio izraz sela).

Estetsko načelo, ideja o lijepome u prostoru stanovanja trebala bi biti inicirana "autentičnim impulsom" življenja, zaostavštine i ambicije jedne sredine, gdje svaki pojedinac ima pravo da prostor i kuću svoje privatnosti i intime, gradi, oblikuje i transformira na vlastiti način. Ovakav pluralistički stav može uzrokovati oblikovnu zbrku i nekozekventnost obzirom na idealizirane impulse, ali ne obzirom na logiku i proces življenja, u čijoj se kompleksnoj slojevitosti mogu pronalaziti objašnjenja i opravdanja. U tom kontekstu je moguće "kozmičku harmoniju" koju propovijedaju estete rasparcelirati na male fragmente, u kojima će svatko moći izraziti vlastite oblikovne afinitete, respektirajući prava ostalih. (Ovdje već na neki način problem prelazi iz estetskog u etičko).

Koncentracija ili nedostatak društvenoekonomske moći uvjetuje oblikovnu pojavnost mjesta stanovanja, jer se kroz distribuciju viška vrijednosti animira i fond ljudskog umijeća i genijalnosti, jedan od značajnih parametara oblikovanja. Svaka epoha, stanje duha i društva određuje svoj način ponašanja u prostoru. Umijeće i genijalnost kod organiziranja i oblikovanja prostora može se usmjeriti na pojedine točke (kuće, djelove grada) koji će biti prostornodekorativni trijumf, s fantastičnim fragmentima i detaljima (sl. 1), prostor namjenjen limitiranom sloju društva, - ili se to isto umijeće može koristiti da se rješe osnovne prostorne potrebe najšire populacije. Očito je da suvremeni svijet (etički, ideološki, politički)

BRDO MEGDAN Tvrđava

Kozjak

RUPOTINA

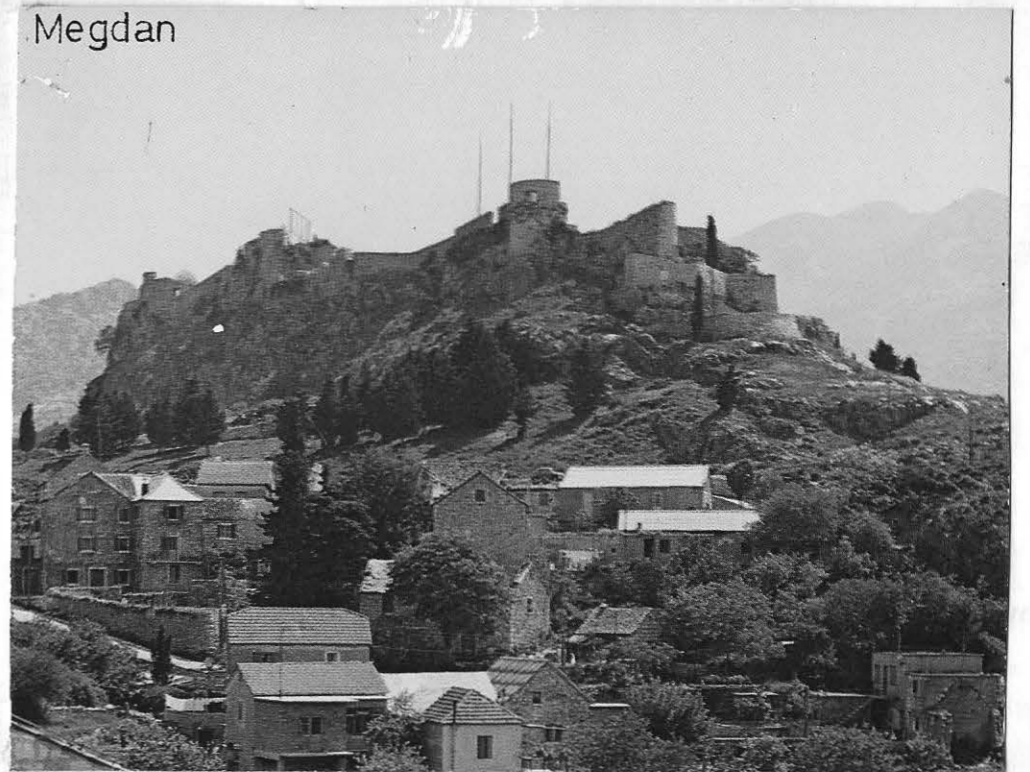
Pleštine

VAROŠ

OZRNA

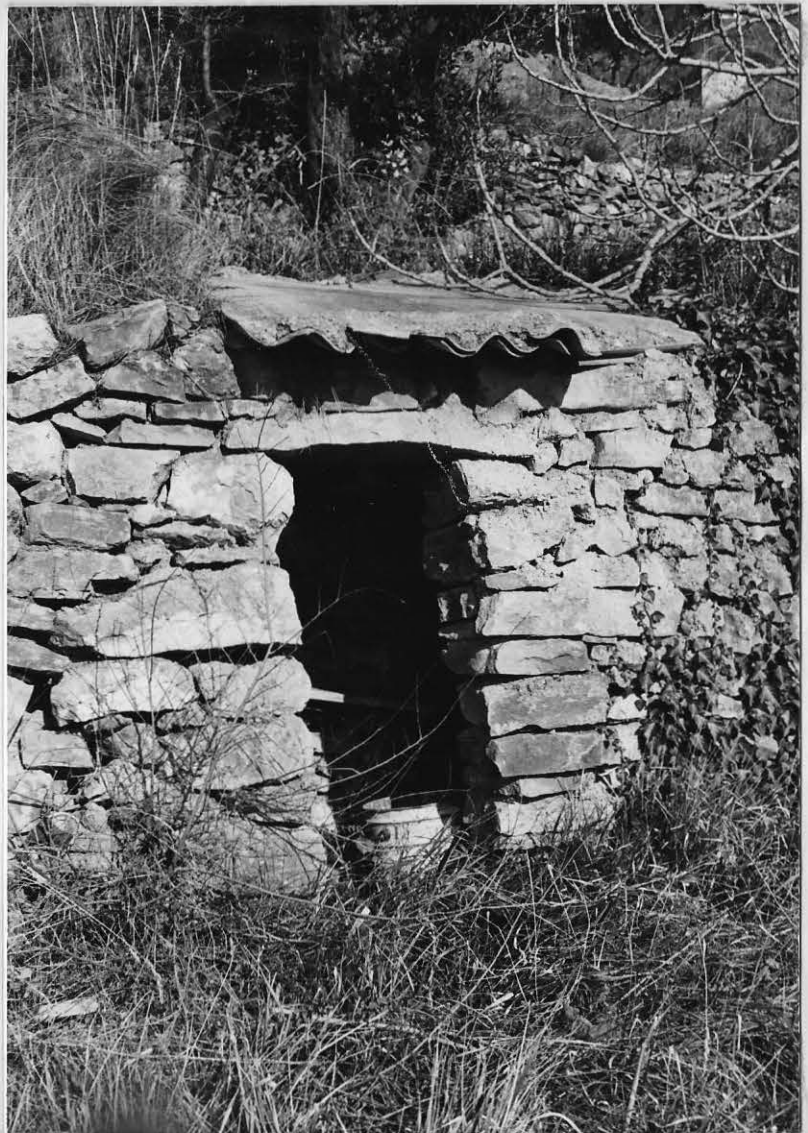
Megdan

Mosor

KOSA

teži ili bi trebao težiti idealu jedne totalne i sveukupne participacije (i fizičke i duhovne) u blagodatima prostora stanovanja pogotovo, - gdje prostor neće biti medijem iskazivanja bogatstva i moći pojedinca, klase ili korporacije (niti bi prostorna estetika trebala biti indoktrinirana tim situacijama), već bi prostori stanovanja i življenja trebali afirmirati i etiku jednog društva. (Lenjin: Etika je estetika budućnosti).

0.1. Izbor modela i cilj istraživanja

Proučavanje transformacije agrarnog i industrijsko, bilo bi moguće sprovesti na anonimnom "statističkom modelu" ili na jednom tipičnom "konkretnom modelu" koji bi dobro reprezentirao pojavu u širem smislu, i na širem području, regiji (Dalmaciji), a moguće i na jednom većem dijelu naše zemlje. Orijehtacija na konkretni model bila je zbog temeljitije, a lakše obrade različitih specifičnih situacija, koje bi statistički bilo vrlo složeno i komplicirano iskazati (npr. povjesni impuls). Stoga je izvršen izbor jedne socio-prostorne jedinice, karakteristične za naše područje, i na toj jedinici-modelu praćena je društvena i prostorna promjena uzrokovana prelazom jednog na drugi proizvodni koncept:

- mjesto Klis, u splitskoj općini, u kojem danas obitava nešto manje od dvije hiljade stanovnika. Mjesto je u današnjem izdanju formirano sredinom XVII stoljeća, a sastoji se od šest odlomaka (Varoš, Megdan, Ozrna, Rupotina, Kosa i Brdo) objedinjenih oko povjesnog grada, danas napuštene tvrđave u radijusu do tri kilometra. (vidi sl.3 i sl. 7)

Promjene koje je donio industrijski koncept, bile su radikalne obzirom na prethodno stanje, tako da je razložno dolazilo do kidanja kontinuiteta u mnogim zonama postupaka i ponašanja. Ponegdje se je takodjer razarala i odredjena kulturna nit, a ta nije bila adekvatno zamjenjena novom kvalitetom. Zadatak radnje je da ispita promjene koje su nastale u konceptu življenja/ stanovanja, te da se ispita u kojoj je mjeri moguće spriječiti osiromašenje tradicionalnog, a da se ne uspori obogaćenje programivnim.

U prvom dijelu radnje obradjena je transformacija od agrarnog ka industrijskom načinu stanovanja/ življenja u Klisu, koja se je dogadjala

kroz nekoliko razvojnih perioda: (Mada su se periodi prelapali u nešto dužem vremenskom razdoblju radi veće slikovitosti izvršena je aproksimacija i određena vremenska determinacija).

agrarni period, do dolaska tvornice cementa g. 1908.

agrarno-industrijski period, do rata

industrijsko-agrarni period, do šezdesetih godina

industrijski period, do naših dana sa ambicijama dugovječnog trajanja.

Svakom ovom periodu korespondira i određeni način organiziranja prostora, oblikovanja i gradjenja, što je obradjeno u drugom dijelu radnje.

0.2. Metode istraživanja

Magistarski rad zasnovan je na empirijskom istraživanju uz korištenje slijedećih metoda:

a. anketa, medju učenicima V, VI, VII i VIII razreda osmogodišnje škole "Kajo Gizdić" u Klisu, obavljena dana 23. 10. 1981. godine za vrijeme jednog školskog sata. Od ukupnog broja učenika navedenih razreda (198) anketu je ispunio 191 učenik, od kojih je 81 učenik iz Klisa, a ostali su iz okolnih mjesta (u anketi uvjetno nazvano "Zagora") za koje je školska nastava od IV - VIII razreda organizirana u Klisu. U broju kliških učenika nisu obuhvaćeni učenici iz Kose koji od V-VIII razreda pohađaju nastavu u solinskoj školi.

- Primarni cilj ankete je bio dobiti podatke učenika iz Klisa, ali su također obradivani i odgovori učenika iz Zagore, kada su bili interesantni za komparativnu analizu.
- Posredno preko učenika, anketa je obuhvatila u Klisu, 77 porodica sa 416 stanovnika, što čini 23% sveukupne kliške populacije - (prema popisu iz g. 1981. u Klisu je živjelo 1826 stanovnika).
- Rezultati vrlo dobro izražavaju sveukupnu sliku socioprostornog stanja u Klisu i okolnim mjestima, premda treba imati na umu da se ovdje "riječ anketiranih" odnosi na relativno vitalniji dio stanovništva (jezgru porodice čine roditelji od 30-40 godina), pa podaci mogu biti donekle drugačiji ("povoljniji") nego li za totalni uzorak, npr. u podacima stambenog standarda, obrade zemlje ili brojnosti porodice.
- Na sva pitanja nisu uvijek dati odgovori, tako da je kod pojedinih pitanja obradivan različiti broj odgovora, ali je uvijek broj odgovora bio iznad 90% broja anketiranih.
- Da bi se procijenila točnost podataka, izračunat je "koeficijent iskrenosti". Na primjerima egzaktnih odgovora, komparirana je podudarnost odgovora braće u različitim razredima, i dobiven je koeficijent 0,9 (broj istih odgovora: broj ukupnih odgovora), što znači da se s velikom vjerojatnošću možemo pouzdati u dobivene podatke.
- Anketni list je priložen na kraju radnje.
- Podaci korišteni iz ove ankete imati će oznaku ("anketa"/X) gdje X označava broj anketnog pitanja.

b. intervjui, sa mještanima koji su odselili (desetak primjera), i sa onima koji su gradili novu kuću (dvadesetak primjera). Razgovori su radjeni prema pripremljenoj shemi - priloženo na kraju radnje.

Razgovor o gradnji nove kuće mogao sam obaviti samo sa onima koje osobno poznajem i onima koji su shvatili pravi cilj mog istraživanja.

Predrasude ostalih: ispitivanje legaliteta gradnje, priprema zabrane, nekog poreza ili nameta obzirom na kuću, ispitivanje porijekla imovine i sl. su dijelom razložne i ilustriraju odredjeni kontekst suvremenog gradjenja.

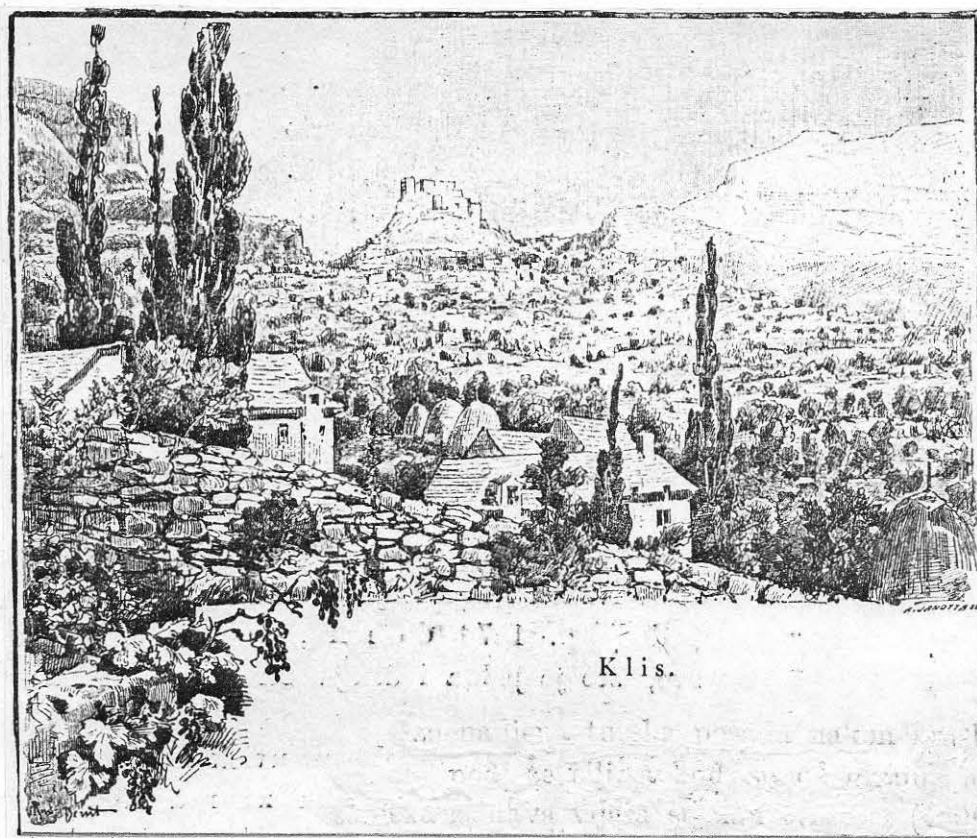
c. precizna mjerenja i snimanja objekata tradicionalnog i suvremenog stambenog fonda, uz registraciju karakterističnih detalja. To su uglavnom

sve objekti o kojima nije postojala neka prethodna dokumentacija ili je postojala u vrlo malom mjerilu (1:1000) sa dosta aproksimacija. Obrazac prema kojemu je snimana manja stambena aglomeracija ("Pleštine") je priložen na kraju radnje.

d. analiza sadržaja koja se je odnosila na razne nacрте i dokumente vezane uz temu. Analiza je obuhvatila i neke gradjevinske objekte i sklopove koji su doživjeli niz transformacija i dogradnji, da bi se ustanovila njihova geneza, dotrajalost, medjusobni odnos prostora, odnos unutrašnjeg i vanjskog prostora itd.

e. korištenje statističkih podataka, bazirano najviše na podacima iz popisa stanovništva g. 1971.

f. posmatranje organizacija života u privatnim i javnim prostorima, na bazi kojih se je mogao izvući zaključak o načinu korištenja pojedinih prostorija, kuće u cjelini te načina stanovanja na nivou mjesta.

Sl. 4 a Crtež prostora podno kliške tvrđave
- iz knjige "Napisi o Dalmaciji", G. 1892

(Zbog malih nepreciznosti u crtanju teško je odrediti dali su kuće u prvom planu "Bubići" ili "Pleštine")

1. ELEMENTI REPREZENTATIVNOSTI ODABRANOG MODELA

Analiza transformacije načina stanovanja mada se vrši na određenom modelu sa vlastitim specifičnostima, ima niz istovjetnosti, analogija i sličnosti sa širom društvenoprostornom situacijom, što analizirani uzorak čini dobrim reprezentantom na nivou regije, a u izvjesnim momentima i cijele zemlje. Promjene koje je izazvao dolazak industrije, kroz zadnjih stotinjak godina zahvaćaju gotovo sva naša područja. U jednom, manjem broju mjesta taj je proces otpočeo nešto ranije nego u Klisu, u dobrom dijelu nešto kasnije, a neka mjesta još i dan danas prolaze kroz pojedine faze transformacije - naravno s vlastitim specifičnostima zbog posebnih uvjeta. Slijedeći parametri potvrđuju izabrani model kao reprezentativan (tipičan) obzirom da u svim tim kategorijama razmatranja, izabrani model-Klis je zastupljen u dijelu koji izražava većinu ili dominantnost pojave:

1.1. Veličina mjesta

1857. 1869. 1880. 1890. 1900. 1910. 1921. 1931. 1948. 1953. 1961. 1971. 1981. G

1082 1196 1248 1442 1704 2018 2212 2700 2251 2354 2464 2176 1826 stanov.

(kretanje broja stanovnika u Klisu, od vremena kada se vode precizni popisi)¹. Prema podacima iz 1961. godine u Dalmaciji je od 882 samostalna mjesta, 80% je bilo manje od 1000 stanovnika, a 18% veličine od 1000-3000 stanovnika. Veća mjesta, 3000-5000 (1,1%), kao i gradovi veći od 5000 stanovnika (0,7%) su prava rjetkost. Od 51 samostalna naselja u splitskoj općini 84% su sadržavala manje od 1000 stanovnika². Kako je Klis disperzivno naselje, strukturirano od fragmenata (odlomci, komšiluci), pojedini njegovi dijelovi su mjere koje mogu korespondirati s naseljima od 1000, 500 i manje stanovnika.

Zbog odsustva jasnog, do kraja definiranog i općenito prihvaćenog kriterija podjele selo/ grad, teško je procjenjivati pojedine podatke, ali ne i one koje se odnose na veličinu. Veličina od 2000 stanovnika najčešće se javlja kao razdjelnica u brojčanom smislu: sve ono ispod ove veličine bilo bi definitivno selo. Broj sela iznad 2000 je malen, a iznad 5000 stanovnika je rijedak. Prema tome kada (1961. god.) imamo podatak da

72,4% jugoslavenske populacije živi na selu,³ onda se sa velikom sigurnošću može tvrditi da sa aspekta veličine, Klis izuzetno dobro reprezentira cjelokupno područje zemlje, koje se u ogromnoj količini sastoji od naselja do 2000 stanovnika.

1.2. Oblik samostalnog naselja

(Vjerojatno postoji više definicija samostalnog naselja, i one su često tehničke ili funkcionalne naravi. Meni se čini osobito značajnim ono odredjenje koje se bazira na sumi individualnih osjećanja: samostalno naselje je odredjeni broj ljudi i njima pripadajući prostor, koji na bazi vlastitog osjećanja, izgrađenog kroz izvanjske funkcionalne, povjesne i druge strukturacije, u datom času imaju određeno emotivno i funkcionalno zajedništvo.)

Najizrazitija karakteristika oblika je homogenost i artikuliranost. Procjenu homogenosti mogli bi vršiti na bazi određenih kriterija:

- fizički kontinuitet; kada se objekti dodiruju, odnosno kada udaljenost između prostornih struktura nije veća npr. od visine jedne od tih struktura, ili ako je manja od recimo 50 metara, itd.
- vizuelni kontinuitet; kada se u dominantnim vizurama naselje doživljava kao jedna cjelina koja se po svojim oblikovnim karakteristikama razlikuje od svog okoliša, prirode.
- strukturalni kontinuitet; kada određene fizičke infrastrukture (putevi, vodovod) i javne službe (PTT, promet) stvaraju zaokruženu cjelinu.
- prirodna objedinjenost; kada određeni prirodni fenomeni kao rijeka, obala, brdo, udolina, i slično objedinjuju prostor naselja u jednu cjelinu, ili mogu stvarati preduvjete za veću ili manju homogenizaciju naselja.

(U Klisu, određeno objedinjavanje disperzivnog naselja vrši tvrđava, najznačajniji povjesni spomenik u mjestu, koja dominira u prostoru i tako je istaknuto postavljena da je u gotovo 90% točaka mjesta vizuelno prisutna. Preuzima funkciju prostornog orijentira, žarišta centralno postavljenog prema kojemu cijelo mjesto prostorno gravitira.) Oblikovne karakteristike ovise mnogo o topografiji terena i pravilo je da veće aglomeracije nastaju prije na ravnom nego li na brdovitom terenu: pored razloga bogatijih resursa, razlog je i u jednostavnosti prostorne organizacije.

Čest je slučaj da po ovim kriterijima samo jedan dio naselja čini oblikovnu cjelinu, a cijelo samostalno naselje je rijetko jedinstvena homogena fizička struktura. Ovaj zaključak vrijedi i za neka naselja koja nose attribute grada. Pored postojećih prostornih aglomeracija koje su socioekonomskim kriterijem (prelaz s poljoprivrednih na industrijske djelatnosti) prerasli iz sela u grad, a prostorno zadržali mnoge karakteristike disperzivnog naselja, i suvremeno urbano planiranje također barata više s disperzivnim nego li homogenim prostornim modelom.

Veliki broj naših naselja ili dijelova tih naselja nije nastajao planski. Stihijnost, spontanost i improvizacija je odlika mnogih ambijenata, načinjenih s manje ili više vještine. Posvuda su prisutne karakteristike koje B. Kojić vezuje uz stari balkanski gradi varoš: "U njegovoj urbanističkoj strukturi nigde nema komponovanih celina: planski oformljenih trgova, objedinjenih grupacija javnih zgrada, specijalno sadjenih i gajenih javnih bašti, parkova i sl. Tako je nastala opšta karakteristika urbanističke strukture: velika nepravilnost svih osnovnih elemenata ulica, blokova, trgova rečnih obala".⁴ Značajnije reguliranje naših gradova počelo je tek u prošlom i početkom ovog stoljeća. Poslijeratni detaljni urbanistički planovi obuhvaćaju najčešće samo gradska (uža) područja. Kod seoskih naselja, poznati su samo slučajevi vojvodjanskih sela koja su se širila na regulacionoj osnovi. Karakteristike neplanskog razvoja i širenja, su osobine većeg broja naših naselja, jednako kao i disperzivni prostorni oblik, i tom oblikovnom modelu pripada aglomeracija cjelokupnog kliškog naselja.

Osobine oblika naselja su mnogostrano značajne jer mogu potencirati ili slabiti lokalni identitet. Kod disperzivnog naselja postoji pluralizam interesa koji otežava donošenje odluke. (Primjer: U Klisu je disperzija mjesta otežala donošenje odluke o lokaciji nove zdravstvene stanice. Ni nakon 25 godina od početka dogovaranja nije se došlo do jedinstvenog dogovora. Tek strah da daljnje "dogovaranje" dugoročno ne odgovori izgradnji, doveo je naglo 1980. do odluke. Odredjen je položaj - izrazito pogrešan, jer je na vjetrometini, jer je udaljen od autobusne stanice,

i jer je eliminiran stočni sajam koji se je dogadjao na toj lokaciji. Nakon što je zdravstvena stanica napravljena, otkriveno je takodjer da je smještena iznad glavne vodovodne linije čije izmicanje još uvijek odgadjava otvaranje objekta.)

1.3. Karakteristike stambenih jedinica

Ako bi se veličine stambenih jedinica komparirale s postojećim normativima (vidi: "normativi usmjerene stambene izgradnje") najveći dio stambenog fonda kojim raspolažemo je substandardan - više u tradicionalnom selu nego u gradu, ali s tendencijom izmjene tog stanja. (U najnovijem gradjenju veličine stambenih jedinica na selu i suburbanim područjima su u prosjeku veće nego u samom gradu). Nestašica prostora koju ćemo registrirati u daljnjim analizama je veoma tipična za cjelokupno naše područje. Jednako kao u analiziranom uzorku, oskudica stambenog prostora koji je ispod medicinskog minimuma, pogadjao je ne samo seoska područja već i mnoge gradske kvartove: stambena prenatrpanost, prostori bez sunca, reducirani broj prostorija i sl. Osim stanova gradjenih zadnjih tridesetak godina koji su težili određenom funkcionalnom osmišljavanju, svi ostali stanovi približnih veličina su neadekvatni obzirom na suvremeni način korištenja stana.

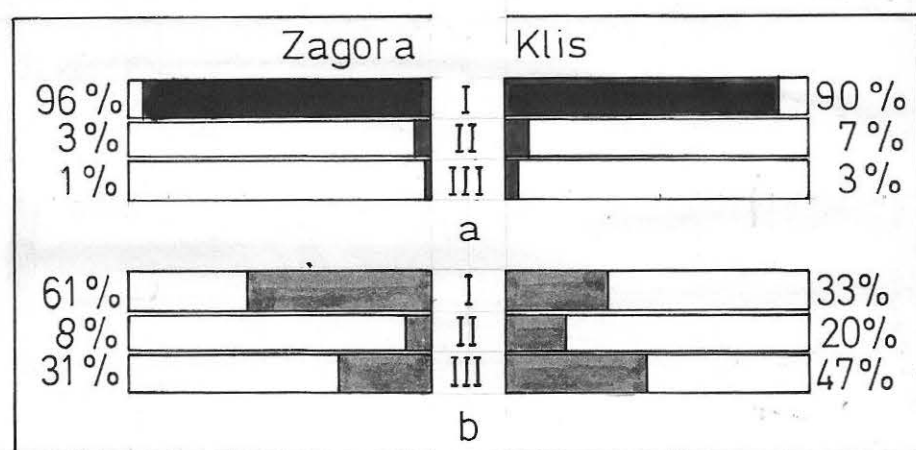
Pored ovog, mnoga su mjesta ili gradski kvartovi u mnogome slični Klisu u nedostatku pojedinih infrastruktura, javnih i servisnih službi, ili neplanskom i substandardnom razvodu nekih instalacija (elektromreža) koje zahtijevaju kompletnu rekonstrukciju.

1.4. Socijalna struktura naselja

Snimak socijalne strukture naših naselja pokazuje koncentracije određenih zanimanja obzirom na veličinu, "status i moć", te ekonomsku djelatnost tih naselja. U manjim mjestima, selima i mjestima primarne djelatnosti živi pretežno radničko-seljački sloj, dok su inteligencija i službenici više skoncentrirani u većim mjestima i gradovima. U skladu sa socijalnim profilom je i ekonomska moć tih naselja. Kada je riječ o radniku

koji živi izvan urbane aglomeracije, onda se tu najčešće radi o socijalnoj kategoriji "radnik-seljak", a to je dominantna društvena grupa: šezdesetih godina, 1/2 svih zaposlenih Jugoslavena je tu spadala.⁵ Klis je dobar predstavnik te kategorije.

Mala mjesta u principu reproduciraju vlastito stanovništvo, za razliku od većih mjesta gdje migracioni pritisak stalno dovodi nove stanovnike. To i olakšava (odlaskom se oslobadjaju limitirani resursi) i otežava situacija (gubi se vitalitet mladih ljudi koji odlaze). Nevolja manjih samostalnih naselja je i u smanjenom izboru zanimanja, i u otežanim uvjetima školovanja i obrazovanja čime se stalno obnavlja nepovoljna socijalna struktura.

I - radnička zanimanja i domaćice ("anketa"/1,22)

II - službenici (SSS)

III - službenici (VSS)

Sl. 5. a. postojeća struktura stanovništva prema zanimanjima članova porodica anketiranih učenika

b. opredjeljenja učenika za buduća zanimanja

Jedna od značajnih razlika gradske i seoske socijalne strukture (odnosno većeg i manjeg mjesta) je u rodbinskoj koncentraciji. Još uvijek u mnogim malim aglomeracijama žive ljudi istog prezimena, odnosno sa mnogim susjedima su rodbinski povezani. Rodovsko krvne zajednice koje su se protezale kroz dugu historiju u različitim oblicima su tek u novije vrijeme (kraj 19. - početak 20. stoljeća) izgubile praktični značaj, ali egzistiraju kao emotivna povjesna kategorija. Rodbinska zasićenost može predstavljati problem obzirom na daljnju biološku reprodukciju stanovnika, i u tom pogledu povećana mobilnost i širenje komunikacionog kruga povoljno djeluje.

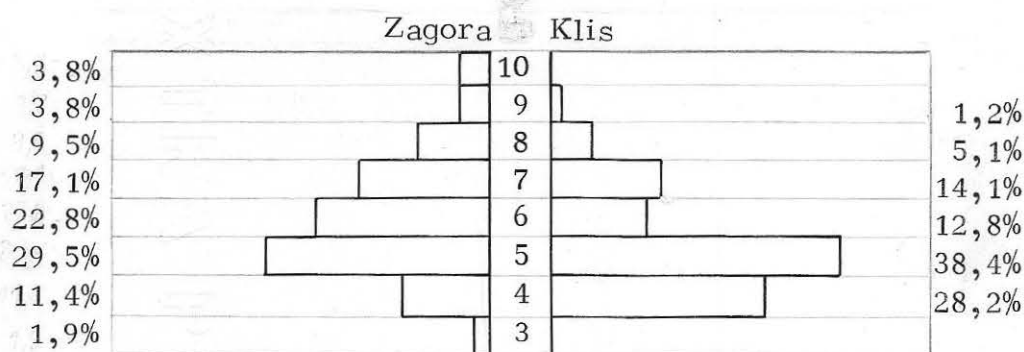
1.5. Model porodice

Kod nas se u selima i suburbanim područjima očituju veće porodice nego u gradovima (1971. Zagreb: 2.6 - 1961. - Split: 3.1, - šire područje Splita: 3.2, - solinski bazen sa Klisom 3.6 člana prosječno u jednoj porodici⁶). Kliški primjer može biti tipičan za sve one prelazne situacije od velikih proširenih, višegeneracijskih prema manjim atomiziranim porodicama:

G. 1981. prosječna veličina kliške porodice bila je 3,41 član u porodici (826 stanovnika: 536 domaćinstava). G. 1971. domaćinstva u Klisu bila su razvrstana⁷:

broj članova	1	2	3	4	5	6	7	8	i više
broj porodica	54	98	87	151	88	57	21	14	
%	9,5	17,2	15,3	26,5	15,4	10	3,6	2,4	

Podaci koje sam dobio anketiranjem učenika se osjetno razlikuju. Porodice su u prosjeku veće, što je i razumljivo obzirom da se zbog specifičnosti anketiranog uzorka, tu radi o porodicama čiju okosnicu čine roditelji srednje dobi, gdje su sva djeca uglavnom rođena, a još nije nastupilo osipanje.

sl. 6 Struktura porodica prema broju članova ("anketa"/1)

U anketiranom uzorku gotovo ni nema porodica manjih od četveročlanih, a prosječna veličina je 5.41 član, a u Zagori 6.13. Proširenih porodica (pored roditelja i djece, još poneko iz treće generacije ili bliže rodbine) u Klisu je prema anketi 1/3, a u Zagori gotovo 1/2. Podatak da su u Zagori veće i dobrim dijelom proširene porodice, govori da je tu transformacija izazvana "industrijskim konceptom življenja", kasnije otpočela.

1.6. Historijsko prestrukturiranje

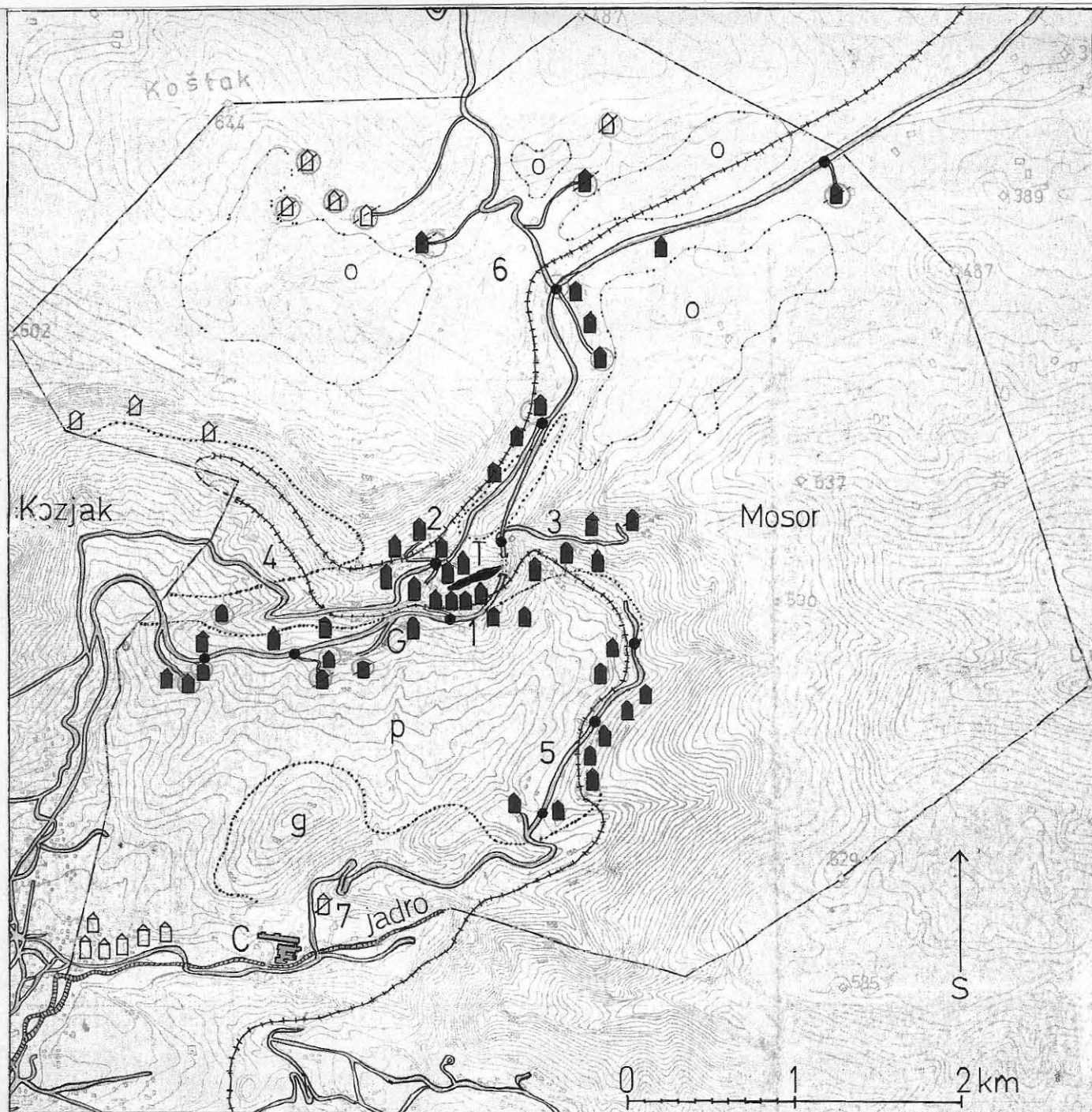
Gotovo da nema našeg mjesta koje nije zahvaćeno povjesnim vrtlogom ratova, izmjene vlasti i promjenom vlastite uloge u tim zbivanjima. Klis je u tom pogledu izuzetno ilustrativan. Samo u novijoj povijesti, u posljednjih tristo godina, od odlaska Turaka iz Klisa 1647., tu je bio cijeli niz izmjena vlasti: Venecija do 1797., Austrija do 1806., Francuska do 1814., ponovo Austrija do 1918. Između dva rata i neposredno nakon rata, do 1955., Klis je bio općinsko središte, potom je pripadao općini Solin, a od 1962. općini Split. Danas ima status mjesne zajednice. Kliška MZ je nekoliko puta mjenjala svoje granice, a danas od samostalnih naselja pored Klisa obuhvaća još Konjsko (koje se nije, a niti se jednostavno može zbog teritorijalne udaljenosti lako integrirati u jedinstvenu društveno prostornu cjelinu).

Problem prostornog organiziranja MZ je kod nas izuzetno ozbiljan. Obzirom da zatečene prostorne cjeline, a to je najveći dio našeg gradjev-nog fonda, vrlo rjetko akomodiraju broj od 5000-10000 stanovnika koji se pretpostavlja optimalnim za osnovnu društveno-političku jedinicu MZ, do-lazi do problema praktičnog funkcioniranja ove optimalne teoretske mjere.

Ova mjera (broj stanovnika 5 - 10 hiljada) mjesne zajednice je stara ideja. "To je bio model atenske demokracije u 3. i 4. stoljeću p.n.e.; bio je Jeffersonov plan za američku demokraciju; to su bile smjernice ko-je je Konfucije zauzeo u svojoj knjizi o vlasti," navodi C.Alexander, i zalaže se takodjer za ovu mjeru dokazujući je na način: "P.Goodman je predložio postupak zasnovan na iskustvu gradova kao Atena u naponu mo-ći, kada ni jedan građanin nije bio više od dva prijatelja udaljen od naj-višeg člana lokalne uprave. Pretpostavimo da svatko zna 12 ljudi u svo-joj mjesnoj zajednici. Uvažavajući to i Goodmanovo pravilo, može se vi-djeti da optimalna veličina za političku zajednicu bi bila 123 ili 1728 do-maćinstava ili 5500 ljudi".⁸

Usaglašavanje društvene i prostorne strukture rezultira presudom za mnoga jugoslavenska mjesta, bilo na, odumiranje bilo na temeljitu tran-sformaciju koja nosi niz nejasnoća. U Klisu se problem otvara kroz pos-ljednji prijedlog prestrukturacije. Prema prijedlogu GUP-Splita iz G.1970. i G. 1977. Klis najvećim dijelom ulazi u gradsko područje grada Splita. Taj dio ne korespondira s područjem postojeće MZ, već obuhvaća oko

60% teritorija i 98% stanovništva. Anektirani dio nije u okviru budućeg gradskog tkiva jedinstveno sačuvan, već je prema prijedlogu funkcionalne strukturacije grada raspodijeljen u 4 gradske zone (vidi: 5.5).

KLIS : 1.Varoš, 2.Megdan, 3.Ozrna, 4.Rupotina, 5.Kosa, 6.Brdo, 7.Majdan (k)

--- područje k.o.Klis	T tvrđava - povjesni grad
■ komšiluk, zaseok, "kuće"	(p) polje
⊠ napušteno	(o) "ograde" (krševit teren)
⊡ kuće spojene sa Solinom	g mjesni gaj - Glavica
== asfaltirane ceste	(ostali teren: golet, greben, "muntanja", "muša")
-+ železnička pruga (1903-1957)	C tvornica cementa
● autobusna stanica	G groblje

2. POVJESNI IMPULS

(Najiscrpnije i najprecizni je podatke povjesnih događaja u Klisu našao sam u radu Lovre Katića: "Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prahistorije do pada Venecije", gdje su obuhvaćeni i svi bitni momenti kliške povijesti obradjenih od drugih autora: Karaman, Bulić, Fisković, Perojević, i drugi. Rad je štampan u izdanju JAZU: STARINE (knjiga 51, Zagreb 1962. Svi citati i podaci korišteni iz ove knjige, biti će u daljnjem tekstu označeni "Starine/51" te broj stranice).

Istražujući subjektivni stav spram kvaliteta današnjeg življenja u Klisu (anketno pitanje 34) kliški su učenici od pet ponudjenih odgovora na prvo mjesto stavili: "Klis je imao slavnu i junačku prošlost!" (potom su redom svrstani: ljudi rade posao koji vole i dobro se zabavljaju, - jer je u blizini Splita, - mjesto je lijepo i ima lijepe kuće, - ljudi se međusobno poznaju i imaju mnogo rodbine). Bez obzira na izrazitu pragmatičnost dnevnog življenja, povjesna emotivnost kod lokalnog stanovništva je razložno prisutna. Upravo u povjesnoj kategoriji se očituje značaj kojeg je Klis imao, u kontekstu svog okoliša, a kojeg danas u manifestacijama suvremenog življenja nema. Normalno je da ljudi traže indentifikaciju sa onim elementima koji daju psihološki osjećaj važnosti, pa makar to bilo i u izbljednjelom sjećanju. Nekoliko je aspekata te važnosti:

2.1. Trajanje

Postoji neka intuitivna potreba da se čovjek spusti na prapočetak, i u svakom pa tako i prostornom fenomenu traži ishodište, pogotovo jer ovdje uvijek poneki materijalni ostatak afirmira smisao duhovnog raspona. Čovjek osudjen na sadašnjost, pun je želje da imaginira budućnost, jednako kao i da "živi" prošlost, i uvijek ga općinjava dimenzija te povjesne mjere. Na fenomenu trajanja grade se i neka prava koja mogu regulirati sadašnjost.

Izgleda da se Klis prvi put spominje G. 535-536, ukoliko je Prokopije bizantinski pisac pripovjedajući o zauzeću jednog klanca ispred Salone, mislio na lokalitet današnjeg Klisa. Konstatin Porfirogenet, car i pisac, ("De administrando imperio") prvi put G. 614 spominje Klisu ime: (prije pada Salone zauzeta je rimska utvrda na Klisu). G. 852 spominje se kao

imanje hrvatskih vladara (knez Trpimir). Povjesničari zaključuju da se već u to vrijeme, IX stoljeće, podno i oko Klisa se mogu konstatirati određeni oblici naselja, i od tog vremena počima kliško trajanje.⁹

Povjesni se fenomen potvrđuje kvantitetom događanja i to samo onim spoznatim, na različite načine registrirane, čiji se fragmenti mogu proživljavati (sjećanje), imaginarno suučestovati, a time se i zblizavati. Veća količina spoznate povijesti jednog ambijenta dovodi do potenciranja identiteta na bazi tog prostora. Događanja se usko povezuju s imenima protagonista, i da bi se istakla kliška povijest ovdje se navodi samo jedna sekcija registriranih imena IX-XVI stoljeća:

VLASTI U KLISU	
<i>Kliški župani</i>	
Sebidrag 892. godine	Aleksandar 1243.
Saracen 1171. godine	Mildrag (podžupan) 1270.
Medo (Ursica) oko 1220. godine	Vojslav Seputić 1378.
Brativoj 1241.	Dimitrije 1518.
<i>Kliški knezovi</i>	
Ivan 1358.	Dujam Žiličić 1520.
Pavao 1460.	Cimbrić i pop Šime, potknezovi 1532.
<i>Kliški kastelani</i>	
Petar 1227.	Ivan, sin Ivana Mihalčića 1395.
Mihovio, knez poljički i splitski, 1251. godine	Vojko Latičić, knez i kastelan oko 1392. godine.
Ladislav Ladislavić 1373. (Ilija vicecomes i kastelan)	Ivan, sin Stjepanov oko 1392–1397.
Juraj Kurjaković, knez i kastelan 1374. godine. (zamjenik: Juraj Spirančić)	Pavao Kupor i Ivan Giletov 1397.
Nikola	Pavao Kiš 1453.
Ladislav Ivanov 1382.	Stjepan Strižić 1462.
	Atanazije 1494.
	Ivan Križanić 1514.
	Petar Kružić, kapetan do 1537.
<i>Kliški arcipreti (archipresbyteri)</i>	
Vlk prije 1178.	Marin 1303.
Vukota (možda isti) 1183.	Hranko, ujedno i kanonik spl. 1375.
Franko 1387.	Nepoznata imena 1519.
Nikola Martinušević 1480.	Pavao Sirotković 1596.
<i>Kliški suci</i>	
Bratočaj 1171.	Juraj i Stjepan Bogdanov 1287.
Stjepan 1270.	Marin Prvo i Filip Ljupče 1287.
Stjepko Stankov i Ivan Bogdanov 1272. godine.	Grgur Rudčić prije 1460.
	Juraj Ručić i Ratko Kralić 1460.
	*
Vojvoda: Dobrin 1375.	Literat (nepoznatog imena) 1406.
Barjaktar: Milgost Radinić 1375.	Bartol Flurić, »rotni kancelir mišta kliškoga«.
Bilježnici: Priviza 1287, Ofrin 1330,	

("Starine"/51, str. 433)

Nekoliko citata iz "Starina"/51 pokazuju važnost Klisa kao središta raznih političko-teritorijalnih jedinica:

- "Salona je ostala u ruševinama, a Hrvati su se naselili na njezinoj periferiji. Zemlja od Mosora do Trogira postala je jedna od četrnaest

- hrvatskih županija, PARATHALASSIJA, a njen župski grad Klis" VIII st.(str.269)
- "Kako je Klis bio župski grad, dakle središte političke vlasti u tom kraju, posve je naravno po bizantinskom običaju da bude i sjedište crkvene vlasti" XII st.(str. 271)
  - "Klis ima uz župana i svoje suce, u njemu se spominju gosti (hospites) kao i u Zagrebu, Varaždinu, i ostalim kraljevskim gradovima".(str.283)
  - "Klis je zaista imao toliki teritorij da se u doba hrvatskih feudalaca cijenio bogatom baštinom". (str.342)
  - "Kada su Turci osvojili Klis namah ga učiniše središtem sandjaka, Kliško-lički sandjakat obuhvaćao je livanjsko-grahovsko polje, Krbavu, kopnenu Dalmaciju od Poljica do velebitskoga Podgorja" XVI st. (str.345)
  - "Kliški je sandjakat brojio 28 utvrđenih mjesta i preko 700 sela s nekih 400.000 stanovnika".(str.346)

Na odredjeni način Klis je bio prisutan i na evropskoj sceni:

- "Klis je bio u broju kraljevih miljenika. Kralj Bela je navraćao i kasnije u Klis poslije odlaska Mongola,..."
- "... sultan je računao da Klišanima ..."
- "...javljeno je u Rim da su Klišani opljačkali tursku zemlju..."
- "... španjolski je kralj bacio oko na zapadnu obalu Jadrana, gdje je imao pristaša, pa je mislio kako bi zauzeo Klis,..."". (str.374)
- "Toliko je razveselila Veneciju vijest o zauzeću Klisa da je Senat poslao posebne glasnike da jave evropskim vladarima taj događaj".(str.391)

2.2. Područje povjesnih kontrasta

Interesantna je povjesna podjela prostora između kliške tvrđave i Dioklecijanove palače. To je bila kontaktna zona kroz dugi period vremena, politička i kulturna: rimske dekadencije i avarskoslavenskog barbarstva, romanskog pribježišta i hrvatskog konstituiranja, bizantinskog Splita i ugarskog Klisa, autonomne splitske općine i kraljevskog kliškog grada mletačkog Zapada i turskog Orjenta, pa do novijeg bujanja jednog u gradsku s superiornost i utapanja drugog u seosku inferiornost. Na tom malom prostoru kontrastno su se spajale različite kulture, i one su formirale određenu slojevitost koja je svjesno ili podsvjesno utkana u današnje življenje.

Nekolicina manjih povjesnih materijalnih ostataka rasuto je po Klisu ali oni nisu prisutni u svijesti ljudi, bilo da su zapušteni bilo da su izvan svakodnevnice. Možda su zanemareni zbog dominacije kapitalnog ostatka, tvrđave (fortice), koja sadržava razne slojeve, što ih sadašnji stanovnici manje povjesno poznaju a više povjesno osjećaju. Iz košmara najraznovrsnijih sukoba, ratova, bitaka, najrazličitijih protagonista, ostalo je značajno kontrastno i poetsko osjećanje: plemenito herojstvo domaćih (uskoci, partizani) i teror stranih zavojevača.

2.3. Literalno-likovni refleks

Dogadjanja u ovom prostoru izazivala su literalno-likovnu reakciju svog vremena, koja podjednako nosi elemente dokumenta, istine i imaginacije. Dok se u dokumentarnom dijelu mogu nazirati fragmenti i upotpunjavati objektivno činjenično stanje, u dijelu poetskog pretjerivanja leži odraz važnosti ovog mjesta koja je subjektivno procjenjivana i dopisivana, bilo u opisu bilo u crtežu.

"Unaokolo ovog grada na sve četiri strane, na daljinu jednog topovskog hica izvisile su se planine koje dominiraju gradom. Ali spuštajući se s tih planina dolje čini se čovjeku kao da se spušta u najniži dio pakla, a grad ostaje u sredini tih dolina. To je grad na raznovrsnim strmim liticama koje se dižu do nebeskog vrha, a sazidan je od klesanog sjajnog kamena kao šedadovska gradjevina u obliku šesterougla. Premda ima mnogo brda koja dominiraju gradom, ipak, kad se sidje u grad, čini se kao da najviši vrh grada ostaje na nebu" (Evlija Čelebija).¹⁰

Koncentracija crteža u XVI-XVII stoljeću, kazuje da je upravo u tom vremenu značaj Klisa bio izuzetan: (vidi sl. 8 - 19)

g. 1571./ G.F. Cammocio

g. 1596./ H.Siebmacher: Zauzeće Klisa

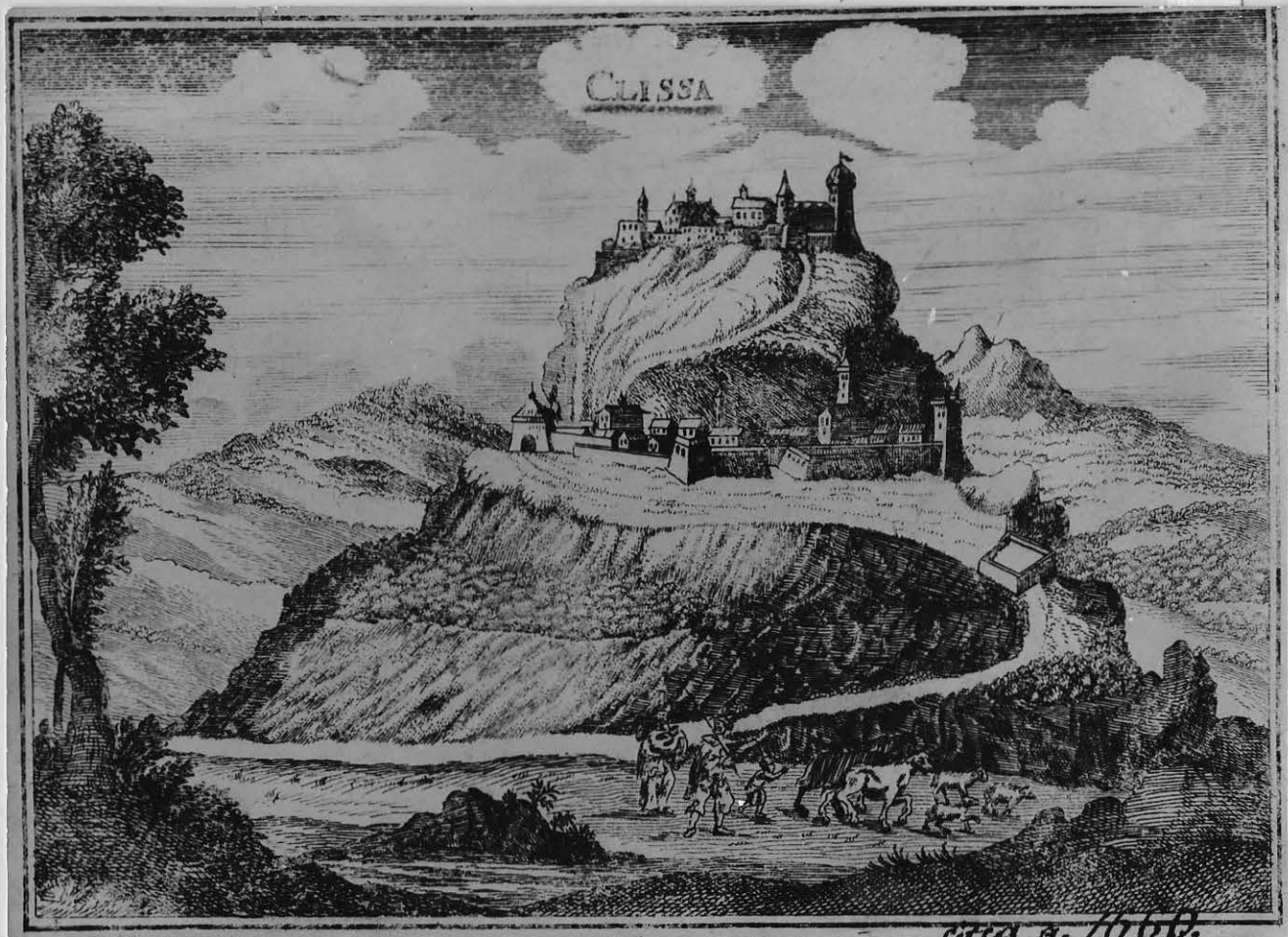
XVII st./ J.Bleau: Veue de Clissa (3 crteža)

g. 1648./ ? : Osvajanje Klisa (Vero diesegno dellá presa d'Clissa)

g. 1650./ ? : Delinatio Situsve Provinciae circa Clissam + Spalatum

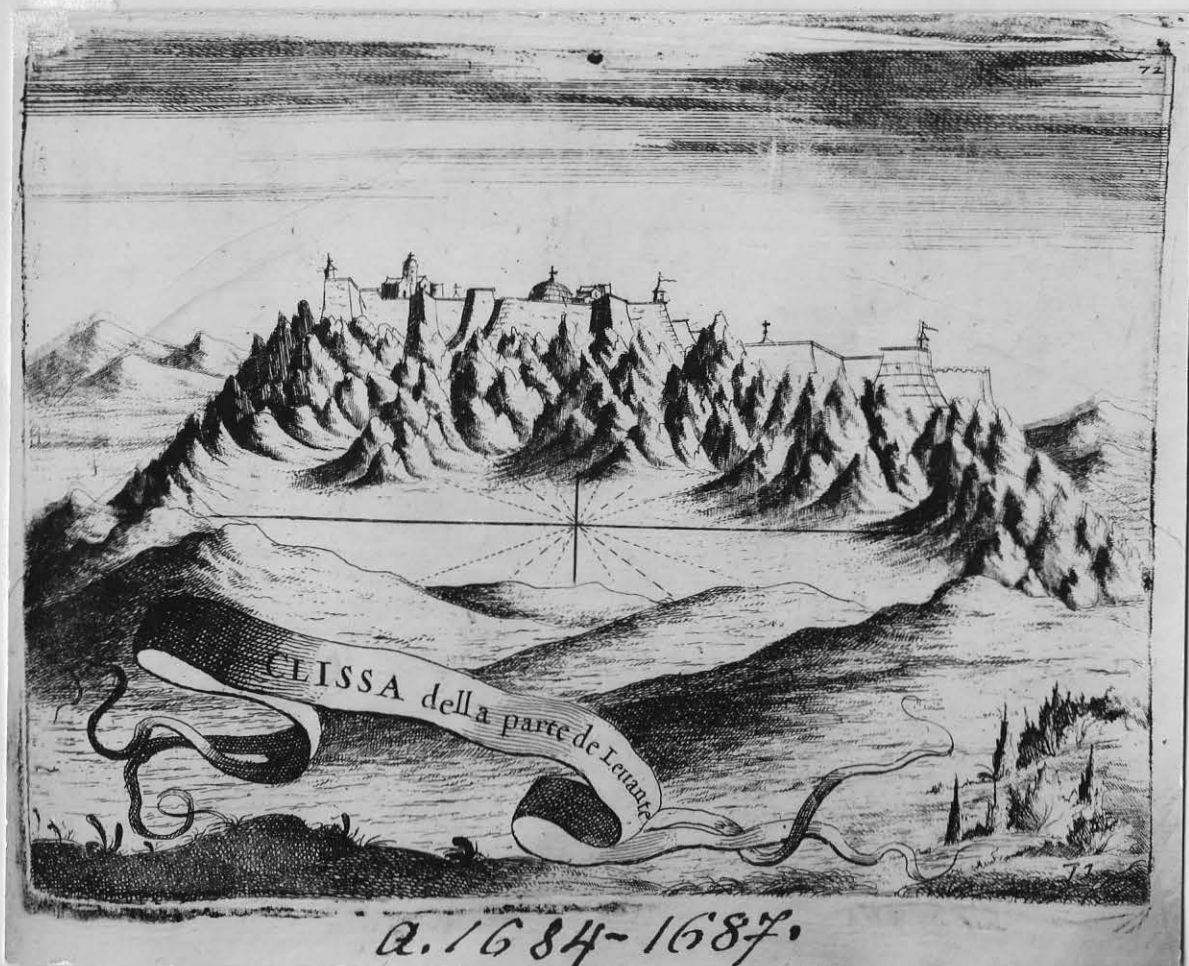
g. 1660./ ? : Clissa (pastoralni prizor)

g. 1668./ Santini: 4 crteža (pogled s juga, jugozapada, tlocrt tvrđave)

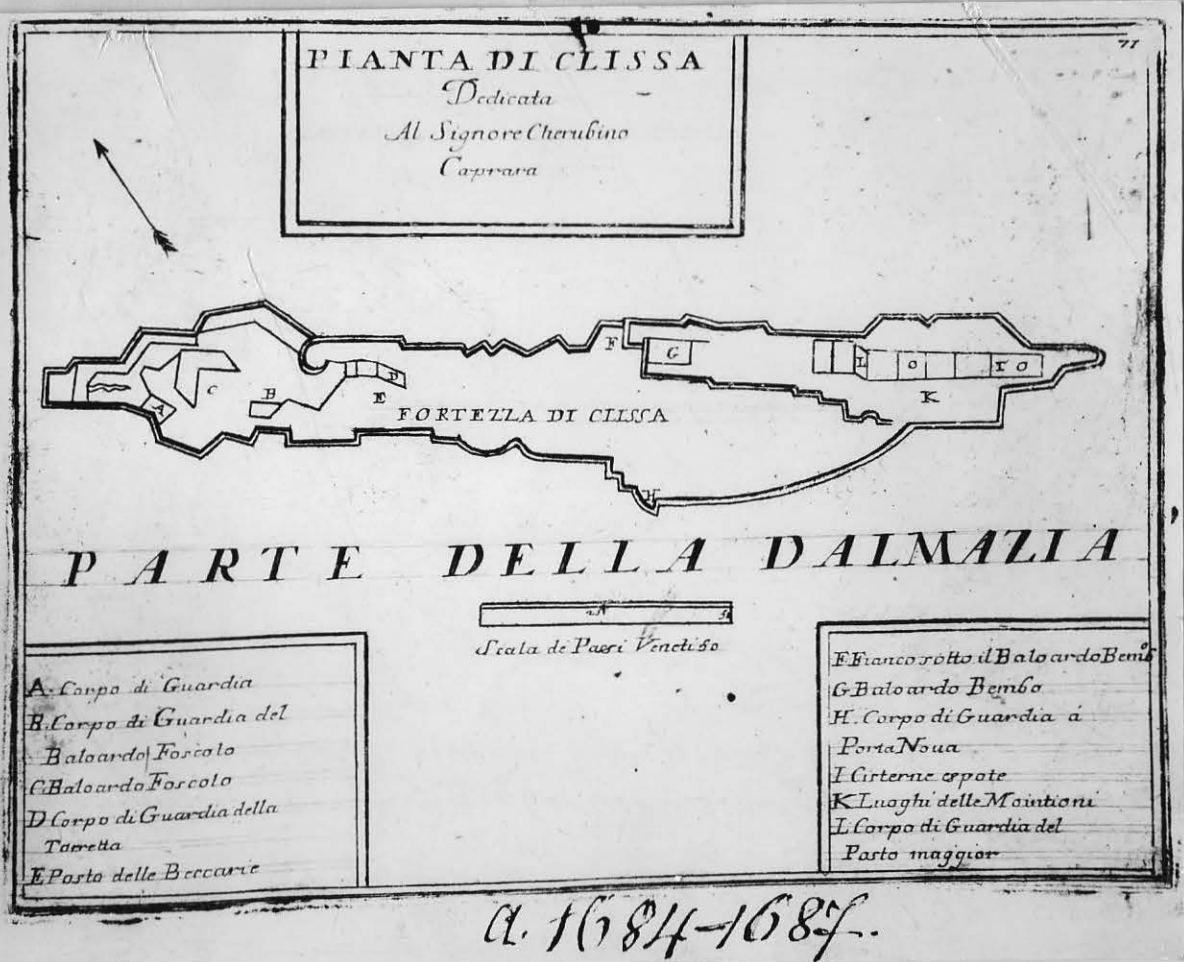
circa a. 1660.

Sl.8 Crtež Klisa, cca G. 1660.

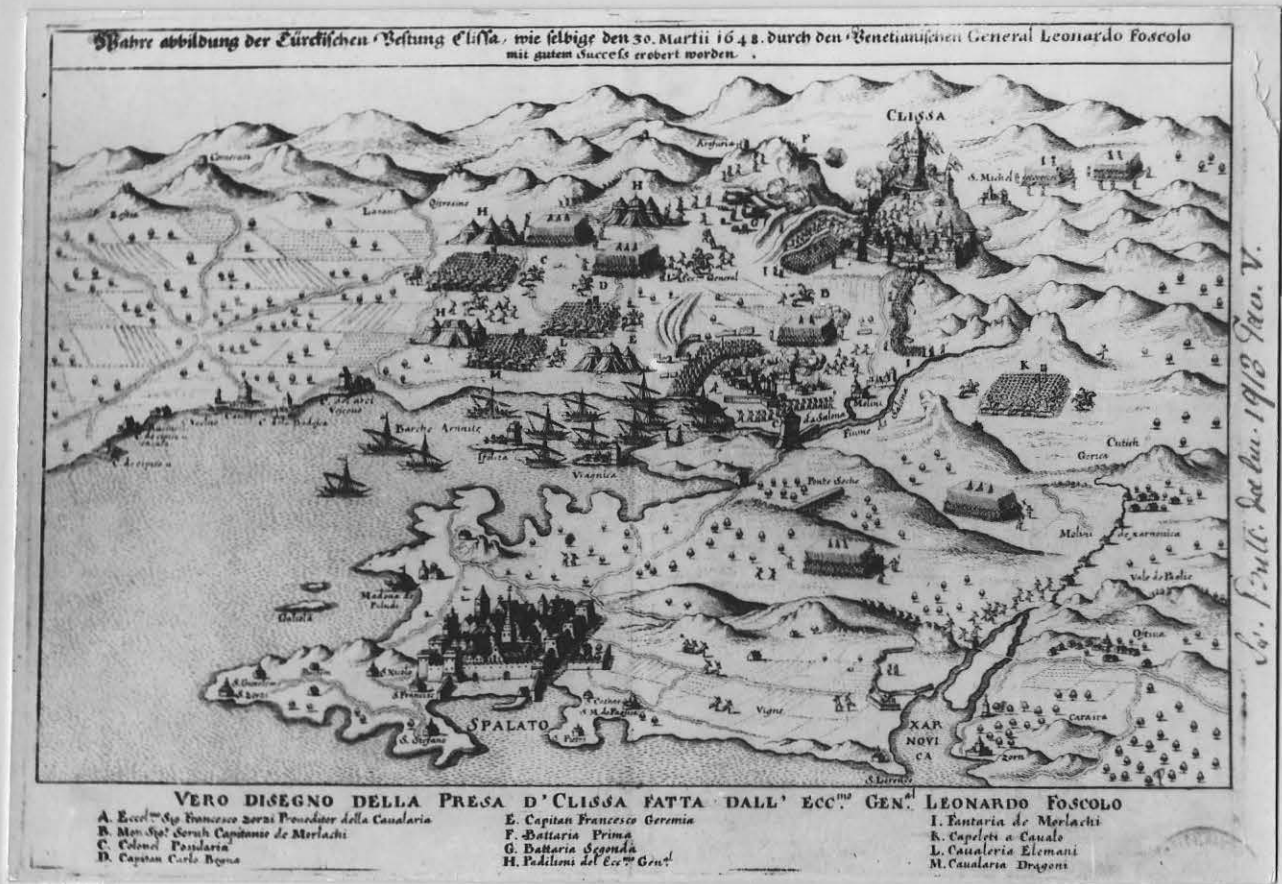

a. 1684-1687.

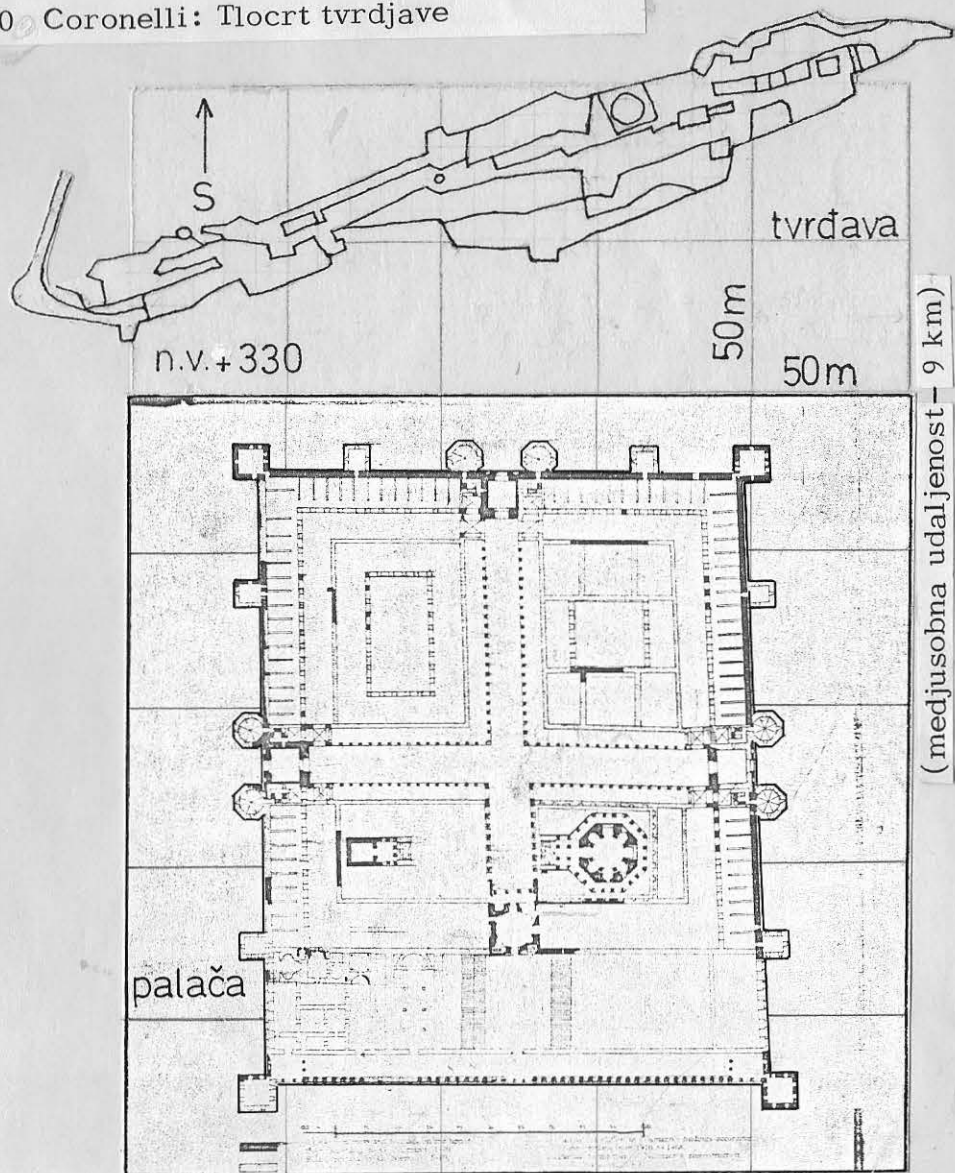
Sl.9 Coronelli: Pogled na tvrđjavu (grad) sa sjeverne strane

Sl. 10. Coronelli: Tlocrt tvrdjave

Sl. 12. Osvajanje Klisa, G. 1648.

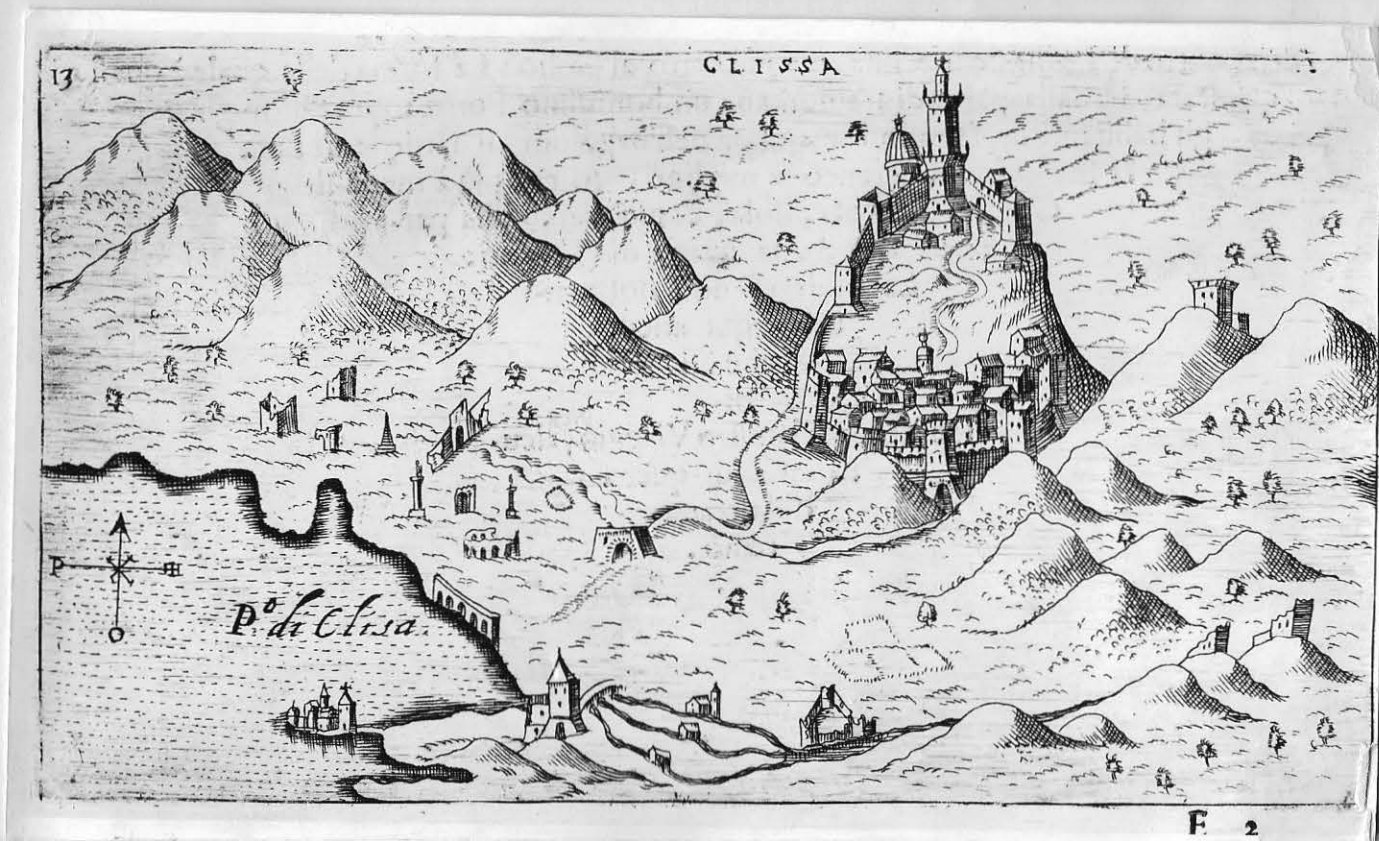
Sl. 11. Tlocrtni odnos kliške tvrdjave i Dioklecijanove palače (medjusobna udaljenost – 9 km)

Sl. 13. Prikaz prostora izmedju Splita i Klisa

Sl. 14 G.F. Cammucio : Crtež Klisa iz G. 1571.

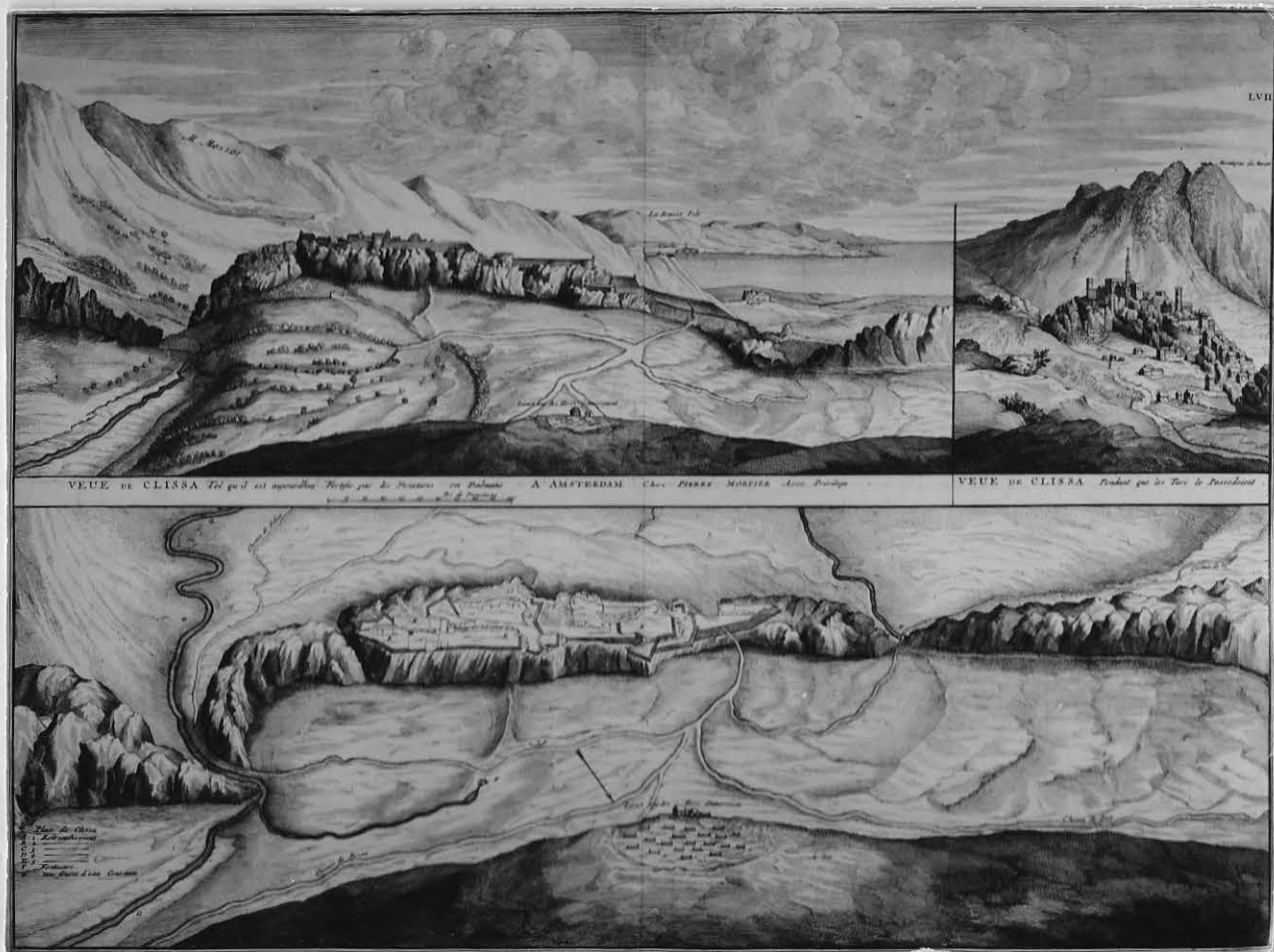

Sl.15 Bakrorez, pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu radjen prema Cammucijevu crtežu

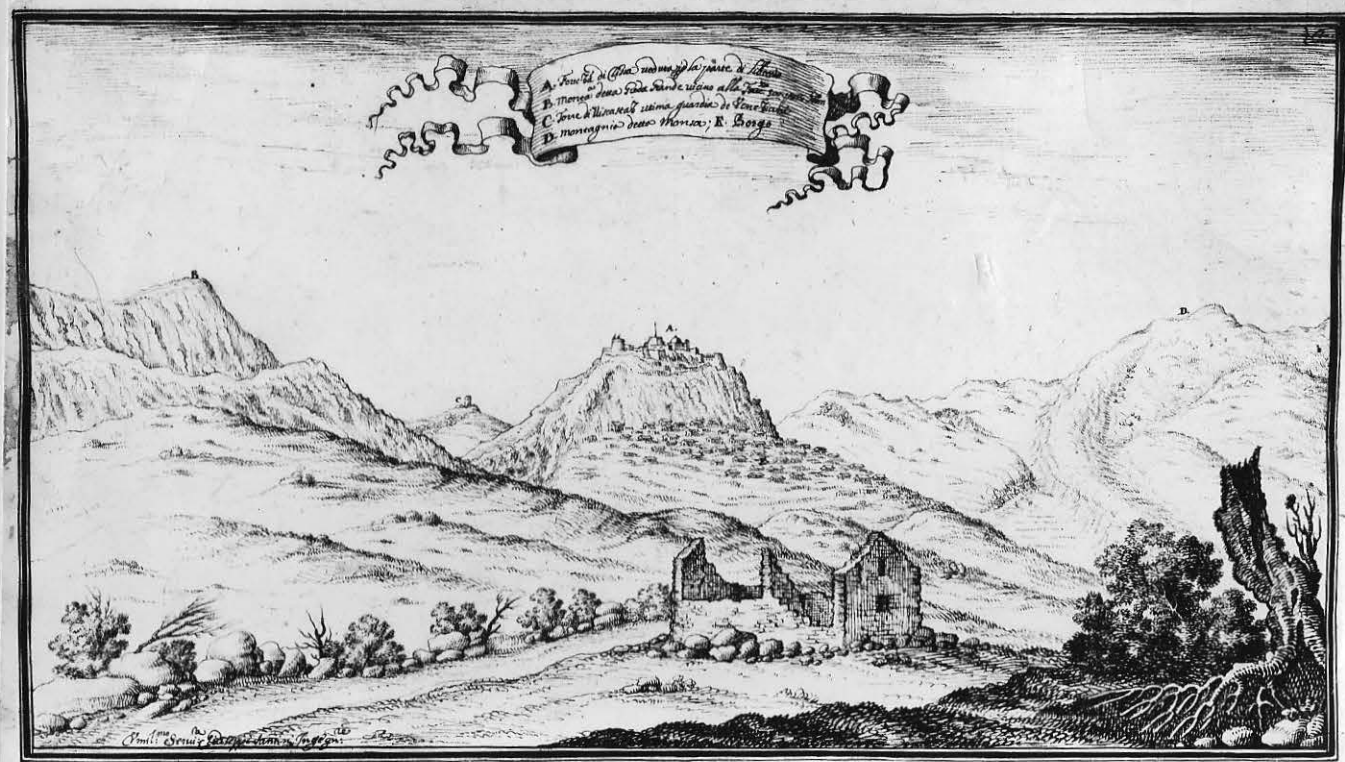

ZAUZEĆE KLISA god. 1596.
Gravirao H(ans) S(iebmacher) (1596)~

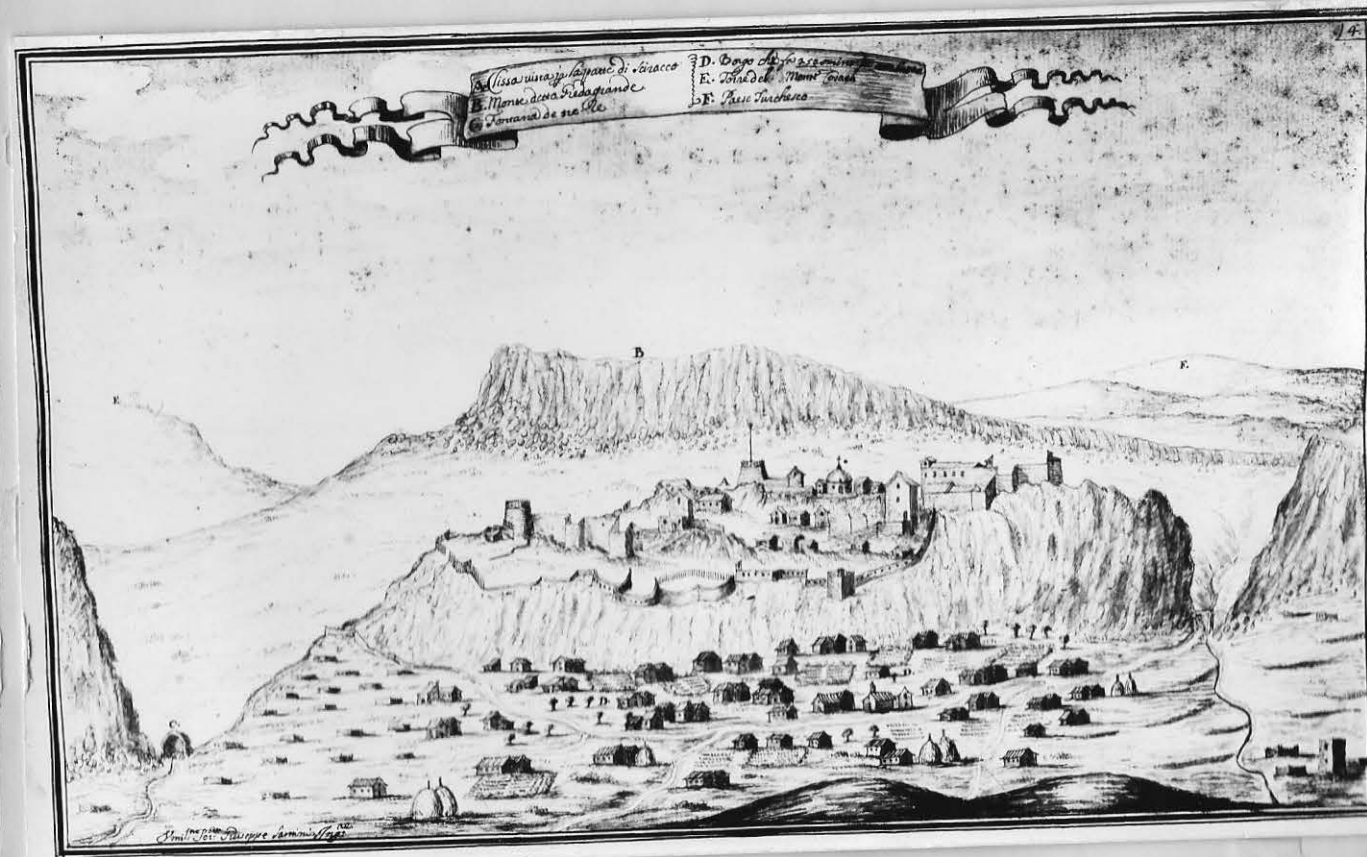
Sl. 16 H. Siebmacher: Crtež Klisa iz G. 1596.

Sl. 17 J. Bleau (izd. Mortier): Klis, XVII st.

Sl. 18 Santini: Pogled na tvrđavu s jugozapada
 (Razorena kuća ili pojeta u prvom planu je najvjerojatnije
 zametak komšiluka "Pleštine" koji će se razviti na tom mjestu)

Sl. 19 Santini: Pogled na tvrđavu i podgradje (današnji Varoš) s juga, 1668.
 s južne strane, G. 1668.

g. 1684.-87./Coronelli: 2 crteža (pogled sa sjevera, tlocrt tvrđave)

Prema tim crtežima Klis se sastoji od utvrđenog grada (današnja tvrđava) i podgradja (borgo, današnji Varoš). Na svim crtežima, osim Santinijevim, podgradje je kompaktna cjelina opasana obrambenim zidom. Vjerojatnije je, da je zid bio gomile naslaganog kamenja koje kako opisuje F. Difnico (Divinić) "ogradjuje varoš sa 200 kuća". Slično piše i M. Gironi (1648. "Presa di Clissa") govoreći o podgradju sa 150 kuća koje su bile opkoljene zidovima koji nisu čvrsti i služe tek toliko da štite stanovnike od pljačke. ("Starine"/51, str. 382)

Na crtežima koji su prikazivali cijelo područje dat je podjednaki grafički značaj Klisu i Splitu, što govori o njihovoj tadašnjoj podjednakoj važnosti.

2.4. Naseljavanje

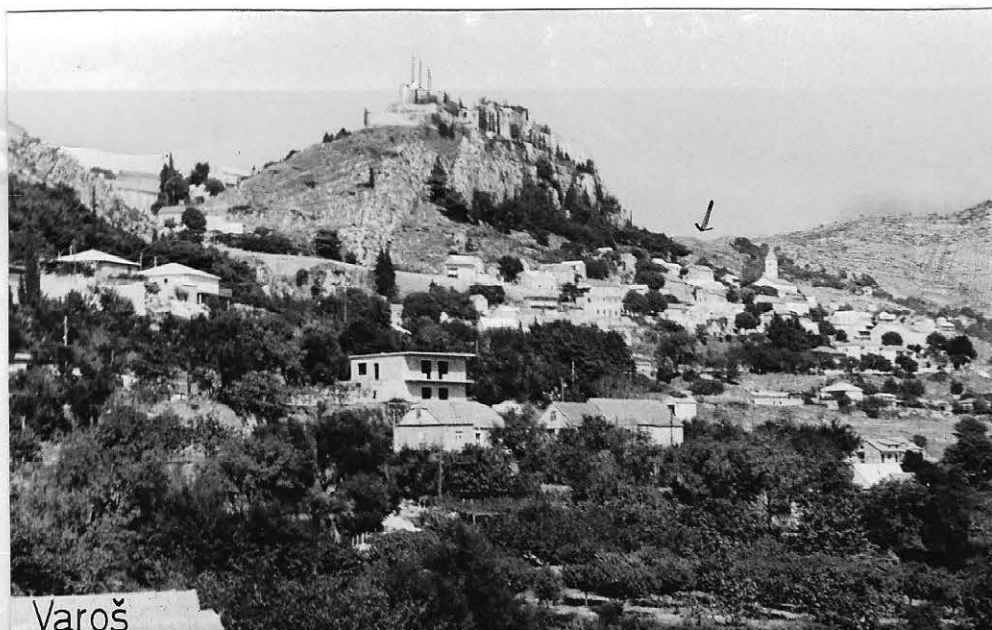
Klis je otpočeo kao vojna utvrda, koja je u medijevali bila namjenjena stanovanju najekskluzivnijeg sloja društva. Pored obitelji vlasnika tu je živjela posada, pratnja, posluga i njihove obitelji (?). Obrambeno stambena funkcija uvjetuje razvoj složenije organizacije prostora i raščlanjivanja grada-tvrđave: u tri povezana dijela, s tim da je vlasnik stanovao u trećem, najvišem, koji je mogao funkcionirati kao tvrđava u tvrđavi. U tvrđavi su također bile i staje za konje, spremišta namirnica za slučaj opsade, tako da nije bilo obilje prostora. Neki podaci govore da je tu u tursko vrijeme živjela posada od 600 ljudi. L. Katić piše, da su nakon predaje Klisa, iz tvrđave počeli izlaziti "žene, djeca, vojnici, dostojanstvenici, ... puni bola što ostavljaju Klis koji im je već postao druga domovina"^x, što znači da su turske obitelji živjele u tvrđavi: "Turci su gornji dio tvrđave ispunili kućama, pa su teško našli mjesta gdje bi postavili teške topove". Nakon odlaska Turaka, tvrđava je obnovljena dobivši više vojni i institucionalni karakter, i tu nije više bilo stanovanja civilnog stanovništva. Umjesto stanovanja u tvrđavi, razvijati će se pomalo naselje podno sjeverozapadne strane tvrđave, Megdan (Mejdan), koje je počelo nastajati u tursko vrijeme, a kasnije će preuzeti većinu institucija i ulogu mjesnog centra.

^x ("Starine"/51, str. 378)

Dok je u tvrđavi živio feudalni gospodar, u podgradju su živjeli njegovi podanici. Kliško je podgradje nastalo vrlo rano ako je vjerovati dokumentu iz G. 994. što spominje bugarskog boljara Pinciusa, koji je pobjegao sa svojom porodicom i kojeg je hrvatski kralj Stjepan Držislav nastanio u kliškom podgradju. Jedna isprava iz G.1171. spominjući mir Klišana i Splicišana spominje desetak imena i "još 150 Klišana" (vjerojatno glava porodica) što govori o brojnosti podgradja (i grada?), ukoliko se broj ne odnosi na raštrkane kuće u blizini. U 14. stoljeću "podgradje je imalo i svoj trg pred crkvom". Trg može formirati samo gušća izgradnja, pa su stoga zbunjujući relativno korektni Santinijevi crteži gdje je prikazana veoma rastresita izgradnja, a nema ni crkve u podgradju, varošu gdje je i danas crkva - čudno je da bi Turci zatečenu crkvu srušili a ne pretvorili u djamiju. Brojnost kliškog varoša prema popisu od 16.I 1666 bila je 485 ljudi: "muškarci za oružje - 129, starci - 8, mladići i djevojke - 211, žene - 137, a prema prikazu varoškog župnika od 26.VII 1726. je bilo: za oružje - 148, staraca - 31, žena udanih-120, udovica-39, stari- ca-56, divojaka-67, dice muških i ženskih-220"(ukupno 681.) ("Starine"/51,420)

Realna je pretpostavka da u periodu koje je prethodilo dolasku i odlasku Turaka (uskočko-mletački-turski sukobi) je izginulo ili odselilo dosta lokalnog stanovništva, koje su zamijenili došljaci iz unutrašnjosti. Providur Floskolo je nakon odlaska Turaka naselio oko Klisa obitelji iz Petrova polja kod Drniša, navodi L.Katić. Međutim danas ni jedna starija obitelj koju sam intervjuirao, njih 10, ne prenosi predaju dolaska iz tog kraja. (Predaja dolaska se inače slabo prenosi, pa su najčešći odgovori: odavna, oduvijek, smo ovdje; bježali pred Turcima i sl.). Zacijelo je istina, da nakon odlaska Turaka još je neko vrijeme situacija bila nemirna ("ljudi su na polju, na putu, i kod kuće morali biti spremni da se puškom ili handjarom brane") ali značajnijih, ni prostornih niti demografskih izmjena nije bilo. Današnje kliško stanovništvo većim dijelom vuče porijeklo iz tog doba, kao što su tada nastali pored Varoša i Megdana, i ostali djelovi Klisa: Kosa, Ozrna, Brdo, i Rupotina. Unutar samog Klisa bilo je nekog prestrukturiranja. Kako je Megdan preuzimao ulogu mjesnog centra tu je došlo do "useljavanja" iz drugih dijelova (Brda), a iz Varoša koji je teritorij ograničen, došlo je do "iseljavanja" i formiranja novih komšiluka.

Interesantno je spomenuti socioprostorni dualitet koji se stvara unutar nekih mjesta, na paraleli duhovne i svjetovne vlasti. U Splitu su to bili prostori oko dva trga: Peristil s katedralom i Narodni trg s vjećnicom, u Zagrebu dva suparnička srednjevjekovna grada: kraljevski grad Gradec i biskupski Kaptol. U Klisu se je blagi rivalitet stvorio između Varoša gdje je smještena dekanska crkva (koja sigurno ima specifično djelovanje na svoj bliži okoliš), i Megdana gdje su svjetovne "konkurentne" institucije: ranije općina, kasnije MZ, dom kulture i društvenopolitičke organizacije, gostionica, - što sve opet ima specifičan utjecaj na svoj okoliš.

Sl. 19a

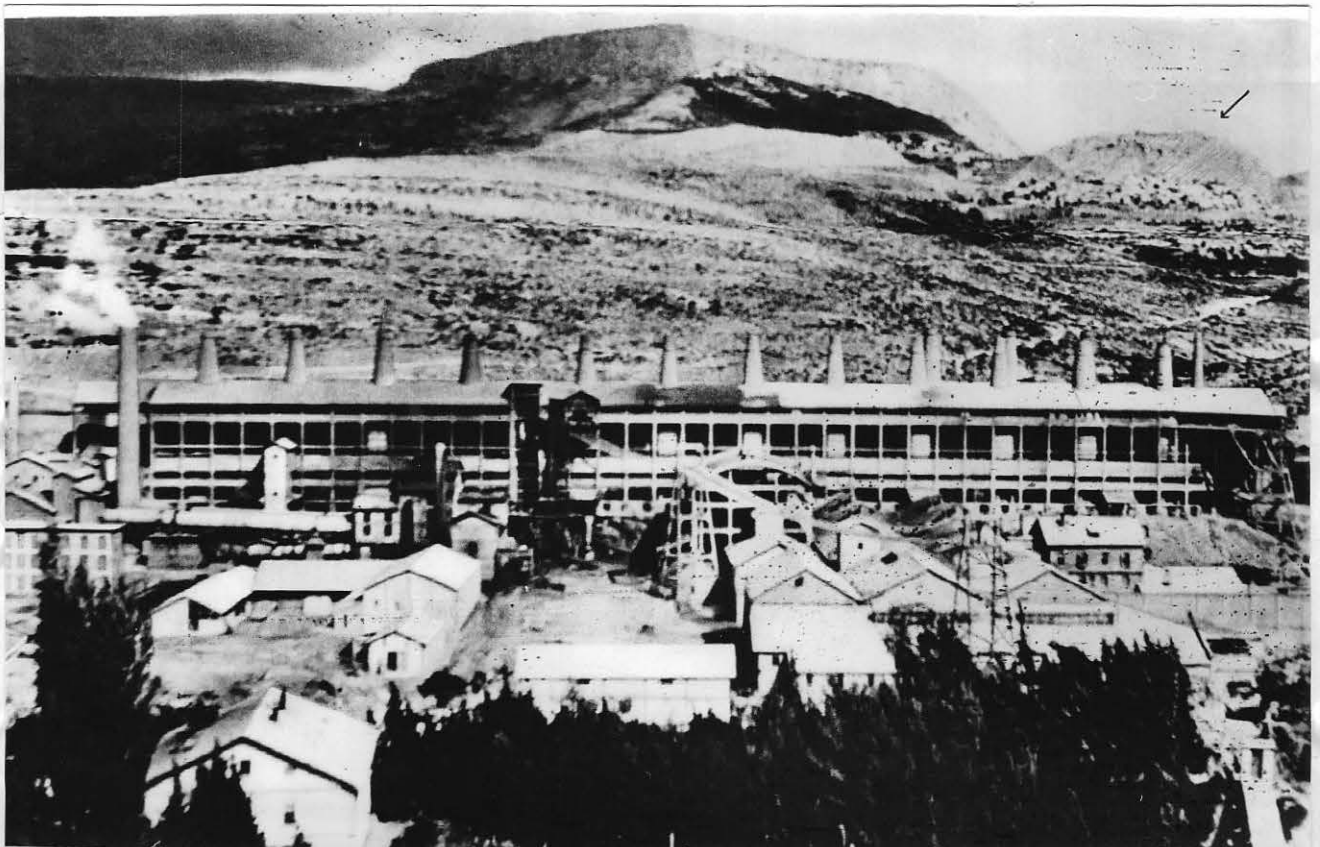
3. ODRAZ VELIKIH PROMJENA U REGIJI

Promjene koje su krupno uzdrmale dotadašnji način života ljudi na ovom području kroz zadnjih stotinjak godina, i koje još uvijek vrše značajnu transformaciju života, jesu:

- industrijska revolucija
- socijalistička misao
- ratna kataklizma
- komunikacijska eksplozija
- edukacijski razvoj
- potrošačka ideologija

3.1. Industrijska revolucija

(izraz prvi upotrebljava Engels 1845. u djelu "Položaj radničke klase u Engleskoj").

Sl. 20. Tvornica cementa "Split-A.D" (današnji "10.kol ovoz") -
Sni mljeno g.1929. U pozadini se vidi tvrđava.

Nakon što su potkraj 18. stoljeća tkalačke naprave priključene na parne strojeve, otpočela je nova era civilizacije. Radikalna promjena načina proizvodnje počela je iz temelja da mijenja svijet. Para je zamijenila manuelnu radnu snagu, a potom je uslijedio cijeli niz praktičnih znanstvenih otkrića: telegraf i telefon, benzinski motor, primjena kemije u industriji i poljoprivredi, - da bi dvadeseto stoljeće otkrilo fantastični svijet električnih i elektroničnih dostignuća te zakoračilo u nepoznati i zastrašujući svijet atomske energije. Drvo opeka i kamen, elementarni građevni materijali postepeno bivaju zamjenjeni novim materijalima, a kada se tradicionalni materijali i javljaju, njihov je karakter veoma izmijenjen strojnom obradom. Dominantni materijal industrijskog razdoblja sve do naših dana je beton, koji se (nakon zaboravljenog starorimskog iskustva i otkrića proizvodnje cementa G. 1824, a pogotovo nakon otkrića svojstava betona ojačanog čeličnom armaturom, potkraj XIX st.) najviše koristi u građevinarstvu. Proizvodnja cementa postaje značajna industrijska djelatnost.

Trebalo je cijelo jedno stoljeće da industrijska revolucija dospije i do naših krajeva. Potkraj prošlog i početkom ovog stoljeća svega je nekoliko skromnih punktova, začetka kasnijeg intezivnog industrijskog razvoja. Na srednjedalmatinskom području osnovane su dvije tvornice karbida (Dugi Rat, Šibenik), otvoren je otkop ugljena u Siveriću, nekoliko manjih tvornica za preradu ribe, a najznačajnija je bila i gotovo do naših dana ostala cementna industrija u okolici Splita. "Cementna groznica" kulminirala je izgradnjom tvornica u sv. Kaju (1904.), Majdanu (1909), Omišu (1910.) i K.Sučurcu (1912) - četrdesetak godina nakon što je u samoj splitskoj luci (1865.) proradila prva mala peć za pećenje lapora ili "tupine" (narodni naziv), i gdje se je pečena tupina, klinker, mljela u običnom žrvnju.

Tvornica cementa "Split-A.D." (akcionarsko društvo) podignuta od strane tršćanske firme "Stock comp." 1908/9 uz rječicu Jadro u Majdanu podno samog mjesta Klisa, bila je ustvari locirana na teritoriju kliške općine, štaviše samog mjesnog područja. Električna željeznica "feratina" koja je odvozila cement do luke prolazila je preko teritorija mravinske i

solinske općine, tako da su ova dva mjesta, te Klis dobili prioritet kod zapošljavanja radnika. Ne nalazeći podatke o broju zaposlenih radnika, Klišana, može se posredno iz podataka o poginulim borcima-radnicima tvornice (1941.-45) prosuditi da je otprilike 2/3 zaposlenih bilo iz Klisa: od 142 pala borca, 92 su Klišani.

Tvornica "Split A.D." koja je poslije rata nazvana "10.kolovoz" (dan formiranja partizanskog odreda), bila je od svog osnutka pa sve do pedesetih godina pretežno "kliška tvornica", a onda su se i Klišani počeli zapošljavati u već nabujaloj industrijskoj zoni splitskog područja, kao što su se i stanovnici udaljenijih mjesta zbog povećane mobilnosti počeli zapošljavati u tvornici "10. kolovoz". Međutim i danas, ako bi se procjena zaposlenosti vršila prema registriranom prevozu radnika, glavnina Klišana radi u "Dalmacija-cementu" objedinjenim tvornicama cementa i cementnih proizvoda, njih 262 - od kojih 156 radi u "10.kolovozu". (Zanimljivo je zapaziti, da se prijevoz radnika počeo vršiti tek 1955. g. i to samo u 14 sati u povratku, a od g. 1960. u oba smjera; g. 1968. su iz prometa izbačeni i posljednji radnički kamioni i kompletni prevoz su preuzeli autobusi).

Značajna skupina kliških radnika, osamdesetak, radi u brodogradilištu "Split", desetak u "Brodoremontu", a ostali su raspršeni po raznim radnim organizacijama. Proizlazi ipak da u okviru industrijskog prestrukturiranja, kliški radnici su najviše bili i ostali vezani za cementnu industriju: ("cementaši").

3.2. Socijalistička misao

Kroz dugu historiju, na ovom području je život pulsirao na način i u skladu s normama kršćanske ideologije i prakse. Već g. 1185 zabilježeno je, Klis ima arciprezbitera (dekana), a na bazi nekih drugih isprava L.Katić zaključuje da je sjedište crkvene vlasti u Klisu postojalo i od ranije.¹¹ Življenje je u globalu i u dnevnim detaljima bilo protkano i dimenzionirano religioznim standardima, tako da su se religiozne dogme utkale u misaonost i emotivnost ljudi. (Propovjedajući metafizičku pravdu, u stvarnom životu crkvena je organizacija imala ulogu feudalnog gospodara). Bilo je tako sve do pojave radničkog pokreta koji se je konstituirao radjanjem

industrije, odnosno ovdje, izgradnjom tvornice cementa. Radničke ideologije su željele jednu apstraktnu pravdu zamjeniti realnom, i pomalo su počele pucati spone pasivnog prepuštanja životnom fatalizmu. Ljudi su se počeli oduševljavati socijalističkim idejama i situacijom da sami mogu voditi borbu za vlastite ideale. Pasivnost povjesne inercije se obrće u aktivnu revolucionarnost.

Siromaštvo seoskog života trebala je da zamjeni bjeda radničkog života. Na podlozi agrarne prezasićenosti bilo je obilje jeftine i konkurentne radne snage, pa je eksploatacija bila bezobzirna. Vlasništvo nad tvornicom "Split" bilo je strano: nakon nacionalizacije otkriveno je da akcionarsko društvo sačinjava: 83,41% strani kapital (60,34% engleski, 18,32% talijanski, 3,33% haitski, 0,82% švicarski, 0,60% austrijski) svega 2,71% jugoslavenski i 14,32% nepoznatog porjekla. "U upravi su tvornice glavnu riječ imali strani kapitalisti, kojima je jedini cilj bio da iz ovog našeg kraja izvuku što veći profit, da što nemilosrdnije iskoriste jeftinu radnu snagu sela oko tvornice i ogromni prirodni izvor prvorazredne sirovine".¹² U početku se je radilo u dvije smjene po 12 sati, a 1919. se prelazi na osamsatni radni dan, iako je još dugo sve do naših dana egzistirala i "gvardija" (smjena) 12-24, što znači da se je nakon 24 sata radilo 12 sati, tj. neprestalna izmjena noćnog i dnevnog rada. Za radnika bez socijalne zaštite, bez garancije za posao (1934. otpušteno je 160 radnika) i kod surove eksploatacije, pogotovo manuelnog rada (a to je bio profil radne snage iz Klisa i okolnih mjesta, jer su u početku specijalizirani rad obavljali stranci "furešti"), za njih koji su sate i dane mogli bezuspješno čekati na ma kakav posao, skraćenje radnog vremena nije imalo nikakav značaj. Stoga su sindikalna organiziranost (URS) i štrajkovi bili neminovni: od vremena podizanja tvornice do rata bilo je 15 obustava rada od nekoliko do desetak dana, a najveći tzv. "veliki štrajk" je trajao dvadeset dana. Radnički pokret ove i okolnih tvornica cementa, bio je jedan od stupova revolucionarnog pokreta u Dalmaciji, žarište općenarodnog ustanka 1941., i NOB-a na ovom području.

Na bazi ove dvije tradicije: crkveno-kršćanske i radničko revolucionarne, formirana su određena privatna emotivna stanja i dva smjera današnjih svjetonazora: metafizički i materijalistički. Sklonosti u Klisu prema ova dva modela mogla bi se mjeriti posredno i gotovo nikada do kraja

točno, obzirom na kompleksnost i puno hibridnih stanja. Tek nekoliko podataka za moguću procjenu:

- na području Klisa ima 230 članova SKJ (podaci dobiveni u MZ Klis)
- g. 1981., 312 domaćinstava od 536 su primili godišnji blagoslov, ritual u nadležnosti katoličke crkve (podaci dobiveni u župnom dvoru)
- u anketi posjet crkvi je rangiran nisko
- odnos crkvenih i svjetovnih pogreba je otprilike u odnosu 3 : 2

Sl. 21 "Gospodinova večera" (slika Leonardove "Posljednje večere") sakralna dekoracija interijera kuće

Sl. 22 Spomen-ploča palih boraca 1941-45, radnika tvornice cementa

3.3. Ratna kataklizma

a

b

Sl. 23 Bunker iz doba rata: a. u Rupotini, b. u Majdanu, (danas uredjen u klupske prostorije)

Značajna povjesna karakteristika Klisa je bilo stalno ratovanje na ovom prostoru. Kada su g. 1898. odvezeni s tvrđave stari zahrdjali topovi u Pulu, moglo se je simbolički shvatiti da je razdoblje stradanja i razar-

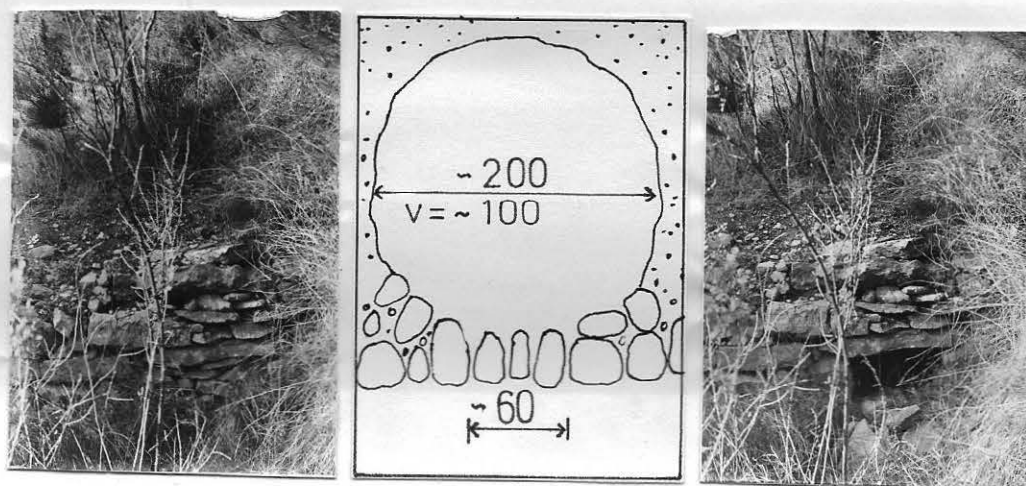
ranja prošlo. Međutim kataklizma II svjetskog rata je i na ovom području ostavila razorni trag. U četverogodišnjoj klauonici stanovništvo je bilo desetkovano (g. 1931-2700 stanovnika : g. 1948-2251 stanovnik). Broj stradalih u Klisu je:¹³

- palih boraca NOB-a	165 (76.7%)
- žrtava fašističkog terora	25 (11.6%)
- ustaša	10 (4.6%)
- narodnih neprijatelja	15 (6.9%)

Poginuli su uglavnom bili najvitalniji dio stanovništva, što je uz radikalno smanjen ratni natalitet i poslijeratno iseljavanje, značajno oslabilo vitalitet mjesta.

Trošni građevni fond je također u mnogome bio oštećen ratnim okršajima, bombardiranjem ("Pleštine") i paljenjem ("Bobanove kuće", "Kurtovići"). Kuće koje zahtijevaju stalno održavanje, poslije četverogodišnje zapuštenosti trebali su velike opravke, u situaciji i vremenu nestašice i materijala i radne snage.

Spomen-ploče, ratni bunker i rovovi za skrivanje u naletu borbi ostali su danas kao simboli vremena, koje je u život ovog stanovništva ostavilo određene psihološke posljedice.

Sl. 24 Rov iz doba rata za skrivanje ljudi i ratnog materijala
 - lijevo: ulaz u rov (cca 60/45) je maskiran u "medji"
 - desno: skidanjem kamenja otkriva se ulaz u rov

3.4. Komunikacijska eksplozija

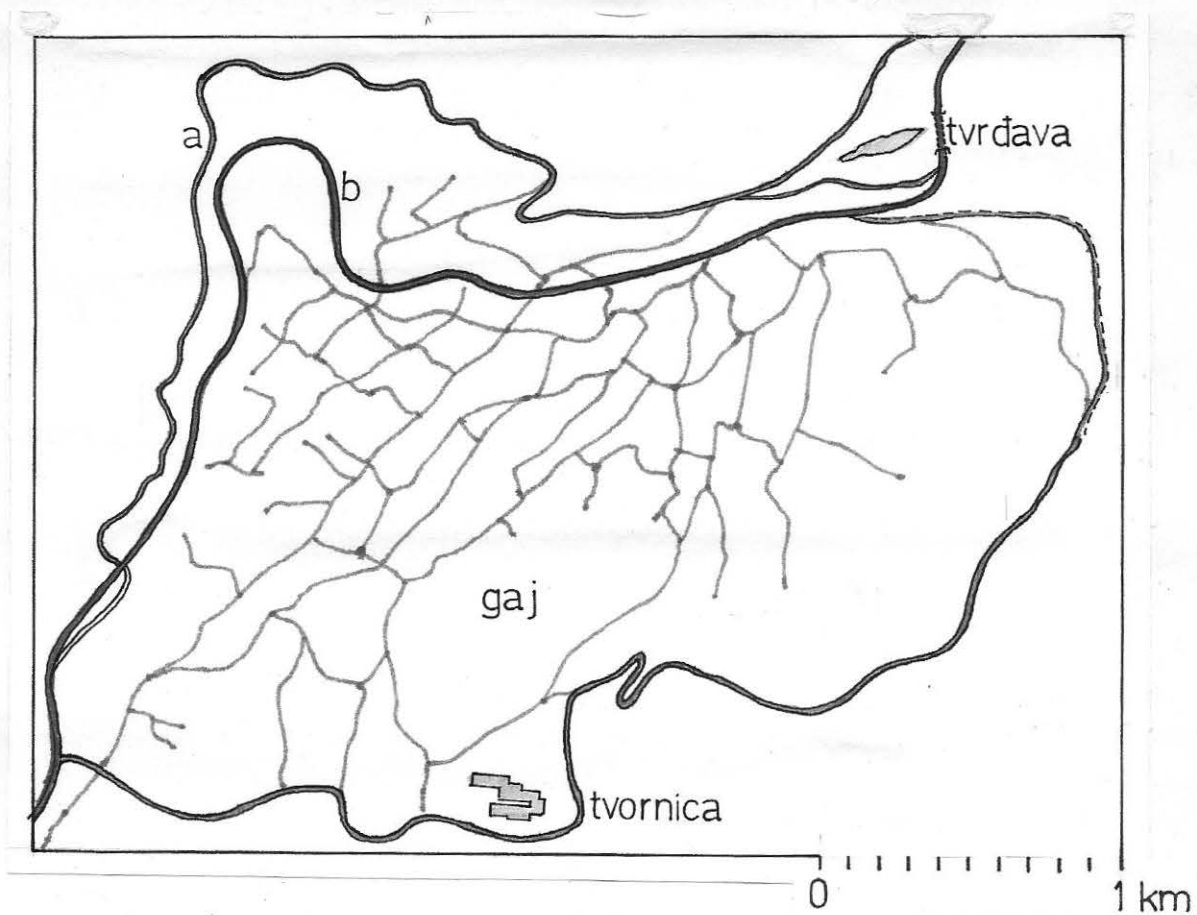
Zahvaljujući raznim komunikacionim sistemima svijet se radikalno smanjuje, pretvara nepoznato u poznato, i integrira se u jedinstveni sustav svjetske mega-kulture. Fizičke i elektroničke komunikacije, mass-media, omogućavaju fantastično veliku razmjenu ideja i iskustava na udaljenostima dimenzije globusa.

Dnevna mobilnost se je nekoliko puta uvećala, a radijus putovanja je enormno porastao. Automobil, željeznica, avion, prometna mreža, asfalt postali su simboli povećane pokretljivosti, a radio, televizija, PTT, novine, magazini postali su sredstva povećane duhovne kooperacije.

Klis je od svog ranog postanka smješten na prometnoj točki, jedino dobre prirodne veze u ovoj regiji između obale (Salone i Splita) i planinskog zaledja (Bosne). Rimski (g. 14.-18.) pa karavanski put zamjenjen je početkom 19. stoljeća (počet za francuske uprave) makadamskim šestmetarskim putem. Novi 8m-asfaltirani put (Solin-Sinj) dovršen je 1956., a asfaltna mreža unutar samog mjesta, tj. veze komšiluka na glavnu cestu je dovršena tek u najnovije vrijeme (1978).

Vrlo značajno komunikacijsko povezivanje bila je izgradnja uskotračne željezničke pruge Split-Sinj g. 1903. Njen značaj osjetili su i mještani, i stoga vodili oštre rasprave o lokaciji glavne željezničke stanice. (Pomoćna stanica bila je u Kosi). Prevaga da se stanica izgradi na Megdanu, a ne u Varošu, pojačala je vitalitet ovog dijela mjesta. Pruga popularna "rera" ukinuta je g. 1957. nakon što je nova asfaltirana cesta preuzela sav promet. Uvodjenje gradskih autobusnih linija sa Splitom g. 1956. donjelo je novu dimenziju mjestu, i značajnu integraciju u tada već nabujali sustav grada Splita. Intenzitet povezanosti SPLIT-KLIS : 4.30 /5.00/, 5.40, /6.15/, 6.40, 8.30, 10.30, 12.00, /12.30/, 13.10, 14.30, 16.30, 18.00, 18.30, /19.30/, 20.30, 22.15. Komparacije radi, intenzitet linija prema Omišu je 2.1, Trogiru 4.5, a Solinu 9.6 puta veći, nego prema Klisu.

Još do pred rat postojao je brižljivo održavan sustav poljskih puteva unutar teritorija Klisa, koji su prebacivanjem interesa i djelatnosti na kolnu mrežu komuniciranja, izgubili važnost, većim dijelom su danas zapušteni, a neki izgubili i trag svog postojanja.

Sl. 25 Mreža glavnih poljskih puteva u kliškom polju, danas većim dijelom zapušteni (a. stara cesta iz prošlog stoljeća, b. nova asfaltna cesta napravljena g.1956.)

Mass-media je u Klisu prisutna kroz gotovo stopostotnu zastupljenost radija i televizije. (vidi sl.66). Kino kao sadržaj masovne komunikacije nedostaje. Polivalentna dvorana doma kulture u kojoj su se održavale filmske predstave (srijeda, subota, nedjelja) u periodu od g. 1953.-1971., danas je zapuštena i zatvorena.

Poštanska služba, početak globalne integracije funkcionira u Klisu od g. 1870., telegraf je uveden g. 1878., a telefonski priključak g. 1908, i od tada se PTT služba u mjestu nije radikalno unaprijedila. U Klisu nije bilo poštanske zgrade, već je služba radila u nekim privatnim kućama, a danas je smještena u domu kulture: 8 - 14^h. (U Klisu postoje dva telefonska broja: zadruga 44-607, i pošta 44-606 sa 9 lokalnih razvoda), i niti jedna javna telefonska govornica.

Upoređujući veliku prisutnost radija i televizije, a odsutstvo kina i čitaonice, očita je individualistička orijentacija prema prostoru vlastitih

stambenih jedinica, što čak ugrožava i tradicionalne oblike šireg susjedskog okupljanja.

3.5. Edukacijski razvoj

Škola u Klisu datira od 1832. g. Sve do g. 1952. vršena je nastava do VI razreda, a potom osmogodišnja nastava. U početku je nastava održavana po raznim kućama u Varošu, a školska je zgrada napravljena g. 1912., s još dvije manje područne škole u Kosi i na Brdu. G. 1978. škola seli u novu bolje opremljenu zgradu koja udomaćuje i učenike susjednih mjesta od IV-VIII razreda (vidi sl.4)

" Statistički podaci iz G. 1880. pokazuju da je u Dalmaciji bilo svega 10.7% pismenih (G.1909.-22%) i da je vrlo rjetka mreža osnovnih škola bila gušća u primorskom nego u zagorskom pojasu"¹⁴. Podaci iz G.1971. kazuju da je u Klisu 209 (od 2176) ili 9.6% nepismenih, što se odnosi uglavnom na starije od 50 godina, dok svi rođeni poslije rata su pismeni. Iste godine sastav stanovništva iznad 10 g prema školskoj spremi bio je:¹⁵

	bez šk.sp.	4r	8 r.	KV/VKV	sred	gimn.	VŠŠ	VSS	nepoz.
1822	424	801	212	288	60	20	7	7	3
100%	23%	44%	12%	16%	3%	1%			

(usporedi ove podatke sa podacima "sl. 5")

Sistem edukacije plasira vrijednosni sustav svijeta, i taj se je u posljednjih stotinjak godina i na selu radikalno izmjenio. Suprotno ranijoj shemi da se bazično obrazovanje dobiva u porodici, ponešto uz pomoć crkve, i kada su u početku radije ispisivali nego upisivali djecu u školu, danas je posvećenost sticanju neke naobrazbe i zanata pogotovo izvan poljoprivrede, takva da se djeca tjeraju da se što više otisnu u svijet klupa koji će rezultirati "boljim životom".

3.6. Potrošačka ideologija

Industrijski način proizvodnje stvara velike količine relativno (u poređenju s manufakturom ili ručnim radom) jeftinih proizvoda. Brza produkcija mora biti praćena brзом potrošnjom. U slučaju kada je fizički vijek trajanja određenog proizvoda duži i zbog čega bi nastao zastaj u konzumu-

miranju novih proizvoda te iste ili slične vrste - intezivna propaganda na različite načine stimulira potrošnju. Moda koja je već ugrađena u psihološki sustav osjećanja, neprestalno potencira potrebu za promjenama i potrošnjom. Beznačajne razlike s aspekta utilitarnog promatranja stvari, u psihološkom kontekstu postaju veoma značajne. Ideja maksimiranja proizvodnje/potrošnje (a ne proizvodnje/distribucije može predstavljati opasan izazov socijalizmu), je dovođenje (zarobljavanje) što većeg broja ljudi u određeni sustav koji im sve više određuje njihov ljudski smisao. Razlika između "programirane potrebe" i stvarnih mogućnosti tjera ljude na još veću privrženost razmjeni svoga (često otupljujućeg) rada i tržišnog proizvoda. Potrošačka ideologija prizišla iz zapadnih kapitalističkih društava kroz proces industrijalizacije, pomalo zahvaća cijeli svijet.

Potrošačka groznica zahvaća prvo gradove, a potom prodire na selo i manja mjesta, i tu se na jedan poseban način mješa sa sitnoposjedničkom ideologijom. Vrijednosti se formiraju prema količini potrošnje: tko više troši, posjeduje veću društvenu moć. To dovodi i do odbacivanja nekih tradicionalnih na račun novostvorenih vrijednosti. Čovjek postaje fleksibilniji, u stvarima koje ga okružuju prestaje osjećati duh predaka, sve je manje podruštvljenjenih predmeta, a stvarima se raspolaže na tržišni način. U gradu koji je i povjesno iniciran i uvjetovan razmjenom, potrošačka ideologija još više intezivira razmjenu i nudi izbor, što dominantnu ulogu grada još više aktualizira, i normalno (pored drugih razloga) dovodi do još veće opsade grada od strane seoskih emigranata.

Refleks potrošačke ideologije na suvremeno prostorno ponašanje jest i u gradjenju na način, da bi ono izražavalo tržišnu prije svake druge vrijednosti.

4. TRANSFORMACIJA NAČINA ŽIVLJENJA

Proces promjena obzirom na način, odnosno prioritet privredjivanja, je moguće pratiti u četiri karakteristična perioda:

agrarni

agrarno-industrijski

industrijsko-agrarni

industrijski

4.1. Agrarni period

Agrarni je, povjesno promatrajući, dugački period koji je unutar sebe imao niz modaliteta. Ovdje analizirani period odnosi se na kliški prostor u vremenu neposredno prije dolaska industrije u regiju.

4.1.1. Agrarna prenaseljenost u Klisu

G.1840. kada je Klis brojio 208 obitelji sa 1099 stanovnika, osim tri svećenika, tri činovnika i sedam obrtnika (mesari i krčmari), svi ostali su bili - "posjednici težačke ruke", i živjeli naravno, u poljoprivrednim domaćinstvima. ("Kao poljoprivredno domaćinstvo smatra se ono, u kome više od polovice radnog vremena svih odraslih aktivnih članova domaćinstva otpada na poljoprivredne radove"¹⁶ - Bičanić). O ekonomskom stanju Klisa te iste godine L.Katić navodi podatke: "zemljište je bilo klasificirano:¹⁷

- obradjeno zemljište	1058 jugera (339 ha, 25%)	
- neobradjeno zemljište	3008 jugera (963 ha, 72%)	
		1302 ha
- neplodno	134 jugera (42 ha, 3%)	
	SVEGA:	1344 ha

" Uz kuće su bili vrtovi, vinogradi su se prostirali pod tvrdjavom u dolini prema jugu i zapadu. Klis je proizvodio ječam, kukuruz, proso, raž i pir. Vino je crno, a ulje dobro. Oranice su se slabo obradljivale i slabo gnojile. Livade su se kosile samo jednom u godini. Nisu proizvodili dovoljno žita pa su manjak nadomirivali od prodanog vina i ulja. Stoke je bilo: 15 konja, 217 magaradi, 101 vol, 36 teladi, 2622 ovce, 16 svinja".¹⁸

Ove podatke treba uzeti kritički i s rezervom. Površina kliškog atara odnosno, katastarske općine K.O. iznosi nešto preko 20 km², od čega je pre-

ko 60% neplodno: krš, greben i "runtanja". Ostatak umanjen komunskim zemljištem je ispalceliran privatnim posjedima, čija ukupna veličina iznosi oko 800 ha i od toga je obradivana "aktivna poljoprivredna površina" bila najveći dio, još do pred sam početak rata. Kada bi se i uzela mogućnost pogrešne interpretacije starorimske mjere (1 juger = 3200 m²) ili da je bilo pogrešaka u premjeru neprihvatljiv je odnos obradjenog i neobradjenog (1:2,8) pogotovo uz veoma rasprostranjenu predaju da u prošlom stoljeću nije bilo ni pedlja neobradjene zemlje.

U Klisu je bila izrazito visoka agrarna gustoća: "Kao mjerilo prenaseljenosti uzimamo teoretsko mjerilo koje nam kaže, koliki broj ljudi u jednome kraju može živjeti od obradivanja zemlje kada bi ona bila tako jednakomjerno podjeljena da nijedan poljodjelac ne mora ići na nadnicu izvan svog gospodarstva nego može živjeti s prihoda sa svoje zemlje".¹⁹ (Bičanić). Ako bismo poljoprivredni fond u Klisu računali s 800 ha, pretpostavljajući totalnu iskorišćenost i idealnu podjelu, agrarna gustoća bi se kretala:

	g.1857.	g.1867.	g.1880.	g.1890.	g.1900.	g.1910.	g.1921.	1931.
st/km ²	135	149	156	180	213	252	276	337

što je iznad gustoće koju Bičanić navodi za viši stupanj razvoja (177 st/km²) a pogotovo one na nižem stupnju razvoja koja bi odgovarala kliškoj situaciji tog vremena (17-35 st/km²). Kliška situacija daleko je nepovoljnija nego što je bila prenaseljenost u Dalmaciji (g.1921→48 stanovnika/km², g. 1931→56 stanovnika/km²)²⁰ koja je i inače bila vodeća u zemlji po agrarnoj prenaseljenosti. Medjutim i u toj situaciji u Klisu nije bilo nadničara.

Pored apsolutnog broja ljudi na odredjenom području, površine obradivog ili eksploatacionog zemljišta, agrarnu prenaseljenost karakterizira i poljoprivredna produkciona snaga: educiranost poljoprivrednika i kvalitet sredstava za proizvodnju), te standard življenja, - utopistički pretpostavljajući ostale uvjete idealnim: pravedna raspodjela zemljišta i neeksploatacioni društveni sistem. U stvarnosti obrnuta situacija dovodi do još dramatičnijeg stanja.

Pišući o poljoprivrednoj krizi u Dalmaciji, Ožanić ističe raskorak stvarnog stanja (a) i mogućnosti (b), dajući količine uroda na 1 hektaru:²¹

	a.	b.
pšenica	9 kvintala	28 kvinta
ječma	10 "	30 "
raži	8 "	25 "
napolice	9 "	30 "
zobi	7 "	16 "
kukuruza	12 "	40 "
krompira	60 "	120 "
graha	7 "	15 "
vina	30 hl	120 hl
ulja	1 "	3 "
sijena	22 "	45 "

Faktor životnog standarda je definiran u svom vremenu i prostoru, i bazi ra se na sumi bioloških i društvenih potreba koje (naročito društvene) se vremenom transformiraju. Ukoliko vrijednost standarda padne ispod kritičnog praga (biološka ugroženost) broj stanovnika na određenom području će stagnirati, javlja se smanjeni natalitet, povećani mortalitet ili povećano iseljavanje.

Splet svih nepovoljnih okolnosti dovodi do agrarne zasićenosti, stambene prenaseljenosti koja mora da prsne, da se prestrukturira kako u ekonomskom tako i u društvenom smislu. Svaka promjena bila je obećavajuća: nova proizvodnja, nova ideologija, novo društvo.

41.2. Socioekonomski odnosi

"Agrarni odnosi zatečeni u Dalmaciji (g.1918) sadržavali su u sebi i elemente starih agrarnih sistema koji su postojali i razvijali se tokom vijekova pod uticajem raznih vladavina. Ostaci tih posjedovnih formi vukli su svoje korjenje još iz zakupa i eufiteze koji su postojali u rimskom pravu."²² B.Stojsavljević. Pored vlastite zemljišne svojine kojom su slobodno gospodarili, bilo je i zemlje koja je pripadala "gospoštini", zemljišnim vlasnicima, a koju su seljaci-koloni obradivali pod posebnim uvjetima. Kolonatske pogodbe su sadržavale cijelu skalu proizvodnih odnosa, unutar kojih i eksploatacionu stopu (1/2-1/5). Kolonat je bio raširen u Dalmaciji

više u primorskom dijelu nego u unutrašnjosti. "Feuda u Klisu nije bilo, ali je bilo težaština (/kolonata/ pa se je zemlja obradjivala uz davanje dohotka gospodaru 1/2, 1/3, 1/4, pa i 1/5, već prema plodnosti tla."²³ (L.Katić), ali već potkraj stoljeća je u Klisu kolonat gotovo iščezao. Jedan od posljednjih zemljišnih vlasnika koji su davali zemlju u zakup bila je i crkva (zemljište "mrtve ruke"). G.1910. u središnjoj Dalmaciji je 6-9%, a u primorskom pojasu i na otocima još uvijek jako puno: 60% kolonata. Kolonatski odnosi su prepreka širenju kapitalizma, baš kao i autonomna proizvodno/potrošačka porodica. "Seljak koji ne kupuje i ne prodaje, koji živi od proizvoda svog rada, koji neće i ne treba ići na nadnicu, takav seljak ne treba kapitalizmu. Zato mu treba nametnuti novčane izdatke (porez) da bude prisiljen prodavati svoje proizvode"²⁴ R.Bičanić. Potkraj agrarnog perioda, potkraj stoljeća, kapitalistički sistem seljaka pomalo uvlači u robnonovčane odnose koji razbijaju još uvijek prisutnu i naturalnu razmjenu npr. "varčak" smakava za "varčak" pšenice. Dotadašnji način proizvodnje nije bio motiviran ekonomičnošću i rentabilnošću, već potrebom da se kroz proizvodnju živi jedan uhodani integralni vid života. Nepovoljni prethodni (kolonat) jednako kao i noviji (kapitalistički) socioekonomski odnosi su još više limitirali ekonomske mogućnosti ionako škrtih datosti.

41.3. Proizvodnja

Zemljišni fond u Klisu je zbog pretežno brdovitog terena zemljišta razmrvljen na male površine, "staze", poduprte kamenim zidovima, "medjama" koje se vremenom ruše pa je njihovo održavanje još jedan dodatni rad u polju. Veličina staze ovisi od nagiba terena, a već se staza površine od jednog "vrita" smatra većom. (Jedinica za površinu na ovom području zemljišta je stara mjera "vrit". Dolazi iz vremena kada se je zemljište premjeravalo s konopcem namotanim na dva vretena, a "vrit" je skraćeni ikavizirani oblik od vreteno. Mjera iznosi $860m^2$)

Pored fizičke iscjepkanosti zemljišta, komplicirani vlasnički odnosi diobe i otkupi, su još više razmrvili posjed, koji se je najčešće sastojao od desetak odvojenih parcela. Ako je parcela imala nekoliko vriti, smatrala se je većom. Naravno u ovim kategorijama veličina, da mjera kao hektar,

nema nikakvog praktičnog smisla, pa je ovdje i nepoznata. Male parcele, još podjeljene u više nepravilnog oblika staza, nepovoljne su za svako drugo obradjivanje (plug) osim motičarenja. Te okolnosti, uz klimatske i karakteristika tla, pogotovo u kontekstu autonomije proizvodnje, dovelo je do uzgoja različitih kultura, među kojima se je proizvodnja vina i ulja isticala. To je naravno zahtjevalo poznavanje cijele skale različitih proizvodnih procesa, koji su se protezali kroz cijelu godinu i koji su bili duboko integrirani sa svakodnevnim življenjem.

41.4. Dioba

Egzistencijalno pitanje novoformiranog agrarnog domaćinstva je nasljedjivanje ili dioba odredjenog imetka. U agrarnom periodu diobe su se u pravilu vršile nakon smrti kućedomaćina, jer majka (za razliku od oca) nije mogla spriječiti braću da se dijele. Pravila nasljedjivanja se dijelom baziraju na pravnim postavkama rimskog i germanskog, (moguće i turskog) prava, a dijelom i na autentičnom običajnom pravu "more croaticum" /po hrvatskom običaju/. Mnogo veoma preciznih regula je bilo formulirano u "Poljičkom statutu" g. 1440., i "Novigradskom zborniku" g. 1551. Kod diobe se je pazilo da svaki dio sadrži podjednako pojedinih vrsta zemlje /vinograda, oranice, i sl./ Očuvanje cjeline postojeće parcele je bilo od puno manjeg značaja, nego potreba da se izvrši ravnomjerna podjela svih vrsta zemalja.

Zanimljiva je i podjela stambenih objekata: stara kuća prema običaju pripada najmladjem bratu-"ako li e plemenščina ima poiti na glave, ima biti mlaemu staro ognišće" (čl. 33 Poljičkog statuta)²⁵, valjda iz razloga jer je od sve braće, najmladji je imao najmanje vremena da se oženi, okući i gradi novu kuću. Gospodarske naprave i prostori koji se kraće vrijeme upotrebljavaju se suvlasnički dijele : "Toč od maslina Peč u kojose peče krov i guvno i pridvračie okolo istoga guvna u komunu za Službu nami svima Četiriman Brači." (diobeni dokument iz Klisa g. 1870.)

U diobenom dokumentu (sl. 26) se ne spominje sestra, najvjerojatnije iz razloga što su se njena prava regulirala kod udaje udadbenom otpremninom, koja po običajnom pravu nije obuhvaćala dio kuće ili zemljišta.

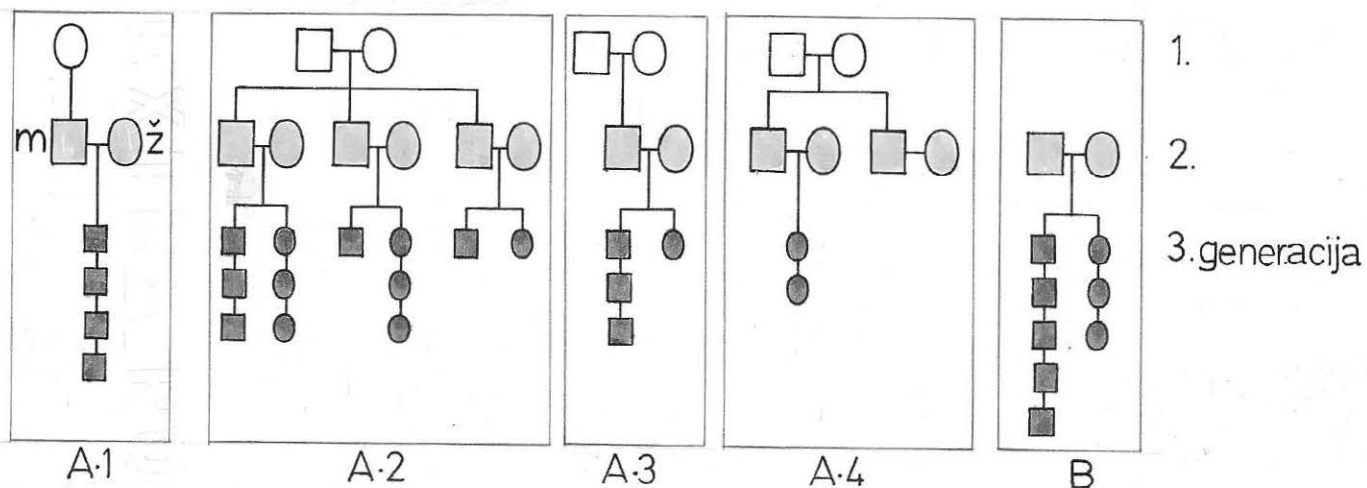
41.5. Porodica

Osnovnu društveno-ekonomsku jedinicu u agrarnom periodu na pro-matranom području, često imenujemo literalnim nazivom "patrija halna porodica" dajući time nedovoljno precizne sociološke atribute čiji korjen potječe iz pravne strukture "rimske familije". Takodjer se ovdje ne ra-di ni o, naučno dobro obradjenj, ustanovi porodične zadruge koja se sreće u istočnim djelovima naše zemlje kada dvije ili više srodnih po-rodica žive zajedničkim životom. M.Barada, analizirajući elementarnu jedinicu socioekonomske strukturacije u srednjem vijeku kod Hrvata, od-bacuje nazive "kućna zajednica" ili "porodična zajednica" i poseže za na-zivom "rodbinsko-dvorna zajednica":

" Pridjev rodbinski označuje da su članovi te ustanove bili medjusobno rodbinski povezani i da joj je jedna od izvora, izvor prava i proizvodnih odnosa, bila krvna veza; dvorna pak, jer joj je središte bilo na dvornom mjestu i s njim usko povezanoj okućnici. Konačno zajednica radi zajedni-čkog imovnog prava na sve pokretno i nepokretno bila je proizvodno-pot-rošačka jedinica s odnosima društvene svojine."²⁶

Stanje koje zatičemo u Klisu u prošlom stoljeću jest hibrid koji no-si starohrvatsku podlogu, s utjecajem srpske zadruge (novodoseljeni koji su bježali pred Turcima, iz istočnih krajeva), te s utjecajem rimskog pra-va koji se je institucijom rimokatoličke crkve i mletačkom vlašću širio Dalmacijom. Tu porodicu mogli bi nazvati i tradicionalnom, ili još pre-ciznije obzirom na njenu proizvodnu djelatnost: agrarna.

Radi veće slikovitosti ovdje su prikazane sheme 5 agrarnih porodica iz Klisa potkraj agrarnog perioda:

sl.27 Sheme porodica (stambeno susjedstvo "Pleštine")

- Veličine porodica se kreću od 7 - 20 članova, i obuhvaćaju uglavnom tri generacije, i ova mjera se čini vrlo uobičajenom u granskom periodu. Medjutim prema podacima iz g. 1840, prosječna porodica u Klisu je brojila ($\frac{1099_s}{208_p}$)=5,3 člana što je relativno malo obzirom na navedene primjere šezdesetak godina kasnije, tipičnim za svoje vrijeme.(?)
- Porodica A-2 sa 20 članova, gdje su sinovi već u zreloj dobi (49, 45, 41, god.) funkcionira poput zadruga. Da li će porodice postići ovu brojnost ovisi o nizu okolnosti: dugovječnosti kućnog starješine, broju sinova, veličini posjeda, i sl.
- Na vrhu porodične hijerarhije je otac (djed) čija uloga korespondira "pater familiasu" u rimskoj familiji, a potom se vlast po muškoj i starosnoj liniji distribuira prema dole. Ženska je linija prilično obespravljena i to na istom principu ponašanja kao što su pojedine klase u klasnom društvu, obzirom na posjedovanje sredstava za proizvodnju. Žene premda ravnopravno učestvuju u proizvodnji dobara, često i s vrlo teškim fizičkim radom (žetva, pranje rublja, prenošenje tereta) imaju inferioran položaj, jer ne posjeduju proizvodni imetak. Porodica od dvadesetak članova je osjetna proizvodno-potrošna zajednica i položaj starješine porodice je u datim okolnostima od izuzetnog značaja i unutar same porodice i prema vani.

Agrarna proizvodno-potrošačka zajednica (porodica) je relativno autonomna. Najveći dio potrošnje podmiruje iz vlastite proizvodnje, i stoga postoji organska povezanost i sinkronizacija jednog i drugog. Radni vijek u agrarnoj porodici bio je dugotrajan: već djeca od desetak godina dobivaju zaduženja (briga oko manje djece, čuvanje stoke, lakši radovi u polju), a sličnim poslovima se opet bavi u poznim godinama. Kako se djeca vrlo rano uključuju u razne poslove, i unutar porodice stiču sva potrebna znanja, nije toliko potrebno oficijelno školovanje, pogotovo za ekstezivno privredjivanje. Podjela rada medju odraslim radnosposobnim osobama je na liniji muško/ženskog razgraničenja, pa se javljaju tipično muški odnosno ženski poslovi. Mada je podjela napravljena da fizički teži poslovi pripadaju muškarcima, dešava se i obrnuto.

Potrošnja izvan vlastite produkcije je minimalna (so , petrolje, šibice), dok se svaki višak proizvodnje rastopi kroz legaliziranu društvenu pljačku poreza i nameta. U toj otežanoj društvenoj situaciji, "iznudjeni višak vrijednosti" se troši za reprodukciju gospodarske opreme, otкуп ili kupnju zemljišta, širenje stočnog fonda, te gradjenje i održavanje objekata. Jedan dio tih ušteda je potrebno rezervirati i za opremu ženskoj djeci kod udaje, kao i za svečana obredna događanja (krštenja, vjenčanja, pogrebi). Jasno je da poslije svih ovih stavki, standard svakodnevnog života mora biti nizak. Vjerojatno je manji broj mogao realizirati "prehrambeni standard" tog vremena koji je govorio da za godišnju prehranu 1 čovjeka treba: "tri kvarta pšenice (126 kg) i prase od sto oka (128kg)"

4.2. Agrarno-industrijski period

Prelaz u novi period otpočeo je dolaskom industrije u regiju, a podrazumjeva se vrijeme od izgradnje tvornice cementa g. 1908/9, do početka II svjetskog rata.

Pored svih nedaća (nedovoljno radnih mjesta, velika eksploatacija, štrajkovi, otkazi) relativno veliki broj Klišana je u to vrijeme stalno ili povremeno bio zaposlen u tvornici (vidi: 3.1. str. 29), ali ono čvrsto tlo na koje su se oslanjali, bilo je i dalje agrarna proizvodnja.

42.1. Usitnjavanje posjeda i porodica

Kriza krajem stoljeća na ovom području bila je također posljedica velike ekonomske krize (Druga agrarna kriza: 1873-95)²⁷. Ograničavajući faktori daljnjeg razvoja, prenaseljenost stanovništva na ograničenim resursima, limitiranost proizvodnje, te ekstremni klasni socio-ekonomski uvjeti, neminovno su vodili pauperizaciji sitnog seljaštva. " Pod sitnim seljakom podrazumjevamo vlasnika komadića zemlje ne većeg nego što on može u općem pravilu obraditi pomoću svoje vlastite porodice, i ne manje od onoga što može prehraniti njegovu porodicu".²⁸ Marx To se je odnosilo na veličinu do 5 hektara, a prema podacima iz g. 1931. to je najveći dio jugoslavenskih seljačkih gospodarstava:²⁹

hektara	sitna		srednja				krupna	veleposjed	
hektara	-0.5	0.5-1	1 - 2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	- 200 - 500
%	8	9	17	34	20	9	2,5	0,3	0,1

Ovakva situacija je bila nakon zaključenja (likvidacije) agrarne reforme g. 1931. Društvena inicijativa razrješavanja problema bila je poražavajuća. U Dalmaciji gdje je agrarna zasićenost bila najveća, ustanovljen je maksimum od 50 ha obradive površine ili 100 ha uopće, što najbolje ilustrira kontrast koji je postojao na tom području. Krizu u Dalmaciji potencirao je veliki pad tržišne vrijednosti glavnog proizvoda, vina.

Prodor kapitalizma je stvorio tzv. škare cijena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, koje su još više dramatizirale situaciju na selu u agrarno-industrijskom periodu. Polemizirajući sa pobornicima agrarnog socijalizma, Marxova je kritika oštra: "Vaš pokušaj da zaštitite sitnog seljaka u njegovom vlasništvu ne štiti njegovu slobodu, nego samo naročitu formu njegova ropstva, on mu produžuje položaj u kojemu nemože ni da živi, ni da umre".³⁰ Očito je da su teoretičari poput Marxa, idealizirali mogućnosti društvenih uvjeta koji će se osloniti isključivo na industrijsku proizvodnju. I kod običnih ljudi dolazak industrije je stvarao nadu: u Klisu dolaskom tvornice cementa.

U Klisu osim nekoliko srednjih, sve su sitni posjedi veličine do 1-2 hektara. Karakteristika tako malih posjeda je njegova razmrvljenost i raspršenost, što pored onemogućavanja racioniranja proizvodnje, iziskuje i posebne napore u transportu opreme i uroda, te veliki utrošak vremena na komuniciranje između kuće i polja.

Sl.28
Primjer isparceliranosti
tipičnog kliškog posjeda
(■, ▨, parcele dvoje braće -
ranije jedan posjed)

parcele	m ²	naziv	udaljenost (m')/uspon	(sl.28 nastavak)
1.	759	rika	2000/ 9%	
2.	799	donja draga	200/ 17%	
3.	564	gornja draga	150/ 6%	
4.	319	gornja draga	100/ 10%	
5.	1977	latice	400/ 6%	
6.	4677	rupatina	1300/ 3%	
7.	500	crkovinovo	1400/ 5%	
8.	1018	bašća	650/ 7%	0.96 ha
9.	388	bašća	700/ 7%	
				1.10 ha

pripojeno
poslije
rata

Za razliku od dioba u agrarnom periodu, gdje su se braća djelila tek nakon očeve smrti, u agrarnoindustrijskom periodu se dijele za živa oca: "Otac uzeja za sebe vrta kod Andrije i na Bašći sve šta se nalazi. Otac je gospodar stati u kući di ga je voja. Kada ne bi tija stati ni s Mijom ni s Matom. Ako bi iša s Mijom ima pravo stati u Mijinu dilu kuće. Ako bi iša s Matom ima pravo stati u Matinu dilu kuće" (fragment diobenog ugovora iz g. 1936.)

Raslojavanje velikih porodica potstaknuto je djelomičnim ekonomskim osamostaljivanjem mlađjih članova koji se zapošljavaju u tvornici. Mada je tvornička zarada prilično nesigurna (slaba nadnica, štrajkovi, mogućnost otkaza) ona je za mladog čovjeka veoma značajna. Za svoj rad on je neposredno plaćen, i raspolaže atraktivnim novčanim sredstvima na koja šira porodična zajednica ne može polagati prava jer nisu nastala kroz kolektivni rad svih članova. Medjutim nesigurnost i nedovoljnost industrijske zarade činila je još uvijek da poljoprivredna proizvodnja glavni ekonomski oslonac. Rad postaje razdjeljen na: rad u tvornici (muškarci) i rad na polju (svi). Dok su ranije najveći dio vremena radili i provodili zajedno, sada nastaje nesuglasje između dva oprečna ritma zbog kojeg su sve manje zajedno, i što dovodi do slabljenja koherentnosti i same uže porodice. Razbijanje porodice će se desiti puno većom mjerom, kasnije u narednim razvojnim periodima.

42.2. Psihološko osiromašenje procesa rada

Dok je agrarni način proizvodnje suma malih autonomnih i cjelovitih postupaka, procesa, kojima se bavi svaki pojedinac ili porodica kao proizvodna zajednica, industrijski način je veliki jedinstveni postupak podjeljen na puno malih međusobno različitih fragmenata, čiju cjelovitost doživljava svega ma-

li broj participanata proizvodnje, a najveći broj radnika je osuđen na osiromašenje svoje radne djelatnosti i otudjenje od užitka u potpunom procesu. To se pogotovo odnosi za tvorničkog manuelnog radnika, a to je bio profil kliške radne snage koja se je počam od g. 1909. zapošljavala u tvornici cementa.

Agrarna proizvodnja je u godišnjim ciklusima i svaki taj proces je sastavljen od različitih aktivnosti, čime se neprestalno unosi promjena u radu. Psihološka dimenzija seljaka je godina dana, dok radnik proleter može već nakon jednog dana biti isplaćen, pa je i njegova emotivna vezanost za posao koji obavlja veoma mala. Ekstremno izdanje industrijske proizvodnje, rad na traci (kao u Chaplinovom filmu: Moderna vremena) krajnje dehumanizira radnu aktivnost, svodi je svega na par mehaničkih pokreta. Mnoga zanimanja industrijske proizvodnje, mada ublaženo su ipak na principu trake, gdje je uz dnevno repetiranje svaka misaonost isključena. Prema tome pretvorba seljaka u manuelnog radnika, a to je prvi stepen kamo se seljak transformira, je u okviru proizvodnje misaono osiromašenje, koje se tek izvan procesa proizvodnje može eventualno obogaćivati.

Raniji ljetni ili zimski ritam veoma utkan u psihofizičku konstituciju čovjeka, sada se izjednačava i unificira: za proizvodnju cementa svaki dan je isti. Biološka sinhroniziranost čovjeka s prirodom se time ozbiljno narušava.

42.3. Poboljšanje infrastruktura

Veliki problem agrarnog perioda u Klisu bila je oskudica energije (drva) i vode, što je uostalom tipično za cijeli dalmatinski krš gdje nema šuma za sjeću, a ni previše obilnih izvora vode.

Problem s ogrijevom ostao je još za dugo iako se je dvadesetih godina pojavila nova energija. Za potrebe tvornice cementa, kod samog izvora rječice Jadra, južne granice kliškog područja, izgrađena je istovremeno s tvornicom i mala hidrocentrala snage 1200 kVA, koja je od g. 1920. napajala Split električnom energijom, a uskoro i Klis G. 1927. - 30.³¹ Naravno da je potrošak struje bio minimalan, jer se je koristila samo za rasvjetu, umjesto dotadašnjih petrolejki ili bivših lojanica. Svjetlo električne žarulje unijelo je neku novu dimenziju i u interijere i u vanjske prostore. Za ogrijev, koji je bio objedinjen sa pripremom hrane upotrebljavala su se i dalje drva - svako osušeno drvo u polju je brižno dopremeno i korišteno.

Iako je podno Klisa bilo obilje vode na Jadru, od toga za mjesto visinske razlike više od 200 m, nije bilo velike koristi. Problem s vodom bio je naročit za ljetnih mjeseci kada bi neki bliži izvori presušili i dovažanje vode u vučijama (drvene posude zapremnine ≈ 35 l) se je prakticiralo i na udaljenosti od nekoliko kilometara. Za potrebe zaljevanje vrtla, koristila se je voda iz lokava. Pojava cementa je omogućila da se izvedu bunari-cisterne u koje se je pohranjivala kišnica hvatana sa krovova kuća, i uz pomoć bunara i obilnih kiša mogla se je izbjeći vodena kriza. (G. 1981. u Klisu je pobrojano 147 bunara-cisterni³², izvedenih uglavnom između dva rata).

42.4. Karakter javnih prostora

Institucije daju mjestu društveni značaj, a objekti i dekoracija tih institucija ublažuju ili pojačavaju psihološki osjećaj važnosti. Tvrdjava nakon što je prestala biti vojna utvrda, više nije imala neku praktičnu funkciju, i služila je najviše turistima za razgledanje. Gotovo sve javne službe bile su rasporedjene u privatnim kućama: pošta, trgovine, doktorova ordinacija, krčme, plesna dvorana. Tek g. 1912. izgradjena je školska zgrada, i ona pored crkve i želj. stanice (g. 1903) jedini objekat - institucija.

Općina je bila smještena u jednoj otkupljenoj privatnoj kući koja se, gradjena za jedno uobičajeno stanovanje ne razlikuje od ostalih kuća u susjedstvu, i nema one oblikovne attribute koje bi ova značajna institucija lokalne vlasti mogla imati. Svega tri prostorije za općinske činovnike, bez vjećnice ilustrira stupanj razvijenosti demokratske rasprave. Ovo stanje navodi na krivi zaključak siromaštva općine. Nakon smještaja tvornice na kliškom teritoriju, u općinsku kasu su stalno pristizala neka sredstva od tvornice. Međutim umjesto u javne, često su se ta sredstva koristila u privatne svrhe.

Klisu je nedostajao i uredjeni vanjski prostor tako da je komad ceste kroz Megdan služio za prigodno šetalište odnosno kao značajni socijalni prostor mjesta. Prostor pred crkvom rezerviran za seriozna religiozna događanja i nije imao lepršavi, neobavezan, svjetovan karakter.

4.3. Industrijsko-agrarni period

Novo društveno uređenje na socijalističkim načelima i ideologiji radničke klase, dovodi do velikih društvenih, a potom i proizvodnih prestrukturacija. Prelaz sa agrarnog na industrijski model se je smatrao progresivnim, pa gotovo i sve prateće pojave tog prelaza. Često puta je industrijalizacija poima-

na kao "deux ex machina" socijalizma. Globalna orijentacija na industriju dovela je do superiornijeg i beneficiranog položaja idnustrijskog radnika pred seljakom: socijalna i zdravstvena zaštita, dječja skrb, penzija, dodjela stanova, mogućnost napredovanja, veća participacija u vlasti, itd. Kako su se poslije rata u splitskoj regiji, pogotovo obnovljenoj tvornici cementa, otvorila mnoga radna mjesta, normalno je da i veliki dio odrasle kliške populacije (muškarci) još više vezao za industrijske djelatnosti. Tome je pogodovala i predratna industrijska tradicija, koja je ipak konstituirala jednu pozitivnu sociopsihološku orijentaciju spram industrije. Medjutim u ovom periodu /do šezdesetih godina/ za većinu stanovnika Klisa se još uvijek ne prekida pupčana veza sa zemljom. Dok je predratna egzistencijalna sigurnost bila u obradjivanju zemlje, situacija se sada obrće: primaran postaje "državni posao" sa cijelom skalom privilegija, a agrarna djelatnost postaje sekundarna. Bržu i potpuniju preorijentaciju na industrijski model je pokolebala teška ekonomska situacija i nestašica raznih namirnica, neposredno nakon rata, a koje je agrarnim privredjivanjem bilo moguće priskrbiti. Ovaj faktor uz određeni individualistički instinkt za posjedovanjem vlastite teritorije, je uzrokovao da ni pored političke kampanje (ali ne i konciznih programa) nije u Klisu došlo do poljoprivrednog zadrugarstva -osnivanja "seljačke radne zadruge". Kako je poratna kriza prolazila, tako su se i prednosti gradskog života (reprezentanta industrijskog modela) sve jasnije očitovale pred seoskim životom (reprezentantom agrarnog modela).

43.1. Porodica industrijsko-agrarnog perioda

Ima već mnoge karakteristike moderne, atomizirane, tzv. nukleus porodice, koja bi se zbog produkcionih okolnosti (sticanje dohotka u industrijskim i tercijalnim djelatnostima, raspolaganje vremenom u skladu s industrijskim ritmom, oslanjanje na industrijske proizvode) mogla nazvati i industrijska porodica. Nekoliko osnovnih razlika izmedju agrarne i industrijske porodice su u stupnju emotivne povezanosti, reprezentantima ekonomske moći i u veličini. Redukcija se odnosi na smanjenje broja generacija (sa tri na dvije) i smanjenje broja djece (od 5-10 porođene djece na 2 - 3, time da je smrtnost novorodjenčadi gotovo eliminirana).

Emotivna povezanost unutar agrarne i industrijske porodice je u relaciji s ekonomskom povezanosti. Kod agrarne porodice postoji samo jedan re-

prezentant ekonomske moći. Kućni starješina je nominalni vlasnik cijelog imetka dok su svi ostali "zaposleni" u toj zajednici. Njihova će se plaća sveukupno realizirati jednog dana u vidu nasljedjivanja cijelog ili dijela porodičnog imetka. Kod industrijske porodice svaka odrasla osoba (u početku samo muškarci) je izvor ekonomske moći, za svoj rad neposredno plaćen, novcem, apstraktnom materijalnom vrijednosti. Čak i dijete u određenim okolnostima, ako roditelji ne posjeduju zemljišni imetak, je izvor prihoda u formi dječjeg nadoplatka. Pojavom više izvora ekonomske moći agrarna se porodica nužno raspada čime se mjenja i slika emotivne povezanosti. U industrijsko-agrarnom periodu cijepanje porodice nije vodilo i značajnijoj prostornoj separaciji, dok će kasnije zbog poboljšanih materijalnih mogućnosti, dioba porodice biti praćena i radikalnijim prostornim odvajanjem i razdvajanjem.

43.2. Širenje "ženidbenog kruga"

Značajna sociološka karakteristika jednog naselja koja zadire u bit društvenog života, je u međusobnoj rodbinskoj povezanosti stanovnika koja se je ostvarila ženidbama i udajama. U agrarnom periodu gotovo sav društveni život se je isključivo odvijao unutar samog mjesta, a crkva je i kao institucija i kao prostor bila generator dogadjanja, a potom i regulator. Još daleke g.1059, XI zaključkom Lateranske reforme sinode zabranjena je ženidba između rodjaka "sve do sedmog koljena ili dok se zna da postoji rodstvo"³³, i od tada se je crkva vjekovima borila da sklapanje brakova svede u krvne granice rimskog kanonskog prava. Obzirom na određene otpore u našim krajevima, papa izuzetno dopušta ženidbe od 5. koljena. Ponekad su se sklapali brakovi i nižih stepena, iako je među narodom rasprostranjen kriterij da ženidbe ne bi smjele biti do "devete kapi krvi". Procedura ženidbe je krajnje funkcionalna: svaki se brak sa crkvenom oltara tri puta navješćuje, time da svaki mještani ukoliko zna za srodstvo, je dužan upozoriti, a time i spriječiti takav brak. Kada uvjeti nisu bili ispunjeni, jedino je biskup mogao dati odobrenje. No ti su slučajevi bili rjetki što znači da se je bračni izbor vršio s maksimalno pažnje. Klis je imao povoljnu situaciju obzirom na stalnu povjesnu frekventnost stanovnika, a nepovoljnu kao i sva naša mjesta tog vremena obzirom na mali radijus dnevnog kretanja. Analizom tipičnog kliškog komšiluka, (Pleštine) može se ustanoviti da u agrarnom i agrarno-industrijskom periodu, gotovo

sve ženidbe/udaje (94%) su bile unutar mjesta Klisa ili radijusa od 3 km. Poslije rata dolazi do povećane mobilnosti i radijusa kretanja, te mješanja stanovništva, što se veoma povoljno odražava na "širenje ženidbenog kruga": 50% svih udaja/ženidba istog uzorka je izvan Klisa ili bliže okolice.

43.3. Zahtjevi industrijske proizvodnje

Logika industrijskog privredjivanja je tražila veće obrazovanje od onog što se je prenosilo predajom, najčešće u duhu odredjenih specijalizacija. Stanovništvo Klisa bilo je sve do uvođenja školske nastave g. 1832. uglavnom nepismeno, a potom je većina muškaraca pohađala šesterorazrednu nastavu, što je u agrarno-industrijskom periodu za potrebe manuelnog rada bilo dovoljno. Medjutim poslije rata, i zbog potrebe industrijskog razvoja i potrebe afirmacije vlastite ličnosti dolazi do podizanja nivoa obrazovanja: završavaju se uglavnom škole učenika u privredi, tj. razni zanati. Tek poneko završava srednju školu, a vrlo rijetko u tom periodu kliški mladi ljudi stiću akademsku naobrazbu. Početkom šezdesetih godina, početkom industrijskog perioda dobivaju se prve diplome visoke stručne spreme, ali ti ljudi potekli iz Klisa, ne vraćaju se više natrag, da bi tu živjeli. (Može se uzeti kao pravilo da sa stupnjem obrazovanja rastu šanse iseljenja).

Drugi zahtjev se je odnosio na korekciju radnog vremena, odnosno radnog ritma. Življenje kao objedinjena kontinuirana kategorija, ritmizirana kroz godišnji ciklus, postaje dnevno fragmentirana. Prema idealiziranom modelu /8/8/8 za koji su se borili rani socijalisti trebalo je biti strukturirano vrijeme rada /zabave/odmora. Osamsatni radni dan koji je uveden u tvornici cementa g. 1919., nije praktički mnogo značio. Za društvenu grupu radnik/se-ljak ovo je načelo i nakon uspostave socijalističkog ustrojstva bilo daleko od provodjenja u životu. Štaviše u tom periodu došlo je do zabranjanja industrijskog i agrarnog radnog vremena, čime je vrijeme za zabavu isključeno, a za odmor reducirano. Industrijsko radno vrijeme u najpovoljnijoj shemi (6-14^h) unosi promjenu u dotadašnji uhodani scenarij življenja, a pogotovo kada se radi o 2. ili 3 smjeni, ili smjeni 12:24. Najveći dio dana bio je ispunjen radnom aktivnošću, bilo u tvornici bilo u polju, tako da je u to vrijeme model 8/8/8 mogao biti samo jedan model za budućnost.

43.4. Poslijeratna događanja u mjestu

U tom periodu javlja se specifičan zanos: kraj rata, pobjeda nad okupatorom, proklamiranje progresivnih društvenih načela. Generalni sociopsihološki osjećaj, da je jedna faza zaključena i da otpočima nova koja sa prethodnom nebi trebala imati previše veze, bio je dosta proširen. Dolazi do obnove porušenog stambenog fonda i izgradnje društvenih objekata. U okviru akcije izgradnje po cijeloj zemlji, i u Klisu se gradi g. 1950., zadružni dom (kasnije nazvan Dom kulture) koji je u sljedećih dvadesetak godina bi centar kulturnih događanja u mjestu. Velika polivalentna dvorana doma (sala) služila je za kino predstave i za razne priredbe. U to su vrijeme svi državni praznici u mjestu bili obilježeni, odredjenom kulturnom manifestacijom. U domu su ugošćavane i kazališne predstave ("Ero sa onoga svijeta"), i održavane plesne večeri (pored tjednih i veliki godišnji "društveni ples"). U poslijeratnom periodu dolazi do obnavljanja nogometnog kluba "Uskok" koji je bio osnovan još g. 1930. Osniva se i kulturno-umjetničko društvo "Jedinstvo" koje kroz nekoliko sekcija okuplja, pogotovo mladje mještane. Dok je nogometni klub kasnije dobio i igralište, i ostao prisutan u životu mjesta, KUD je nakon desetak godina aktivnosti prestao sa radom. Političko-teritorijalnom presstrukturacijom pedesetih godina, značaj Klisa opada. G. 1955., ukida se kliška općina, 1960. ukida se milicijska stanica, a 1958. ukidanjem željezničke pruge, zatvara se i željeznička stanica.

4.4. Industrijski period

G. 1971. prema izvoru prihoda, domaćinstva u Klisu bila su³⁴:

- poljoprivredna	2	(0.3%)
- mješovita	18	(3.3%)
- izvan poljoprivrede	552	(96.3%)

Iste godine, aktivno stanovništvo u Klisu bilo je uključeno u slijedeće djelatnosti:³⁵

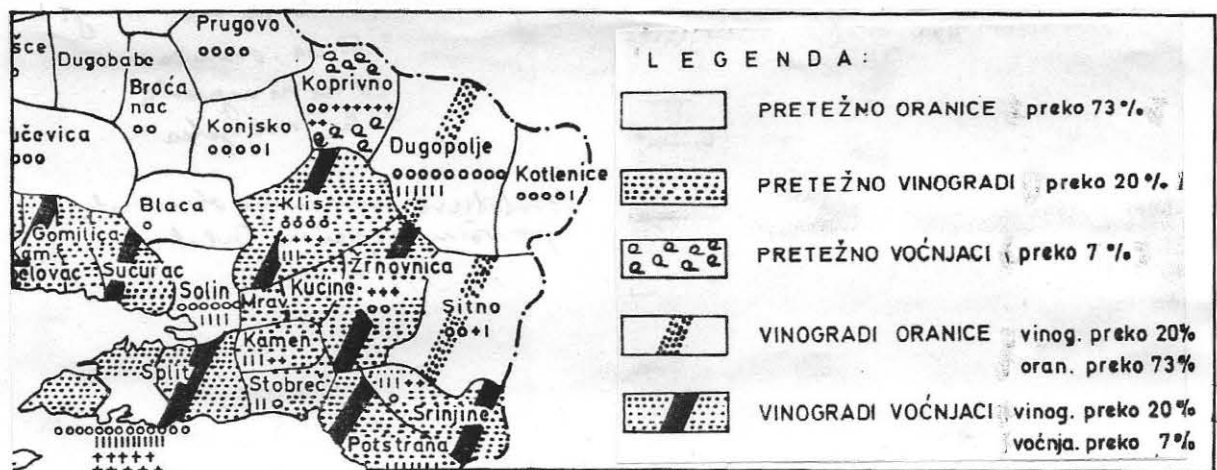
industrija	375	(57,7%)
trgovina i ugostiteljstvo	55	(8,4%)
kulturne i socijalne djelatnosti	44	(6,7%)
gradjevinarstvo	32	(4,9%)
zanatstvo	42	(6,4%)
poljoprivreda	20	(3,0%)
društvene aktivnosti	8	(1,2%)
saobraćaj	25	(3,8%)
gastarbajteri	33	(5,0%)
ostalo	15	(2,3%)

Obzirom na veliku uključenost stanovništva u industrijske i njima komple-mentarne djelatnosti, u ovom periodu nalazimo puno karakteristika suvremenog načina življenja, koje su uvjetovane ovim djelatnostima. Period od šezdesetih godina kada se je masovno ispoljila orijentacija na izvanpoljoprivredne djelatnosti nazvan je "industrijskim". Naziv je uslovan, jer se i dalje sreću osta-ci ranijeg načina življenja, ali svakim danom sve manje.

44.1. Agrarna zaostavština

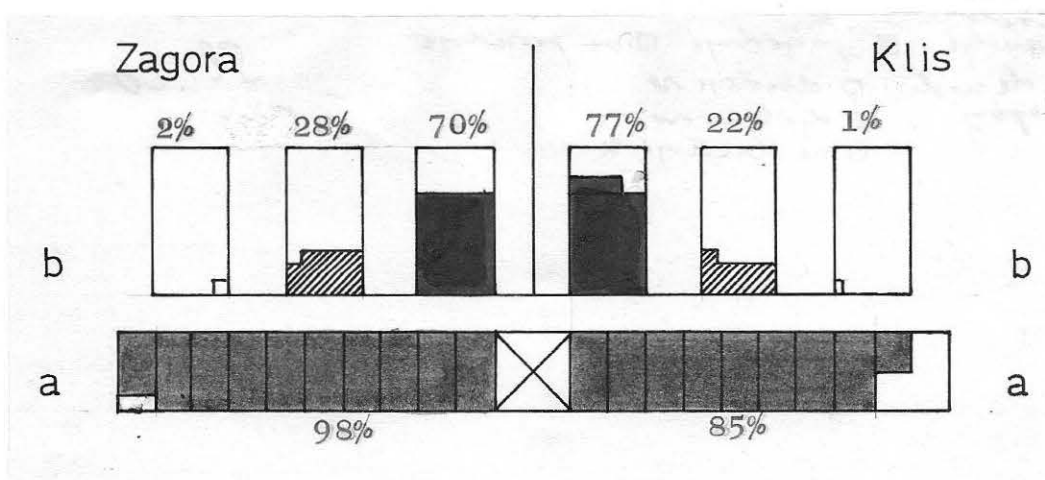
Najznačajniji ostatak je vlasništvo nad, makar i komadićem zemlje, i taj parametar sigurno korigira gornji odnos službene statistike u vezi s izvo-rom prihoda 2:18:552. Posjedovanje zemlje može značiti:

- koristan hobi, kojim se održava fizički vitalitet i priskrbljuje dio zdrave hrane za vlastito domaćinstvo: uštedom na kućnom budjetu se indirektno zaradjuje,
- dopunska zarada, kada se jedan dio proizvoda odnosi na tržište, u slučaju gdje gdje je prihod iz primarnog rada nizak (manuelni i radnici niže kvalifikacije, te penzioneri), i gdje ga nema ("domaćice"). Obzirom na strukturu zanimanja, nekada pogotovo, zapošljavanje je nastupalo dosta rano, u dobi od 15-18 godina (nakon osmogodišnje škole ili završenog zanata) i penzioniranje nastupa u godinama relativnog vitaliteta, 55 - 60. godini, nakon čega ostaje još desetak godina za jednu reduciranu poljoprivrednu aktivnost. Za razliku od penzioniranog gradskog radnika koji oslobođen posla postaje često suvišan i samom sebi, ovaj penzioner može korisno i kreativno organizirati svoju sijedu snagu.

Sl. 29. Struktura obradivih površina u Klisu i okolnim mjestima 36

Podaci iz g. 1970. specificiraju poljoprivredne površine u Klisu: 200 ha oranica, 40 ha voćnjaka i 60 ha vinograda, što obuhvaća 3/8 privatnih posjeda. Podaci se vjerojatno odnose na ranije stanje, jer je već tada uzgoj žitarica kompletno nestao i oranice su se pretvarale u ledine. U Klisu također, nikada nije bilo pravih voćnjaka već su se voćke sadile po rubovima parcela. Vinogradi koji se danas slabo obnavljaju je sve manje, i predstavljaju usamljene oaze u većim dijelom neobrađenom polju. Poljoprivredni viškovi koji se danas ostvaruju u Klisu su manje količine voća, povrća i cvijeća.

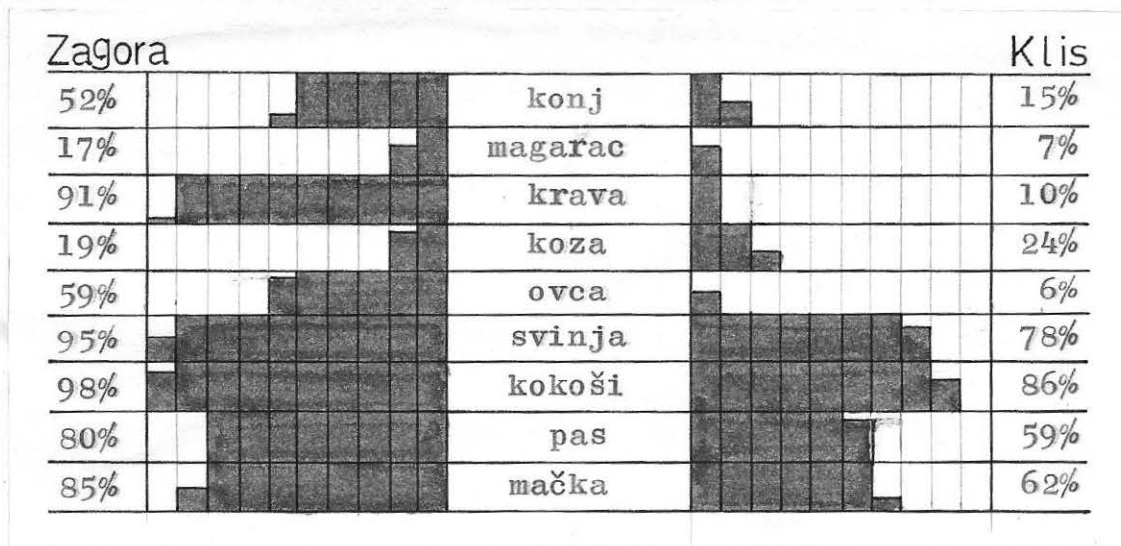

Sl. 30 Posjedovanje i stupanj obradjenosti zemlje u Klisu

a. ■ posjeduje ("anketa"/2)

b. ■ obradjuje se, ▨ djelomično, □ ne obradjuje se ("anketa"/3)

Prema popisu iz g. 1971, više od četvrtine kliških domaćinstava (26,5% nije imalo zemljišnog posjeda. Prema mojim istraživanjima (Sl. 30) broj domaćinstava bez posjeda je svega 15%. Ova se vjerojatno razlika odnosi na mladja domaćinstva koja službeno nisu posjednici, ali djelomično učestvuju u obradji vanju roditeljskog posjeda, i jednog dana će postati i pravni vlasnici. Rezultati ankete pokazuju da se to polje dobrim dijelom obradjuje (?) što je u evidentnoj suprotnosti sa zapažanjem na terenu, gdje se može zapaziti samo djelomično obradji vanje i veliki dio neobrađenih površina. (Možda je i formulacija ponudjenih odgovora bila neprecizna: "obradjuje se: a/da, b/djelomično, c/ne", pa se je teško osloniti na učeničku procjenu.)

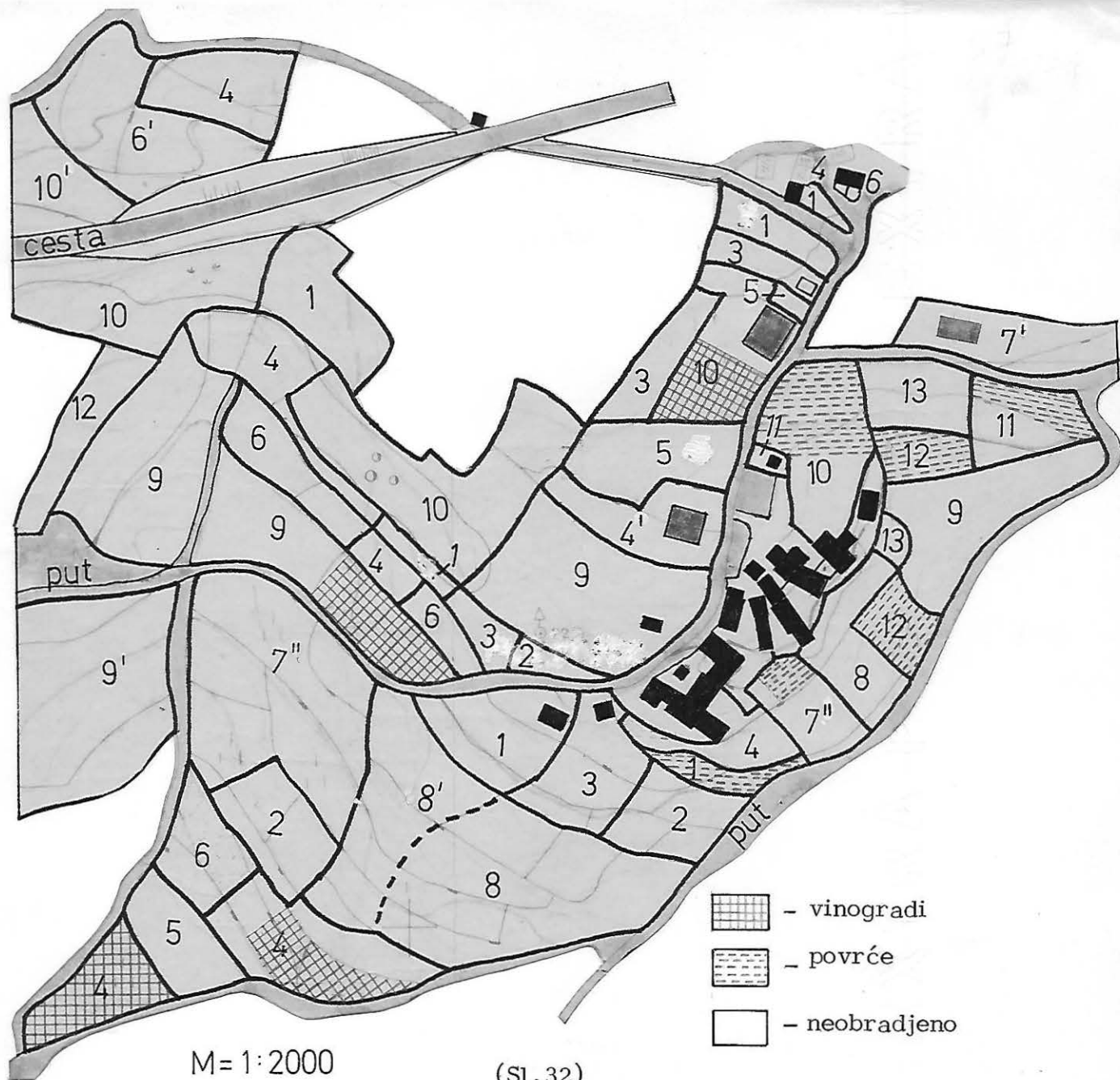

Sl. 31. Stupanj posjedovanja "blaga" (stoke) - "anketa"/5

U Klisu nikada uzgoj stoke nije bio značajan. Da se je radilo u manjem broju, ukazuje i "personalizacija" (davanje imena konju, kravi, kozi, ovci). Današnje stanje je radikalno smanjenje, iako prema provedenoj anketi nema domaćinstva koje ne posjeduje poneku komaću životinju - makar psa ili mačku, kao dekor kuće. Najviše su zastupljene životinje oko kojih ne treba veće brige: perad i svinje (drže se uglavnom tokom jeseni). Iznenadjuje relativno velika uključenost djece u brizi oko stoke, i odlazak u polje - u Klisu 85%, u Zagori 92%. Tu se sigurno ne radi o nekim značajnijim radovima, već više o specifičnoj organizaciji slobodnog vremena, te djece. U situaciji otudjenja od prirode i njenih fenomena, to iskustvo može biti jedno lično obogaćenje.

Da je bazična egzistencija kliških ljudi u izvanpoljoprivrednim djelatnostima, pokazuje analiza jednog zemljišnog fragmenta, neposrednog okoliša stambene aglomeracije, gdje bi se mogla očekivati veća obradjenost. Obradjeno je svega 0,75 hektara (13%), a još pedesetih godina obradjenost je bila 4.75 ha (83%). Površina od oko 6 hektara (donja granica srednjeg posjeda) podjeljena je medju 13 vlasnika u 51 "vlasničku parcelu" tj. cjeloviti komad jednog vlasnika, i one su imenovane sa desetak naziva: Dočić, Dolac Dorinac, Staze, Njive, Draga, Djurdjinac, Erceguša, Latice, Na gredi, Pujinac, itd.

Sl.32 (na slijedećoj stranici) Prikaz neposrednog okoliša stambenog susjedstva "Pleštine". Vlasništvo "1-13" korespondira s vlasništvom stambenih jedinica: vidi table I-VI, glava 6. (U posljednjih par godina došlo je medjutim do daljnjeg cjepanja vlasništva tako da je danas već dvadesetak zakonitih vlasnika).

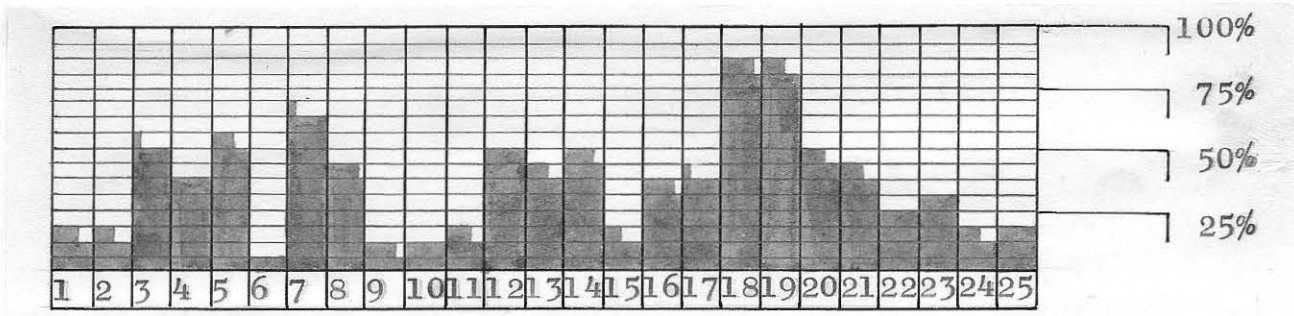

Ta se površina sastoji od preko stotinu "staza" (komad zemlje) koje su omedjene potpornim kamenim zidovima, medjama, visine 0.5-2 m, ukupne dužine od nekoliko kilometara, a koje stalno treba obnavljati. Prevelika fizička i vlasnička isparceliranost, tipična za područje Klisa, čini ove površine nepodobni m za intezivnu poljoprivrednu eksploataciju, pogotovo u industrijskom okolišu. Ta situacija blokira značajnije agrarne zahvate, a fragmentirano obradivanje može biti samo ugodan hobi ili manja dopunska zarada.

44.2. Fond sjećanja

Promjene načina privredjivanja, integrirane s načinom življenja i stanovanja, mogu se procjenjivati i kroz poznavanje naziva određenih stvari iz domaćinstva, pojedinih prostora ili djelova kuće, naziva iz agrarnog perioda. Naziv, najkraća definicija određenog pojma, verbalni simbol gasi se, isključivanjem i nestankom iz svakodnevne upotrebe tih stvari, prostora i sl. U okviru ankete ispitivano je poznavanje pojmova koji su bili dio dnevnog živ-

ljenja u agrarnom periodu, a danas se pomalo gube, jer se te iste ili srodne potrebe zadovoljavaju na drugi način. Stupanj poznavanja, prikazan na grafikonu, može ilustrirati još uvijek postojeću aktuelnost ili sjećanje kroz slike koje će vremenom bljediti. (anketno pitanje: "Ovdje su nabrojani razni pojmovi i nazivi. Potcrtaj one čiji smisao i značaj precizno i točno znaš!").

Sl. 33 Fond sjećanja - postotak poznavanja određenih pojmova ("anketa"/37)

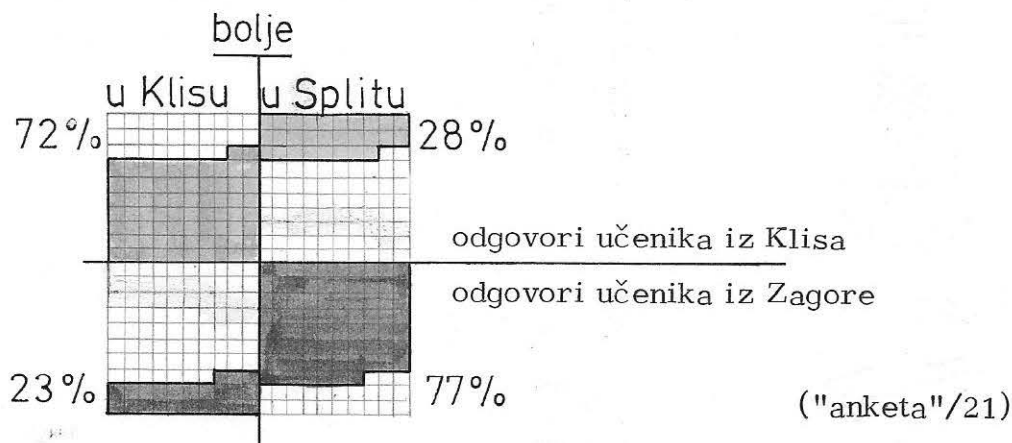
- 1 - potleušica: stara kamena kuća, prizemnica
- 2 - portik: ulazni, središnji, prostor kuće agrarnog perioda
- 3 - tinel: soba za primanje gostiju i svećane prilike
- 4 - balatura: kamena terasa u nivou prvog kata spojena stepenicama sa terenom (vidi: kamena kuća)
- 5 - obor: vanjski prostor ispred ili između kuća, dvorište
- 6 - palar: prostor uz dvorište za pohranu drva za loženje
- 7 - kočak: prostor u štali ili mali izdvojeni slobodnostojeći objekat za smještaj prasaca
- 8 - gustirna: bunar sa "živom vodom" ili sa kišnicom
- 9 - japuga: rupa zapremnine oko $1m^3$ za gašenje i pohranu vapna
- 10 - odrina: razgranata loza, izdignuta na stupove, na dvoru ili balaturi (noviji naziv je: loznica)
- 11 - kotorota: otvor u stropu za izlaz u potkrovlje
- 12 - komoštre: ovješena kuka iznad komina
- 13 - škancija: zidni element namještaja za pohranu posudja
- 14 - lepuština: suho lišće kukuruza u platnenoj navlaci, kao podloga na krevetu umjesto madraca
- 15 - lušija: otopina luga u vodi koja je nekada služila kod ručnog pranja rublja
- 16 - načve: drveno korito za mjesenje tjesta za kruh
- 17 - žrvanj: naprava za mljevenje žita koja se sastoji iz fiksnog i pokretnog kamrenog dijela
- 18 - badanj: velika bačva u konobi u koju se stavlja zgnječeno groždje, mast, da bi groždjani šećer fermentirao u vino
- 19 - turanj: presa pomoću koje se iz fermentiranog masta istiskuje vino

- 20 - krčevina: duboko prekopana zemlja za sadnju vinove loze
- 21 - toč: kamena naprava za gnječenje maslina
- 22 - vučija: drvena posuda za nošenje vode od 25-50 l zapremnine
- 23 - komoć: dio konjske opreme kod oranja
- 24 - spara: podmetač koji žene stavljaju noseći teret na glavi
- 25 - sořca: drveni štap koji služi kao ispomoć pri postavi tereta na tovarnu beštiju.

Sigurno je da će se kod djece kasnije povećati poznavanje ovih pojmova, ali će to biti iz kulturoloških, a ne funkcionalističkih razloga.

44.3. Vrijednosti današnjeg življenja u Klisu (prema anketi)

Očito je da su vrijednosti življenja u nekom mjestu subjektivna kategorija. To dokazuju i odgovori na anketno pitanje: "gdje se bolje živi u Klisu ili Splitu?". Sud učenika iz Klisa je oprečan procjeni učenika iz Zagore - da li zbog boljeg poznavanja lokalnih vrijednosti ili određenog lokalpatriotizma?

Dok 72% Klišana smatra da se bolje živi u Klisu nego u Splitu, svega 23% učenika iz Zagore dijele njihovo mišljenje. U skladu s osjećanjima Klišana o vlastitom mjestu je i njihovo opredjeljenje u jednoj hipotetičkoj alternaciji između stapanja Klisa u gradsko tkivo Splita i nasuprot tome očuvanja vlastitog identiteta: a. spajanje sa Splitom 28%

b. odvojena prostorna cjelina 72% ("anketa"/42)

Stavljajući na izbor nekoliko naziva manjih prostornih aglomeracija želio sam saznati koja tipizirana prostorna predodžba, po njima najviše odgovara Klisu? Danas je Klis prema mišljenju učenika:

KLIS = ?

iz Klisa:

iz Zagore:

50%	—	mjesto	—	41%
20%	—	naselje	—	24%
9%	—	selo	—	27%
14%	—	dio grada Splita	—	7%
7%	—	gradić	—	2%

("anketa"/26)

Opredjeljenje većine za jednu neutralnu predodžbu ("mjesto", "naselje") govori da današnji Klis nema dovoljno kozekventnih oblikovnih elemenata za karakterističnu sliku ("selo", "gradić").

Ako Kliški učenici ne promjene mišljenje kasnije kada odrastu, njih će najveći broj živjeti s roditeljima u sadašnjoj kući u kojoj prema njihovoj procjeni ima dovoljno prostora: 37% - zacijelo je procjena o rezervnom prostoru preoptimistička. Jedna trećina, 32% bi željela otići živjeti u neko drugo mjesto, i tu se osjeća značajna tendencija budućeg oteljavanja. Jedna četvrtina, 19%, bi željela izgraditi kuću u Klisu, a jedna osmina, 12%, misli da bi se sadašnja kuća mogla popraviti i nadograditi. Kod učenika iz Zagore nešto je veći broj onih koji bi željeli živjeti u postojećoj roditeljskoj kući (48%), kao i onih koji bi željeli odseliti (36%). Interesantno je, da je samo jedan učenik iz Zagore, kliškog zaledja, izrazio želju da sagradi kuću u Klisu. Razlozi neatraktivnosti za kliške susjede je u:

- vlastiti lokalpatriotizam i želja za napretkom svog mjesta, ili
- da prednosti u Klisu nisu izrazite u poredjenju s tim mjestima, ili
- da su prednosti Splita puno veće, tako da su ambicije kod preseljenja usmjerene u tom pravcu.

Komfor i kvalitet življenja može se pratiti u nekoliko planova: u stanu/porodici, stambenom okolišu/susjedstvu, mjestu i izvan samog mjesta.

a. Dnevni život u porodici je najviše dimenzioniran ulogom majke: priprema hrane, briga o sitnoj djeci, održavanje kuće i sitni gospodarski poslovi. Kod žena u radnom odnosu, brigu oko male djece preuzimaju starija braća, baka, rjedje tete. U sprovedenoj anketi se ne spominje pomoć susjeda, što govori da je proces individualizacije porodice prilično napredovao. Priprema hrane je isključivo posao majke, i rjetko se u anketi spominje pripomoć oca (nešto više u kliškom nego zagorskom dijelu). Tipična karakteristika suvremene poro-

dice da nije često na okupu, u Klisu je djelom demantirana. Veliki je broj porodica gdje se blaguje zajedno, odnosno gdje su svi članovi zajedno.

Klis ... svakodnevno 59%, nekoliko puta tjedno 30%, nedjeljom 11%

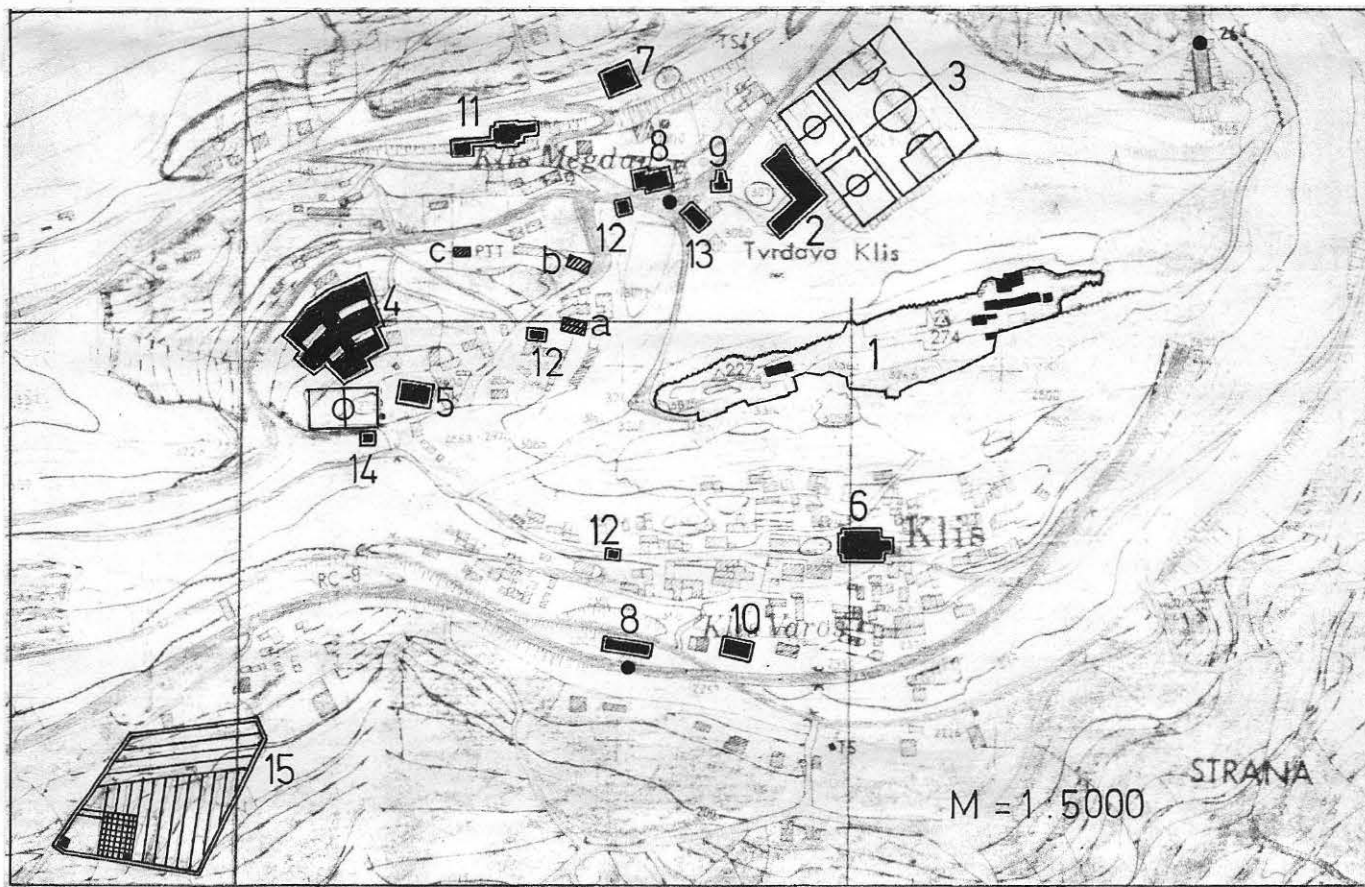
Zagora " 66%, " 18% " 16% ("anketa"/16)

Blaguje se pretežno u kuhinji. U Klisu svaki četvrti blaguje u dnevnom boravku,³⁷ a u Zagori tek svaki trinaesti. Ljeti, češće ili rjeđe 70% obitelji blaguje vani, a to znači na terasi ili u dvoru. Trošenje vremena u obiteljskom krugu je najviše na različite utilitarne i gospodarske djelatnosti u kući, oko kuće i u polju, a večeri su prema univerzalnoj suvremenoj shemi uz televiziju.

b. Stambeno, susjedstvo u Klisu, uglavnom je jedan komšiluk ili neposredni okoliš od 10-20 kuća gdje je dobar broj porodica i rodbinski povezan. Rodbinski odnosi kao i dugotrajno susjedstvo konstituira emotivni fond na kojemu su odnosi veoma kontrastni: ili veoma bliski, ili gotovo "neprijateljski" ali sa stalnom mogućnosti da iznenada opet postanu bliski. "Susjedski odnosi obavljaju tri veoma važne funkcije: sociološku, psihološku i utilitarističku" M. Živković.³⁸ Tradicionalno emotivno susjedstvo se mijenja i odnosi postaju sve više neutralni: porodice su sve manje međuovisne u smislu razmjene ili posudbe predmeta i rada - novogradjene kuće i okućnice su međusobno separirane - mobilnost i krug prijatelja je veći - masmedija zatvara ljude u njihove kuće. Susjedstvo je vrlo značajno za organizaciju okupljanja i igru djece koja su puno više orjentirani jedni na druge, nego odrasli. Kako je sav teren vlasnički isparceliran, čest je slučaj da su javne površine minimalne ili nepodesne (dio puta), da zapravo nedostaje nekih organiziranih površina za igru djece i ona su prepuštena da sami pronalaze neke zgodne prostore u dvorištima, na ledinama u polju.

c. Danas se postepeno razbija nekadašnja društvena autonomija mjesta. Svi ljudi su se međusobno poznavali što je bilo moguće obzirom na stalnu upućenost jednih na druge, rodbinsku isprepletenost i na stalne susrete u crkvi, u gostionici, na plesovima, na pogrebima i sl. Kod susreta, mještani su se obavezno pozdravljali i popričali, te stalno stimulirali protok informacija. Industrijskim konceptom življenja slabi se nivo susreta, a time i nivo poznavanja i bliskosti. Danas u Klisu nema više kina, ni plesa, a posjet crkvi,

pogotovo gostionicama u anketi učenika je nisko rangiran. Svega jedna, zajedružna gostionica ima karakter društvenog prostora, gdje se ljudi (isključivo muškarci) okupljaju, pričaju i kartaju radi zabave, dok ostalih desetak gostionica su profinerski prostori u koje mještani slabo zalaze.

1 - tvrđava	10 - stambena zgrada s trgovinom
2 - dom kulture	11 - bivša željeznička stanica
3 - nogometni stadion	12 - kapela
4 - škola	13 - poljoprivredna zadruga
5 - stara škola	14 - turska česma
6 - crkva	15 - groblje
7 - zdravstvena stanica	a - stara općina
8 - gostionica	b - bivša ambulanta (privatna kuća)
9 - spomenik palim borcima	c - bivša pošta (privatna kuća)
	● - autobusna stanica

sl.34 Javni objekti i prostori u Klisu

2

4,5

6

11		
7	8	12
9	8	14

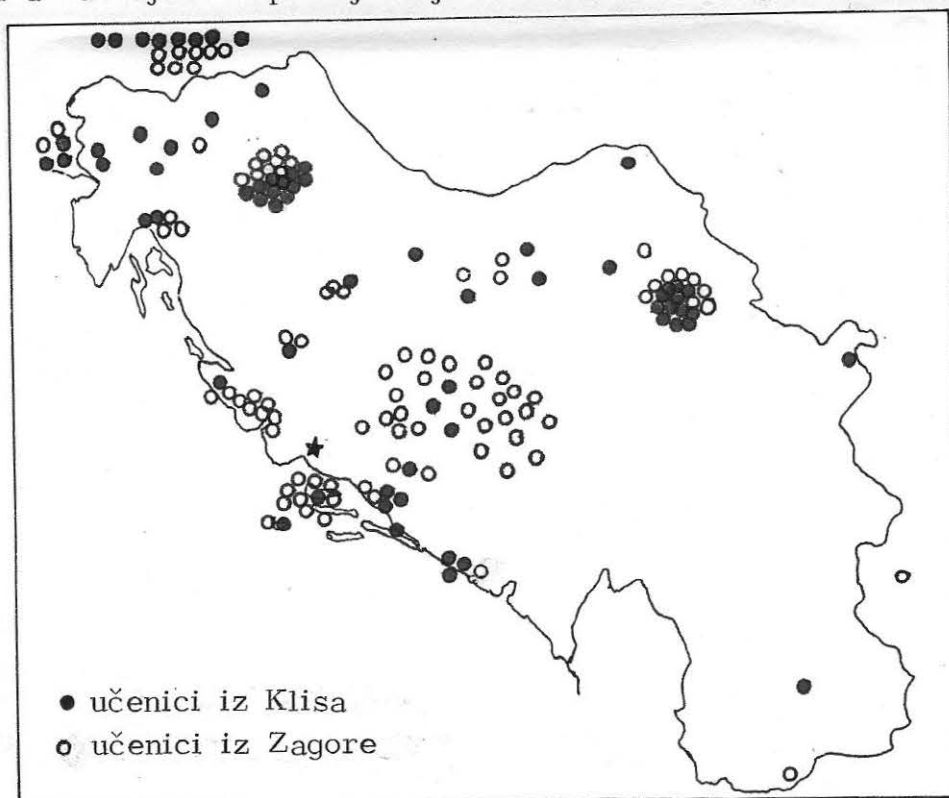

U Klisu nedostaju mnogi sadržaji. Učenici su u "anketi" najviše spominjali kino (gotovo svaki drugi) i dječji vrtić (svaki osmi), a potom razne sadržaje: trafikku, bazen, kiosk, samoposlugu, dvoranu za sportove, park itd. U prostoru tvrđave koji nudi niz mogućnosti, učenici bi najradije vidjeli: muzej, disco, kino (pretpostavljam ljetno), restoran, caffe, kipove i spomenike, hotel, izložbeni prostor, i sl. Sadržaji koji također nedostaju, a koji bi mjesni komfor radikalno poboljšali su i: biblioteka sa čitaonicom (barem bibliobus), polivalentna dvorana, manja sportska dvorana, mlječni restoran, svratište (manji hotel), zanatski centar, javno kupatilo, javni WC, trotoari, nastrešnice na autobusnim stanicama, itd.

Na anketno pitanje o izboru lokacije za gradnju kuće negdje u Klisu, najčešći odgovor "blizu sadašnje kuće" pokazuje da ne postoji sklonost prema nekom dijelu mjesta. Činjenica da nijedan dio Klisa nije izrazito atraktivniji pred ostalim (ranije je to bio središnji dio) govori o preorijentaciji interesa prema gradu, Splitu, mjestu rada i zabave, i prema kojemu su svi u sličnom odnosu. Sličnom, ukoliko su stambene aglomeracije, komšiluci, uz komunikacionu mrežu i transportne točke. (Komšiluci udaljeni od autobusnih stanica, se pomalo gase).

d) Sa funkcijom rada je i niz drugih funkcija izašlo iz okvira mjesta. Zabava i trošenje slobodnog vremena, zbog obilja različitih događanja, privlačnija

je u "gradu" ili drugim mjestima gradske regije, pogotovo za mladje. Kako su krug poznanstava prostorno širi i zahvaća ljude iz drugih mjesta, opada intezitet poznanstava unutar samog jesta. Povećana mobilnosti i mas-media stimuliraju ovaj proces, a također inicira i putovanja na veće udaljenosti. Dvije trećine anketiranih učenika je putovalo dalje od 200 km, što stvara određene impresije koje se kaleme na lokalno iskustvo.

Sl.35 Najudaljenije točke do kojih su učenici putovali ("anketa"/38)

44.4. Fluktuacija stanovništva

Animirajući faktor grada uvjetuje neprestalno odlijevanje kliške populacije. Direktni razlozi su:

- inferiornost fizičke i društvene infrastrukture, te (ne uvijek argumentirana) uopćena ideja o boljem gradskom životu koja je široko rasprostranjena u našem društvu.
- realizacija prava na stan, kao neposredni ekonomski dobitak. (Ako bi se kao najznačajniji kriterij kod polaganja prava na stan uzimala brojnost porodice, što bi bilo najprirodnije, značilo bi da izvan gradska populacija ima veća prava na stanove jer su porodice u prosjeku veće. To što oni i ne realiziraju ta prava u proporciji svojih potreba, pokazuje da je njihov društvena moć obrnuto proporcionalna brojnosti porodice). Čest je slučaj da se

pravo na stan formalno prihvaća i prenosi na odraslu djecu koja ustvari tu useljavaju i uživaju sve one prednosti koje su njihovim roditeljima bile uskraćene. Odseljavanje nastupa: a. odlaskom na fakultet izvan Splita, ili nakon sticanja zanimanja II i III kategorije (vidi: sl. 5) i zapošljavanja; b. nakon ženidbe, pogotovo ako je bračni drug (žena) iz drugog mjesta i ako je popraćeno dobivanjem stana (danas više nitko ne odlazi u gradske sustanarske prostore).

Populacija u Klisu se dijelom popunjava dolaskom stanovništva iz zaledja. To je mali fragment značajnog jednosmjernog migracionog toka od unutrašnjosti prema Splitu. Proces doseljavanja u Klis odvija se na nekoliko načina: a. kupnja stare kuće u Klisu (ranije)

b. iznajmljivanje stare kuće (u novije vrijeme)

c. kupnja parcele (imućniji sloj) i gradnja kuće

Fluktuacija bi se mogla procjeniti prema podacima iz g. 1971.:³⁹

Klis	od rođenja	doseljeno sa područja			doseljeno iz		
ukupno	stanuje u K.	općine republike SFRJ			sela mješovito grada		
2176	1764 (81%)	212	160	40	175	98	137

Ritam doseljavanja u Klis posljednjih pedesetak godina je:⁴⁰

doseljeno prije	g.1940	41-45	46-52	53-60	61-65	66-69	70-71
broj ljudi	60	8	22	80	90	109	43

(Prema "anketi" nešto manje od 10% porodica kliških učenika nisu pred petnaestak godina živjeli u Klisu).

Komparacija kliških i splitskih podataka (g.1971.: u Splitu je 53% starosjedilaca od prije 1945., a 47% doseljenika) pokazuje da veliki migracioni pritisak prema gradu u mnogome preskaće Klis.

44.5. Posljedice industrijalizacije na prirodni ambijent

Nikada priroda nije bila u većem konfliktu s čovjekovim djelovanjem, nego danas u industrijskom dobu, pogotovo u industrijskom bazenu, na čijem obodu se je i Klis našao, i gdje je za sada pošteđen. Veliki iskopi tupine prijete da transformiraju dio pejzaža (gaj), a kamenolom u Mosoru neartikulirano razbija jedinstvo prirodnog masiva. Povoljan raspored vjetrova štiti Klis od di mne prašine tvorničkih dimnjaka, ali taj prašnjava zrak, smog, podno Klisa stvara odioznu sliku industrijskog prostora. (sl. 37)

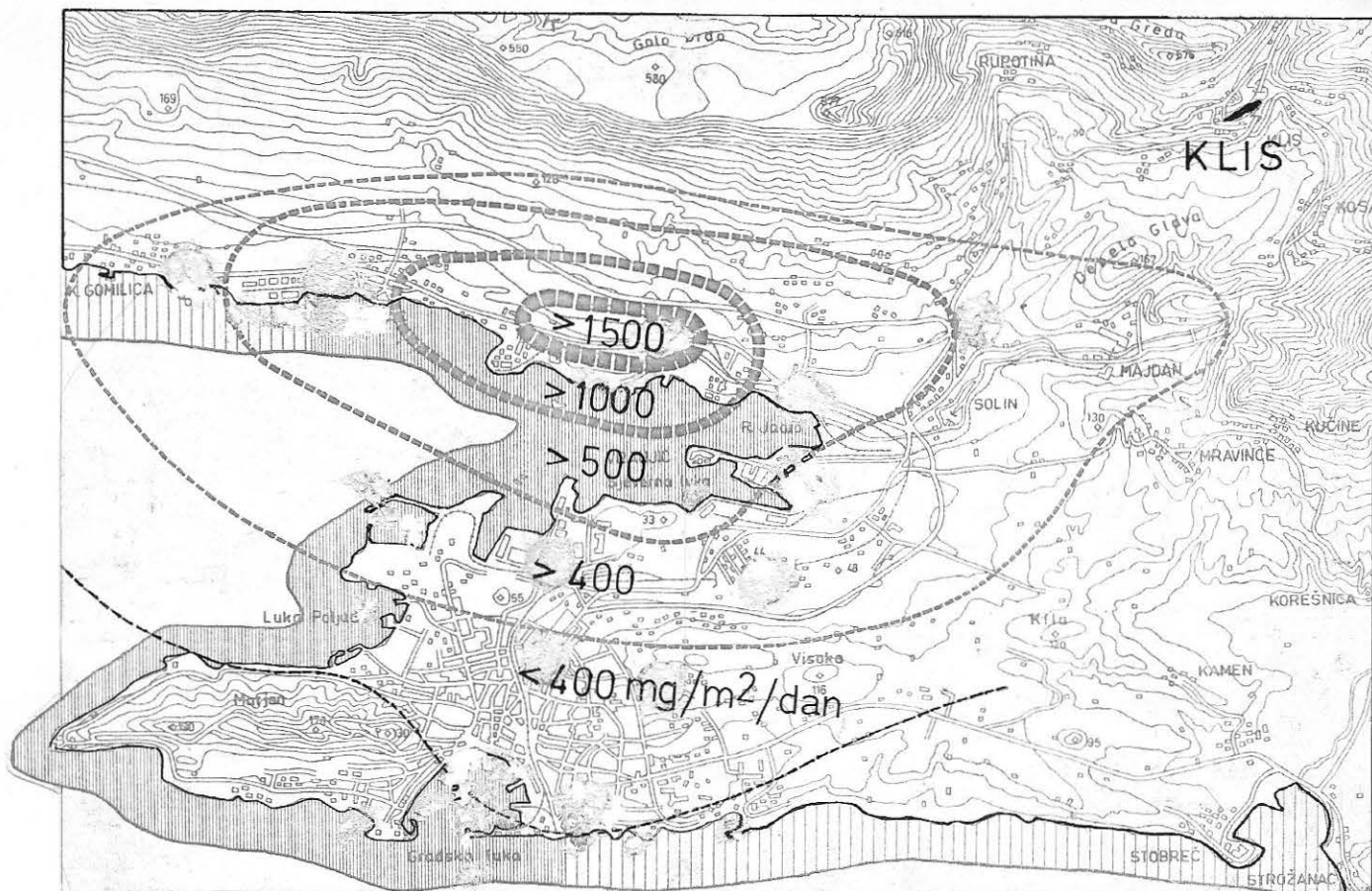
Veoma veliki problem u ruralnim i suburbanim aglomeracijama je eliminiranje smeća i otpadaka. Svojevremeno u seljačkim domaćinstvima gotovo i nije bilo otpadaka. Sve je bilo organskog porjekla i stalno se je preradjivalo, i ponovo upotrebljavalo. Industrijska civilizacija donosi veoma mnogo anorganskih otpadaka: plastična, metalna, staklena i papirnata ambalaža, istrošeni aparati, itd. Organskih otpadaka je sve više koji se teško i nespretno mogu eliminirati (čak ni papir obzirom na brojnost električnih i plinskih štednjaka). Rješenje koje Klišani sada pronalaze je "baciti otpatke što dalje od vlastite kuće", čija posljedica je sve veće zagadjivanje okoline. Ovaj način individualnog snalaženja nije ni najmanje dobar za budućnost.

Na pitanje, što rade sa smećem, neki tipični odgovori u anketi su:

"...bacamo u jednu jamu, a kada se napuni spali se	- u jamu,
- bacamo udaljeno od kuće u jednu rupu,	- u rupu,
- u potok kraj kuće,	- dalje od kuće
- u neku jamu.	- u jamu,
- u zidine stare kuće,	- na greben,
- vozimo u polje	- pod most,
- negdje na ledinu,	- ispod ceste
- ispod kliškog tunela,	- vani dalje od kuće,
- u potok	itd." ("anketa"/19)

sl.36 Očito da je suvremeni stan čistiji od tradicionalnog, ali je nesumnjivo okolina zagadjenija: (smetlište u lijepoj borovoj šumici)

41

Sl.37 Karta aerozagadjenosti na splitskom području (GUP-Splita, 1.knjiga)

44.6. Klimatski faktor

Atraktivnost podneblja na ovom području je uočljiva i u komparaciji sa sjevernim i s južnim Jadranom:

	Rijeka	Split	Dubrovnik
srednja godišnja temperatura	13.8°C	16.2°C	16.4°C
kolicina oborina	1515mm	831mm	1391mm

Temperatura u Klisu je za koji stupanj niža nego u Splitu, a količina oborina nešto veća. Oborinski režim u periodu 1959-68 u Klisu bio je:

mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XIII
mm	113	76	99	103	69	94	40	55	80	106	199	188 = 1222

Broj sunčanih sati na splitskom području je izrazito visok: 2616 (u Rimu 2394) što znači da prosječno ima sunca 7,3 sata svakog dana. Godišnja oblačnost je 4.7 što znači 110 vedrih dana (oblačnost: 2) i 87 oblačnih dana (oblačnost: 8).⁴² Najznačajnija karakteristika kliške pozicije je izražena vjetrovitost. Svega 13% dana tišine, a u ostale dane je vjetar snage 3.5 - 4.5 B: suhi, hladni, ali zdravi sjeveroistočni vjetar, bura, i - jugoistočni, vlažni, nezdravi vjetar, jugo. Zbog topografskih okolnosti, procjepa u planinskom masivu, kliška bura je izrazite snage (i preko 100/km/sat) Topografija Klisa osigurava veliki broj

južnih ekspozicija, tako da povoljno osunčanje kombinirano s djelovanjem suhog vjetrova eliminira nezdravu vlažnost u stambenim objektima koji su substandardno građeni.

44.7. Odnos spram smrti

Fenomen smrti, kult mrtvih, ceremonijal posljednjeg ispraćaja ima intenzivnu, za članove porodice tragičnu, za ostale mještane dramatičnu dimenziju. Tradicionalni obred je prožimao cijelo mjesto. Usporenog ritma zvon, "brecaje", crkvenih zvona proglašavalo je smrt. U dan pogreba, pred kućom se formira pogrebna povorka koja je u uobičajenom rasporedu kretala od kuće do crkve, i nakon obavljenog ceremonijala, na groblje. Način kretanja (disciplinirano i sporo u koloni), trajanje (2-4 sata), masovnost (nekoliko stotina ljudi, jer je iz svake porodice trebao biti prisutan barem jedan član, prisutnost institucije moći, zvučna kulisa (brecaje za vrijeme pogreba), ezotični mirisi tamjana, te emotivno stanje najuže rodbine - stvaralo je događaj kojim je prostor bio ispunjen. Visoki mortalitet repetirao je ove događaje tokom godine do mjere da su oni postajali dio dnevnog življenja, ali i dnevne misterije. Groblje, nekropola, "grad mrtvih", postaje prostor koji se višekratno posjećuje, i misaono postaje prisutan u svijesti ljudi. Imaginacija zagrobnog života postaje prisutna u svijesti ljudi, a ona je pothrađivana stalno idealističkim tumačenjem svijeta kroz interpretaciju i doktrinu kršćanske ideologije.

Razvoj svijesti, promocija svjetovnih ideologija, način dnevnog življenja, suvremeni zdravstveni standardi i organizacija prostora u velikim gradovima koji programiraju kulturno ponašanje - dovela je do djelomične redukcije pogrebnog ceremonijala. Već desetak godina u Klisu pogrebna povorka ne ide od kuće umrlog. Svi umrli se prebacuju u mrtvačnicu u Splitu, odakle automobilima kreće povorka, da bi zadnji kilometar puta, na međugradskoj prometnici, poprimila tradicionalni oblik.

Groblje, prostor praiskona i predaka, nekog apstraktnog početka, je za veći broj mještana i prostor vlastitog završetka, prostor konačnog i "velikog ništa". Interesantno je da se najveći broj odseljenih mještana poslije smrti sahranjuje natrag u Klisu, a veći broj poslijeratnih doseljenika u Klis, svoje umrle sahranjuju u mjestima ranijih prebivališta, i mjestima ranijih grobova.

Kliško groblje je bilo uz samu crkvu u Varošu (prostor pred crkvom se nazivlje "šematorje" - tal. groblje: cimitero), a za vrijeme francuske vladavine je prebačeno na sadašnju lokaciju. Do početka ovog stoljeća bili su zajednički grobovi. Od dvadesetih godina počela je izgradnja obiteljskih grobnica (najreprezentativnija je političara J.Smodlake), Cijeli kompleks je organizirani i artikulirani prostor. Korištenje najskupljih materijala u rafiniranoj izvedbi govori o ekonomskoj moći kao i potrebi da se troškom iskazuje poštovanje, ali i vlastiti status. Nekada, domaći materijal, kamen, potisnut je i zamjenjen boljim i čvršćim bračkim kamenom, a u novije vrijeme i ulaštenim jablaničkim granitom i pilepskim mramorom. U poetskoj interpretaciji, dimenzija vječnosti smrti želi se simbolizirati u "vječnosti" materijala.

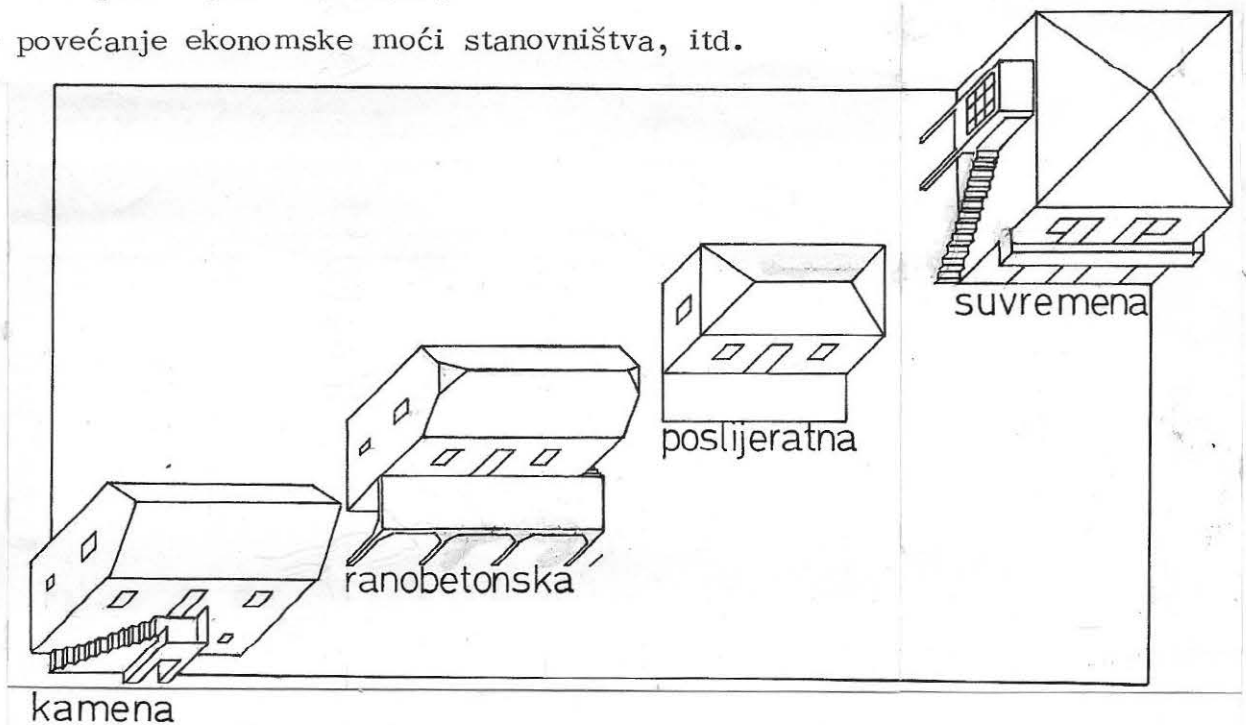
sl.38 Kliško groblje

5. KARAKTERISTIKE STANOVANJA I GRADJENJA PREMA PERIODIMA TRANSFORMACIJE

Svakom karakterističnom društvenoekonomskom periodu tokom transformacije agrarnog koncepta u industrijski, na području Klisa, odgovarao je i određeni način korištenja, gradjenja i oblikovanja stambenih prostora. Razlike su zbir različitih promjena kao npr.:

- gašenje određenih stambenih funkcija i formiranja novih aktivnosti u stambenom prostoru (štala-garaža),
- zamjena starih, pojavom novih materijala (kamen-beton-bloketa)
- prelaz od kompletno ručnog, na izvodjenje uz pomoć mehanizacije i određenog broja prefabriciranih elemenata,
- unaprijedjenje stambenog komfora uvođenjem određenih instalacija i opreme (petrolejka - žarulja),
- povećanje ekonomske moći stanovništva, itd.

Sl. 39 a Karakteristični tipovi kuća u Klisu gradjenih u određenim periodima. (Za sve periode su takodjer karakteristični i manji ili veći zahvati, na način da se postojeća kuća obnavlja širi i nadograđuje, tako da je danas mali broj kuća u Klisu iz ranijih perioda koji su očuvani u autentičnom "prototipskom" izdanju).

5.1. Stambeni prostori i kuće agrarnog perioda

Fond kuća agrarnog perioda u Klisu je većim dijelom izgradjen u XVIII i XIX stoljeću, dok kuće koje su se prve pojavile (a još uvijek traju makar kao

ruševine ili apsorbirane u neku kasniju gradnju) su za još koje stoljeće starije. Ti prvi objekti rasuti ispod i oko tvrđave bili su generatori malih aglomeracija (komšiluka, "kuća"), koje će potkraj agrarnog perioda predstavljati jednu organsku, oblikovno kompaktnu masu. (Karakteristike tipične aglomeracije vidi u dijelu 6.).

Analiza prostora i gradjenja ovdje se u najvećoj mjeri odnosi na kuće građene potkraj agrarnog perioda kada su postignuti optimalni uvjeti stanovanja u odnosu na prethodno stanje: npr. sve kuće su katnice (nema više potleušica), a stambeni prostori su obavezno na katu.

sl.40 Kuće iz agrarnog perioda - danas mnoge napuštene i zapuštene

51.1. Naziv karakteristične jedinice

Svaki naziv za kuće u ovom periodu može biti uslovan i samo s određenim referencama, čime ni jedan naziv nije do kraja potpun, sveobuhvatan. M.Miličić ovu arhitekturu naziva "dalmatinska seoska" bez obzira što nije isključivo dalmatinska, a čak ni isključivo seoska. Također spominje mogućnost naziva "spontana", "jer nam se seoski organizmi, radi svoje jednostavnosti i primitivnosti samo čine spontanima, mada to zapravo i nisu"⁴³. B.Kojić u klasifikaciji jugoslavenske seoske arhitekture daje naziv "primorska seoska kuća"⁴⁴, što je ispravnije geografsko odredjenje. U splitskim aglomeracijama Lučac, Veli Varoš, nalazimo gotovo istovjetan tip kuće, a ove se aglomeracije nisu nikada, bez obzira na njihovu poljoprivrednu djelatnost, smatrale i imenovale seoskom sredinom. T.Marasović vezuje naziv uz literalni naziv ljudi koji su tu obitali: "pučka kuća", koja je "u većini slučajeva manji slobodnostojeći

objekat, pretežno jednokatnica vrlo malih dimenzija, pravokutna tlocrtna oblika, koje nije sputan lokacijom u zbivenom gradu".⁴⁵ Obzirom na djelatnost njenih stanovnika, mogao bi se taj tip nazvati i "agrarnom kućom". Gotovo da se svaki od ovih naziva može koristiti za arhitekturu koja egzistira u Klisu do prvog decenija ovog stoljeća.

Meni se je učinio najprikladnijim naziv "kamena kuća", jer je najbliži lokalnom načinu izražavanja: "kuća od kamena" ili "stara (kamena)kuća", jer izražava upotrebu dominantnog materijala, kamena i jer su tim nazivom obuhvaćeni različiti modaliteti kuća koji se javljaju kroz dugi agrarni period.

sl.41 Ansambl kamenih kuća ("Divenčići")

51.2. Kamena kuća

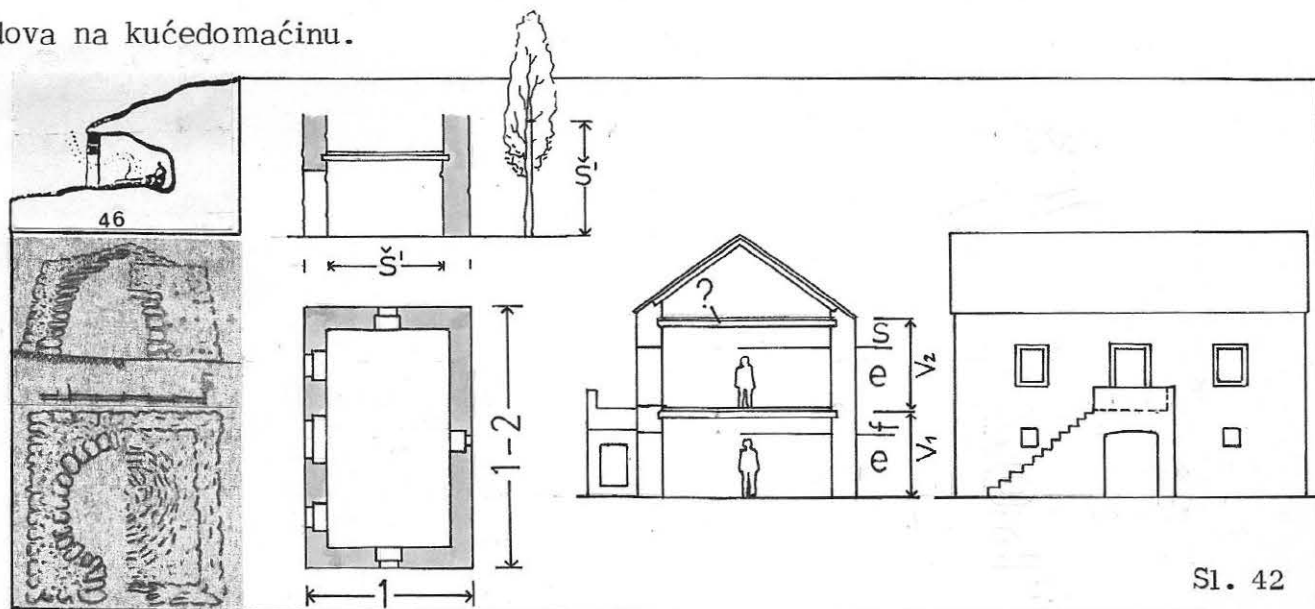
Instinkte gradjenja kamenom, slaganje manje ili više priredjenih komada u odredjenu formu da dobije unutrašnji prostor, sklonište za svoju obitelj, čovjek je primorja stekao i razvio upravo tu na tom terenu s obiljem kamena i škrtosti svakog drugog gradjevnog materijala. Ni od kuda utjecaj nije moga doći, niti ga je donio iz nekog bivšeg boravišta, budući se nigdje u svom ranijem gradjenju nije oslanjao isključivo na kamen. Svaka druga forma koju bi on iz svog sjećanja prenosio u kamenu formu, ne može biti toliko dominantna koliko neposredna logika u rukovanju tim materijalom.

Embrio kamene kuće je u izdubljenom skloništu u prirodnom terenu, koji se razvija dalje kroz "izdubljeni prostor" u jednoj artefaktnoj masi, osmišljeno naslaganoj hrpi kamenja - u bunji. Bunja je istovremeno, misaoni, postupak oduzi manja materijala da se realizira prostor i-postupak, stvarni, dodavanja i slaganja materijala da se ogradi, zatvori prostor, tako da je bunja prelazna forma iz jedne kategorije ponašanja u drugu (iz skulpture u arhitek-

туру). Iako bunja, pogotovo kružna, nema direktnu aplikaciju na oblik same kuće, proces daljnje artikulacije (učvršćivanje zida boljim izborom i slaganjem kamena, kasnije i upotrebom veziva, te uz ispomoć drvenih podupora) privodi ideju bunje u koncept kamene kuće. Koncept se je razvijao preko potleušice do kuće na kat koja može izražavati široku skalu specifičnih varijacija ovog tipa gradjenja.

U Klisu, barem potkraj agrarnog perioda, kamene kuće za stanovanje bile su katnice, a potleušice su se koristile jedino za izdvojenu "kužinu" i za gospodarske namjene (štala, pojata). Ako je vjerovati crtežima iz 16. i 17. stoljeća, već u to doba podgradje (kliški varoš) je bilo uglavnom izgradjeno od katnica. Jedino Santinijev crtež prikazuje pretežno potleušice. (?)

Vrlo značajna pripomoć za razumjevanje ideje kamene kuće je u činjenici da je u početku njen stanar i vlasnik, bio i njen graditelj, da on to radi gotovo golim rukama uz skromni repertuar alata (maca, čekić, mistrija) i mjernih pomagala (špag, fjumbin, trajina, škvara). On takodjer održava i popravlja ovu kuću, pa se i time još više prožimlju čovjek i prostor njegova obitavanja. Tek kada kuća dobiva rafiniraniji oblik, potkraj agrarnog perioda, angažiran je majstor koji vodi gradjenje, ali je i dalje glavina rada na kućedomaćinu.

51.3. Dimenzioniranje/proporcioniranje.

Definiranje volumena počinje uspostavom odnosa izmedju zida i raspona (vidi sl. 42). Masivan zid od sitnijeg, nepravilnog, prikupljenog ili tek nešto doradjenog materijala, još uvijek ima onu neposrednu organsku vezu s prirodnim ambijentom, "medjom"-poljskim zidom. Zid slabije čvrstoće nado-

knadjuje snagu svojom masom. Što je zid deblji, perforacija i otvor u zidu je manji, da prikupljena snaga zida ne pobjegne. Bolji kvalitet, veće i pravilnije obradjeno kamenje, razapinje dimenziju kuće do jačine drvene gradje pritesane iz deblja jablana ili bora koji raste na tom terenu. Otvori se povećavaju, ukružuju pragovima od kvalitetnijeg kamena, a po potrebi dobivaju i odteretni lud. U tom luku je i zametak zidanja lučnog nadvoja, kojim će poduprijeti horizontalnu kamenu plohu balature. Mogućnost zida i drvenog nosača je odredila kraću mjeru kuće, širinu-Š, dok druga mjera, dužina-D, ima više slobode, ali takodjer i odredjena ograničenja: karakteristike lokacije (kosi ili ravan teren), potreba za poprečnom ukrutom uzdužnog zida, karakteristike organizacije unutrašnjeg prostora (funkcija), i naravno ekonomskim mogućnostima graditelja. Odnos širine i dužine je uvijek unutar proporcija 1:1 - 1:2 Jednako kao tlocrt, i presjek otpočinje nakon odredjenja zida i raspona, i definira se prema mjeri čovjeka. Prizemlje služi u gospodarske svrhe (konoba, štala), pa je visina V_1 odredjena visinom čovjeka kojoj je dodana funkcionalna zona "f" za pohranu mnogih predmeta što se vješaju pod tavan. Na stambenom katu je mjeri čovjeka dodana tzv. "zona socijalne važnosti" - "s". Očito je da bi se nakon zadovoljenja ergometrijskog minimuma "e" mogao zaključiti ovaj prostor što se i dešava u odredjenim situacijama. Medjutim stambeni je, ujedno i reprezentativni prostor gdje se prima gost i uvaženi posjetilac kojemu se čast ukazuje pokazivanjem vlastite moći, a taj dio prostora je najznačajniji dio viška vrijednosti koji je uložen u kuću, uz ostalu krajnju utilitarnost. (Istina je da ponekad i zona "s" služi na sličan način kao zona "f"). Iskazivanje viška vrijednosti kroz dužinu objekta, što bi u biti bilo funkcionalnije obzirom na veću količinu horizontalnih površina, nije do te mjere impresivno obzirom na tadašnji sociopsihološki kontekst kao iskazivanje kroz visinu. (Kubature zraka koje suvremeni funkcionalizam obradjuje ovdje nisu presudne, jer su ljeti svi prozori otvoreni, moguće da se spava i vani, a zimi uvijek kroz mnoge nepredvidjene šupljine ionako stalno ulazi zrak). U zoni socijalne važnosti najčešće su postavljene i sakralne slike koje time reprezentiraju i odredjeni smisao iznad (izvan) čovjekova poimanja, tj. zone čovjeka. Mogućnost da se širina kuće povećava interpoliranjem uzdužnog poprečnog zida, otpada zbog oskudice drvene gradje za izvedbu, u tom slučaju velikog i kompliciranog krovišta koje pri-

država ogromne plohe vrlo teškog pokrova.

Najsloženiji dio, zatvaranje volumena odozgo vrši se uz pomoć drvenih rogova (merteka) koji pridržavaju teški pokrov od kamenih ploča debljine 2-6 cm. Ukupno opterećenje po kvadratnom metru je 150-200 kg, odnosno 30-40% više po vertikalnoj projekciji. Način pričvršćivanja kamenih ploča određuje nagib krovne plohe koji se kreće u odnosu 2:3 (33°) - 1:1 (45°). Sa svim ovim elementima volumen je primarno definiran, uključujući plohe pročelja.

Slijedeći arhitektonski postupak je perforiranje pročelja, dovodjenja punog i praznog u određeni balans. Otvori ne smiju previše oslabiti stijenu, pa time postaju izazov: rastvarajući plohu sile se preraspoređuju, koncentriraju u zone koje traže kvalitetniji materijal i preciznu izvedbu. Otvor inicira jedan novi problem: način zatvaranja, ostakljivanja i zaštićivanja te površine. U situaciji gdje je zidna ploha nastala slaganjem materijala koji se vlastitom težinom priljubljuje u kompaktnu masu, otvor izražava stanovit vertikalitet. Veličinu (oko $1m^2$) i proporciju (oko 2:3) određuje veličina četiri istovjetna kamena obruba - praga - (faza rafiniranja izvedbe). Otvori kamene kuće, teže da se postave u određenom redu, u osi, simetrično, na jednakim međurazmacima. Na pročelju sa sjevera, od bure, se u načelu izbjegavaju otvori, a s juga, "u sunce", se sastoji postaviti glavni ulaz u kuću i "balatura". Veza prostora kata s dvorištem (nivo prizemlja) je preko kamenih skala i "balature" koji predstavljaju integralni dio konstruktivno-oblikovne cjeline prototipa kamene kuće. Balatura može biti minimalnih dimenzija, tek mali predprostor ulazu, ili veća sa ogradom za cvijeće, kamenom klupom za sjedenje. Stepenice su postavljene bilo "uz kuću" (paralelno zidu), bilo "na kuću" (okomito na zid).

Očito je da proporcijski sistem (ključ) ove kuće nije proizašao iz apstrakcije geometrije, intelektualnih predznanja datih kroz misaonu spekulaciju, već iz logike konstrukcije i empirijom provjeravanog zdravog razuma. Medjutim kako su geometrija i logika komplementarne discipline, međusobno se spajaju i provociraju - volumen i prostor kamene kuće ima sve elemente euklidske geometrije.

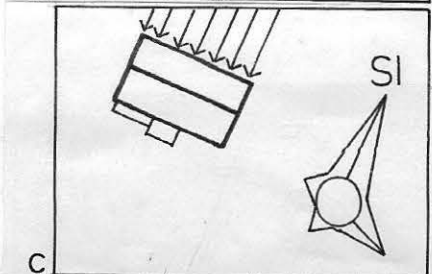
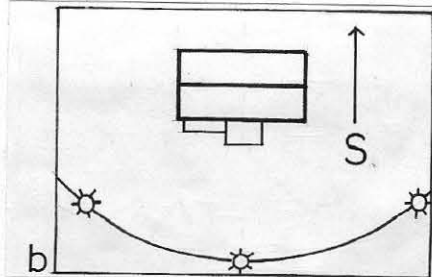
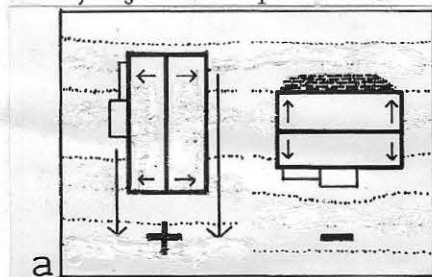
Odmjeravanje kuće se je vršilo pomoću stare mjerne jedinice (aršin-oko 0.72m) tako da su dimenzije kod rafiniranja izvedbe podređene i izvedene iz te mjere: npr. širina prozora = 1 aršin.

sl. 43 Primjeri kamenih kuća sa stepenicama postavljenim "na kuću" i s malom "balaturom"

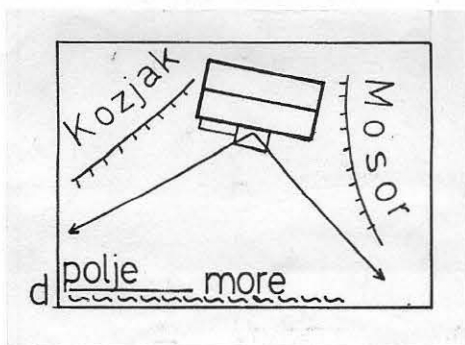
51.4. Postava na terenu

Barem devet desetina kuća u Klisu je locirano na kosom terenu, i tu se nude alternacije položaja okomitog i paralelnog sa slojnicama. Spajanje s terenom je uvijek ukopavanjem i utiskivanjem volumena u prirodnu masu terena, a nikada nasipavanjem i stvaranjem platforme na kojoj bi se konstituirao objekat (što je još jedna oznaka organske ove arhitekture). Postava se bazira i na uspostavljanju određenih odnosa spram prirodnih fenomena: sunca, kiše, vjeta i "prostora" (tj. mega-ambijenta). Kriteriji su:

- odvodjenje oborinske vode je najpresudnija u odnosu objekta i terena. Obavezni dvostrešni, dvovodni krov (kuće nemaju oluka!) kod objekta paralelnog sa slojnicama, polovica krovne vode zalijeva iza kuće i ta voda najčešće prodire u prizemnu etažu i upropaštava je- Okomiti položaj spram slojnica, gdje oborinska voda vrlo jednostavno i lako otiče po terenu, čuva kuću od vlažnosti.
- što veći broj prostorija "u sunce" teži postavi objekta po dužoj osi u smjeru istok-zapad.
- stvaranje zavjetrine od zdravog ali prejakog sjeveroistočnog vjetera, bure, snage i preko 100km/sat, zahtjevala bi postavu okomitu na taj vjeter.
- osiguranje pogleda i orijentacija što više prostorija prema globalnoj prostornoj "masi" koju sa sjeverozapada do sjeveroistoka omeđuju planine

← Sl. 44

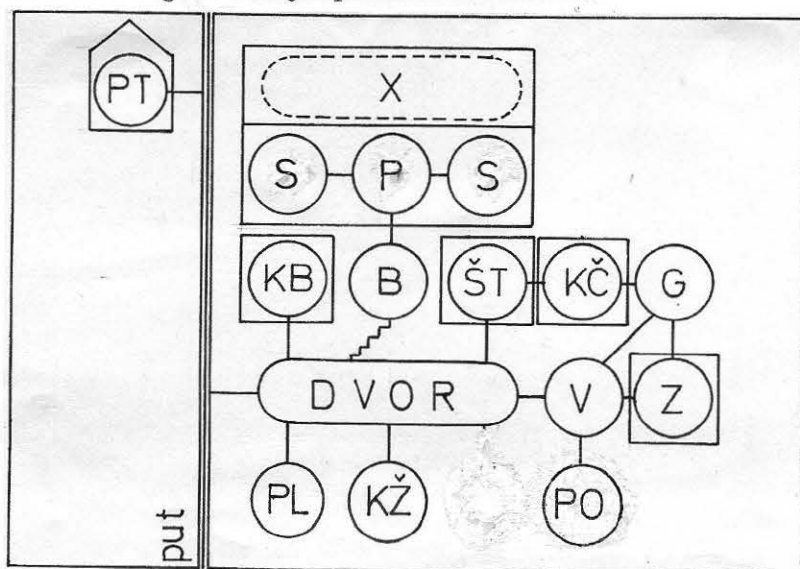

Kozjak i Mosor, a koja se rastvara prema jugu: polju i moru. Ovaj je kriterij sukladan sa kriterijima c i b, a nije u koliziji ni sa a. (Za zadovoljenje svih ovih kriterija, vrlo su podesni nagibi prema jugoistoku-jugozapada kojih pretežno ima u Klisu, i gdje su uglavnom postavljeni komšiluci kliškog naselja).

Prvi objekat koji se nesmetano postavlja drži se ovih kriterija dok za svaki daljnji ima niz dodatnih ograničenja:

- funkcionalne potrebe tog dodatka obzirom na postojeći ansambl,
- formiranje vanjskog prostora
- korištenje dijela zida postojećeg objekta, pa se zbog uštede objekti često prislanjaju jedan na drugi,
- vlasništvo nad terenom neposrednog susjedstva, gdje se također javljaju određena dogovaranja: "... prepustio svoju vlasnost zemlje stričeviću P.S. koja mu je manjkala za gradnju kužine i peći, ... a ovaj za uzvrat obavezuje se da će dozvoliti P.M. ili njegovim nasljednicima da se mogu na zid kužine nasloniti kada bi htjeli graditi." - (način dogovaranja: dokument iz 19.st.).

51.5. Organizacija prostora kućišta

- S - soba
- P - portik
- B - balatura
- KŽ - kužina
- KB - konoba
- ŠT - štala
- KČ - kočak
- PL - palar
- G - gnjojar (djubrište)
- Z - zahod
- V - vrtal
- PT - pojeta
- PO - polje
- X - rezervni prostor u potkrovlju

Sl. 45 Funkcionalna shema prostora kućišta

Dvije kategorije prostora, vanjski: unutrašnji, i stambeni: gospodar-medjusobno isprepleteni sačinjavaju prostore organske, funkcionalne cjeline. Dok je vrlo oštra podjela između vanjskog i unutrašnjeg, razlika između stambenog i gospodarskog je blaža.

Kat sa najčešće, dvije sobe i portikom je stambeni dio kuće. Sobe koje se koriste za spavanje i odmor, podjeljene su tako da stariji bračni par (djed i baka) imaju jednu, a mlađi bračni par sa djecom drugu. Naravno da u situaciji proširene porodice (starija djeca, tete, stričevi) se za spavanje koristi i prostor portika, pa i potkrovlja (šufita) koje se tada umjesto "kotrotom", povezuje s portikom sa strmim stepenicama. Ženidba drugog brata može biti jedino pod uvjetom da se kuća proširi dodavanjem bar još jedne sobe koja naravno ne mora biti povezana s ovim prostorijama. U sobama su bili ležajevi, "kavalete", napravljeni vrlo jednostavno u domaćoj radinosti, te pokoja skrinja u kojima je bila pohranjena svečanija odjeća, posteljina, posudje i ostale stvari od vrijednosti, (vidi sl. 48). Slike svetaca su ukrašavale zidove.

Očito da prenatrpanost u sobi (4-5 osoba) je onemogućavao bračni par u zadovoljavanju njihovih spolnih potreba. Taj se je problem ublažavao jer je postojala mogućnost da se ljubav vodi negdje u svom polju, ljeti naravno, ili u(?). (Interesantno je problem komparirati sa suvremenim nedostatkom prostora u urbanoj sredini).

Vrlo značajna prigodna funkcija u sobi je bio i čin poroda. Iako je u Klisu postojala medicinska pripomoć oficijelne babice, najčešće su susjede, žene (ponekad i muškarci) bili uz roditelju da obave porod.

Primarna funkcija portika je da bude reprezentativni prostor u koji se primaju "štimaniji" gosti, pa je opremljen stolom sa bancima, a tu je obavezno i pokoja sakralna slika ("Gospodinova večera"). U portiku se održavaju, ako već nisu u dvoru, i razne prigodne slave: krštenje, krizma, vjenčavanje, eventualno vjerski blagdani. Rodjendani se obično ne slave.

Takodjer je tu izloženo i tijelo umrlog ukućana, na stolu, oko kojega se okuplja rodbina i prijatelji da odaju počast i sućut.

U tom vremenu higijena je bila na nižem nivou. Sigurno je da određena selekcija kod radjanja i neposrednoj mladosti, stanoviti imunitet koji se je sticao načinom života, a takodjer i preveliki rizik s vlastitim zdravljem, jesu omogućavali da život normalno teče u substandardnim uvjetima obzirom na suvremeno življenje.

Postava kućice poljskog zahoda izvan (iza) kuće, značilo bi prema suvremenim standardima drastičnu i okrutnu nepodobnost. Ona je uistinu i tada bila, samo što se je u jednoj neminovnosti realiteta lakše primala. Okolnosti da se je

najveći dio vremena provodio vani u pokretu i radu, na polju, omogućavalo je obavljanje fizioloških potreba na stotinu slučajnih mjesta. Mobilnost je bila doista velika: netko je trebao biti uistinu star ili bolestan da legne u krevet, a tada bi ga ukućani dvorili iznoseći fiziološke otpatke u "vrčini", (noćnoj posudi - noćnoj, jer je bila namjenjena za eventualnu noćnu potrebu zimi, kada se nije izlazilo vani).

Kužina je najvažniji prostor dnevnog življenja, pogotovo zimi, dok se ljeti najviše aktivnosti dešava u dvoru. Kako u kužni nema nape iznad ložišta, niti dimnjaka, cijela je prostorija "zadimljena", i potreban je takav oblik prostorije da skuplja dim prema vrhu, i gore ga na oblikovanom otvoru ispušta. To je oblik kosih krovnih ploha, i stoga kužina mora uvijek biti u prostoriji koja se spaja s potkrovljem, što znači:

→ na katu se umjesto jedne sobe i portika organizira kužina, čime se umanjuje ostala stambena površina (sobe), ili

→ da se kužina organizira u potkrovlju, što je krajnje nepraktično obzirom na komunikaciju s dvorom i ostalim prostorima, ili

→ da se za kužinu sagradi posebna kuća potleušica pored postojeće kuće što je bio najtipičniji slučaj. / Glavni motiv kužine je otvoreni komin. Vatra uz koju se sjedi i koja pored svoje praktične namjene, donosi u prostor neku praiskonsku vječnost i metafizičko osjećanje, je simbol do te mjere važan da karakterizira udruženo kuću i porodicu - "kućno ognjište", ili se kod prebrojavanja govori o broju "dimova". (Pored simbola, djeluje i konkretno: drveni nadimljeni merteci, čadjom su impregnirani, i veoma dobro zaštićeni od vlage i od crvotočina, što im osigurava dugovječnost). Stol, klupe, škrinja, po koja udubina u zidu ili škancija za posudje, sačinjavaju inventar u ovom prostoru, u kojem se priprema hrana i blaguje, igraju djeca, pripovjeda uz vatru, ali obavljaju i neki gospodarski poslovi. Zimi je u kužini ovješano meso koje se nakon soljenja i sušenja na buri, dimljenjem konzervira za cjelogodišnju upotrebu.

→ Svi proizvodi su se pohranjivali u konobi - gospodarskoj riznici: vino u bačvama, ulje u kamenici, žito i brašno u vrećama u ambaru, ovješano suho meso "pod gredu", slane srdele u mujači, rakija u demijanama. Finalizacija svih tih proizvoda vršila se u tom prostoru, pa se tu nalazi i sva potrebna

gospodarska oprema. Kako je tu pohranjeno jednogodišnje proizvodno bogatstvo, ovaj prostor ima gospodarsko svečani karakter, tako da je uvođenje gosta u konobu također izraz ukazivanja časti. Vrata ove riznice su imala čvrstu bravu, a pedalj veliki ključ, čuvao je obavezno kućni starješina. Pored konobe, (i u prostornoj dispoziciji), štala je druga riznica: tu je smješteno "blago" - (pozitivno emotivno obojan naziv za životinje, za razliku od naziva `stoka` koji je gotovo u Klisu nepoznat). Uvijek je to bio manji broj grla (ovce, koze, rjedje krave, magarac, mazga ili konj), pa ni prostor nije trebao biti veliki. Hendikep neugodnog mirisa stoke je postojao, ali nije bio tako veliki kao što bi se danas moglo zamišljati. Ljeti je blago uglavnom (oko 3/4 dana) bilo vani, a zimi zbog hladnog vremena, mirisi su se gubili.

Najvažniji vanjski prostor bio je dvor - centralni prostor koji je objedinjavao sve ostale prostore, obzirom da na škrtost unutrašnjeg prostora, sve komunikacije su bile vanjske. To je bio prostor cijele skale događanja tokom cijele godine, a pogotovo ljeti i za toplijeg vremena: blagovanje, igra djece, okupljanje susjeda, odmaranje (" ubit oko"-kratki san, drijemanje, po danu), i cijeli niz (društveno)gospodarskih aktivnosti :klanje prasaca, priprema bačava za vino, sušenje rublja, itd. Dvor je uglavnom popločan, i tako se lakše održava čistim. Nad jednim dijelom je često odrina (loznica), razvedena vinova loza koja pravu ugodni ljetni hlad a uz posebnu brigu može imati i stotinjak kilograma groždja. Umjesto loznice, neko soliterno stablo (orah, murva, kostel) može praviti hladovinu. U vrtlu medju ponekom voćkom, je obavezno zasadjena smokva.

Pojeta je objekat nešto izdvojen od samog kućišta ali ne dalje od nekoliko stotina metara, i služi za pohranu sijena i slame. Uvijek se pod pojmom "pojeta" podrazumjeva objekat/kuća, a ne samo unutrašnji prostor u okvi u drugog objekta. Naziv najvjerojatnije dolazi od "poje" (dijalekt od : polje) što bi moglo značiti da su se nekad pojete gradile pretežno u polju.

Repertoar svih ovih prostora, je izrazita funkcionalna cjelina koja prostorno zadovoljava potrebe jedne agrarne porodice. Problemi nastaju kada dolazi do diobe jednog ovakvog prostornog organizma, i kada je na bazi diobenog dijela i daljnje dogradnje potrebno ponovo uspostaviti organsko je-

dinstvo, ali na puno težim prostornim okolnostima nego što su postojali u prethodnoj fazi. To uvjetuje da su određene komunikacione veze nefunkcionalne, da je kućište prostorno dezintegrirano, i da je stupanj privatnosti narušen.

sl.46
Kamena pojeta
- potkraj 19.st.
(gotovo prototipsko
izdanje kamene kuće)

51.6. Oblikovne karakteristike agrarne/kamene kuće

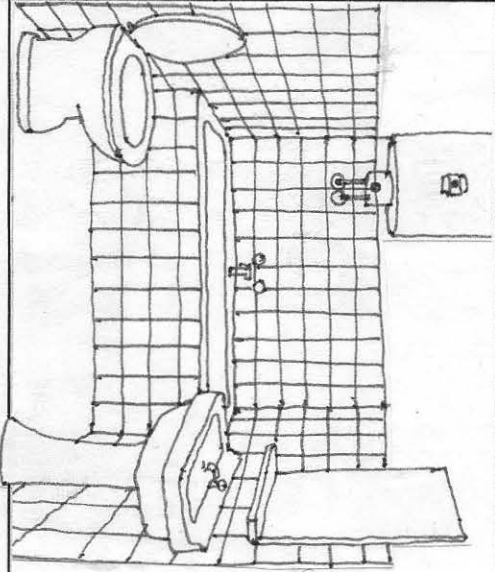
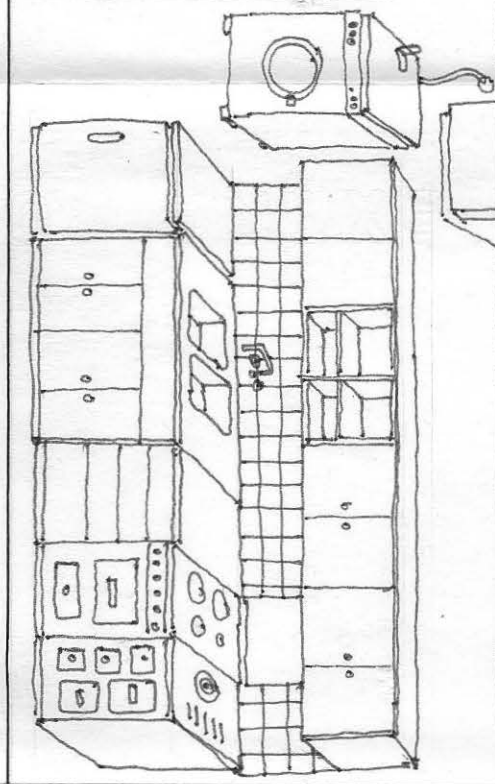
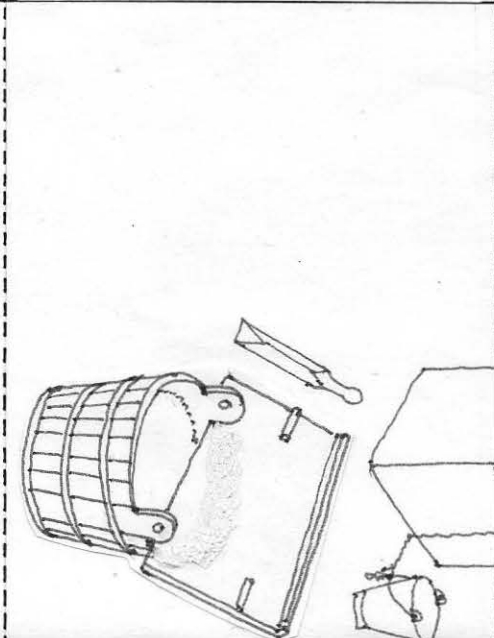
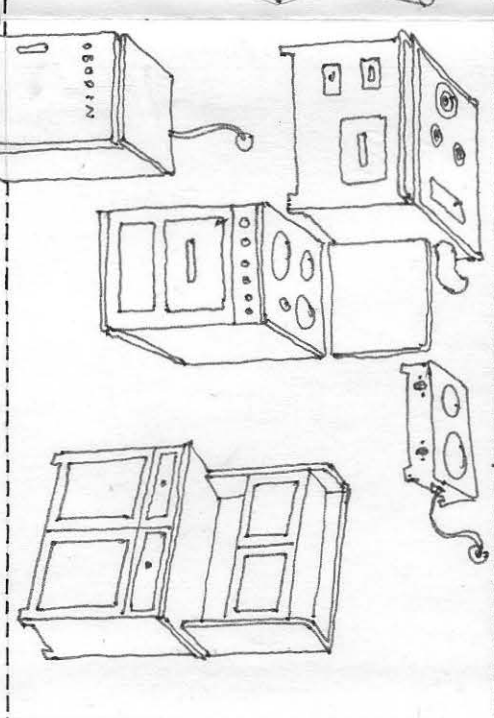
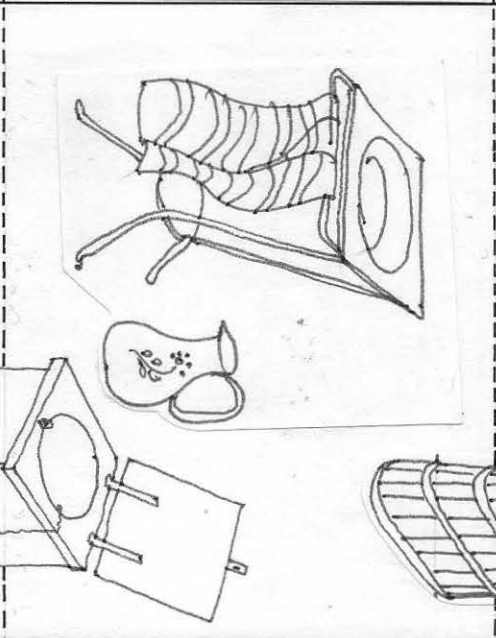
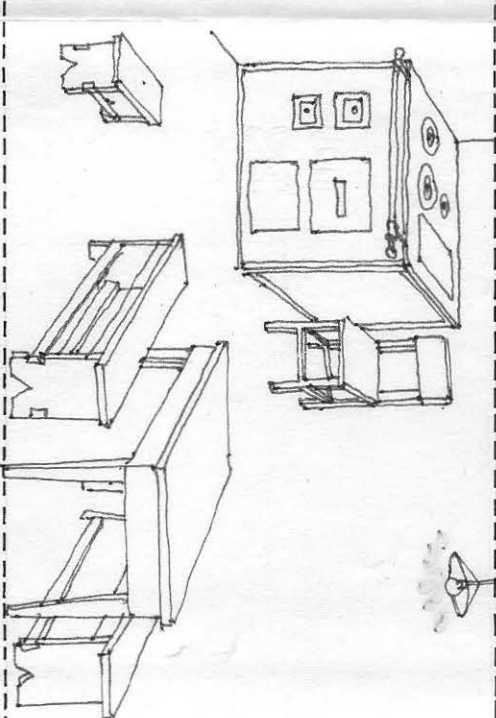
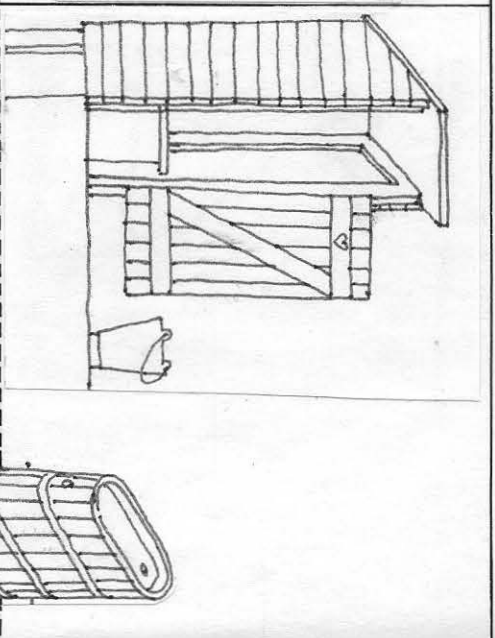
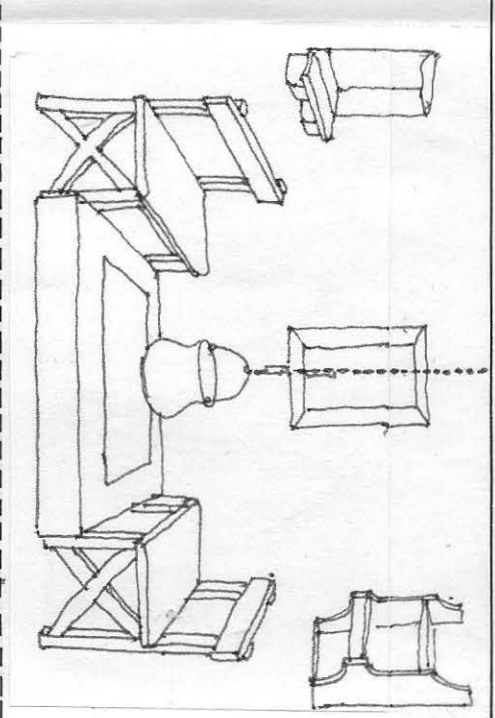
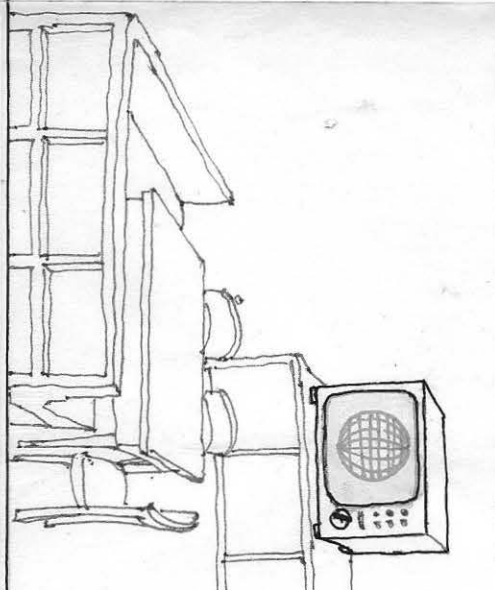
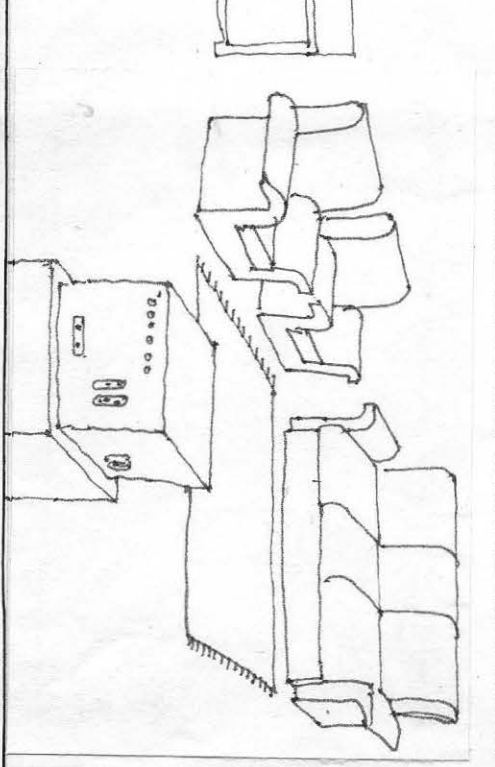
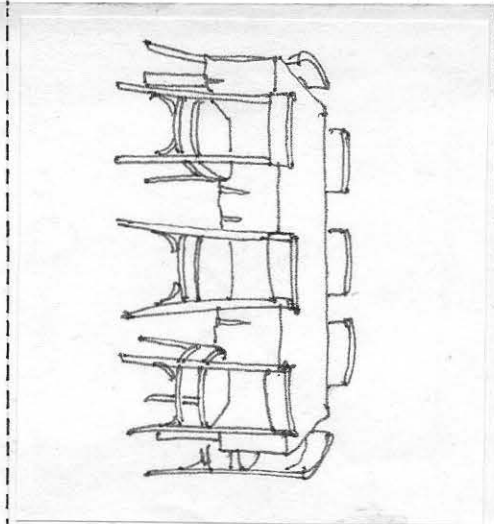
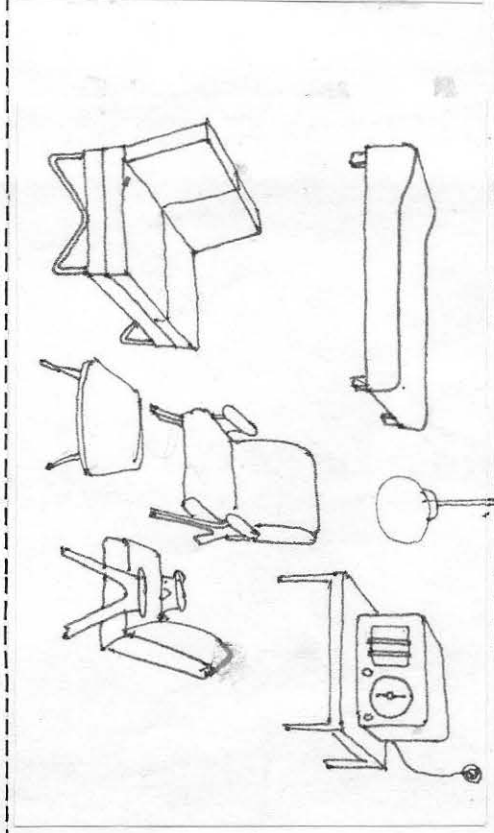
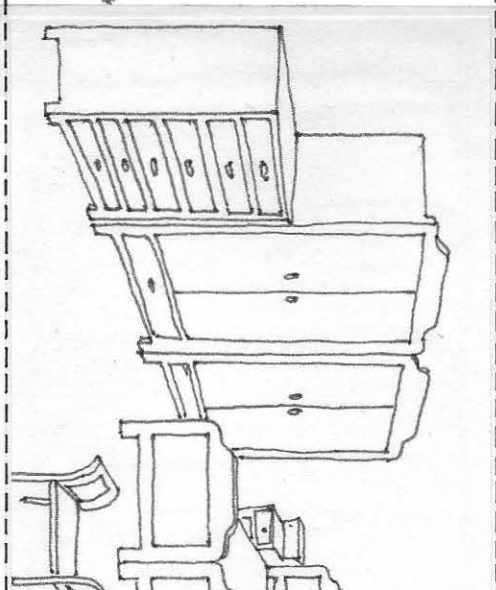
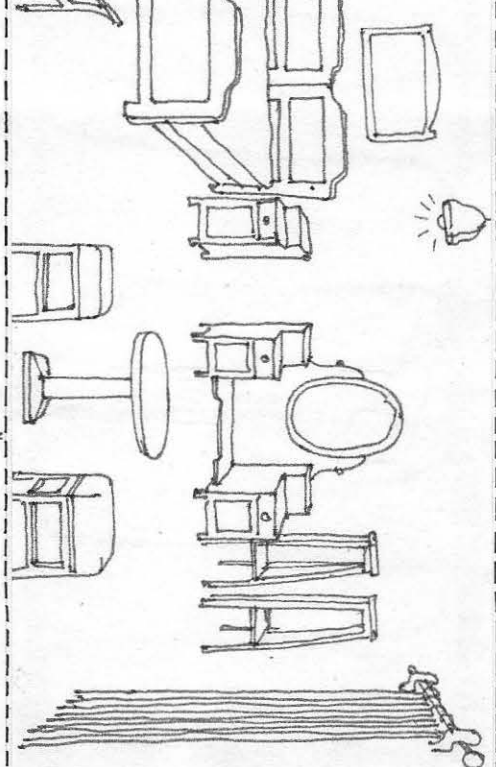
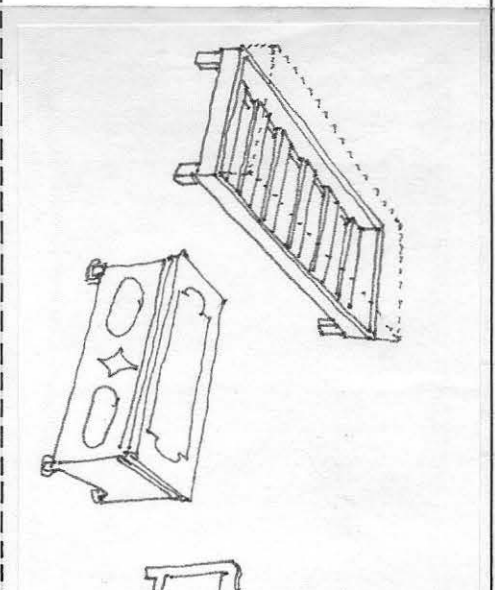
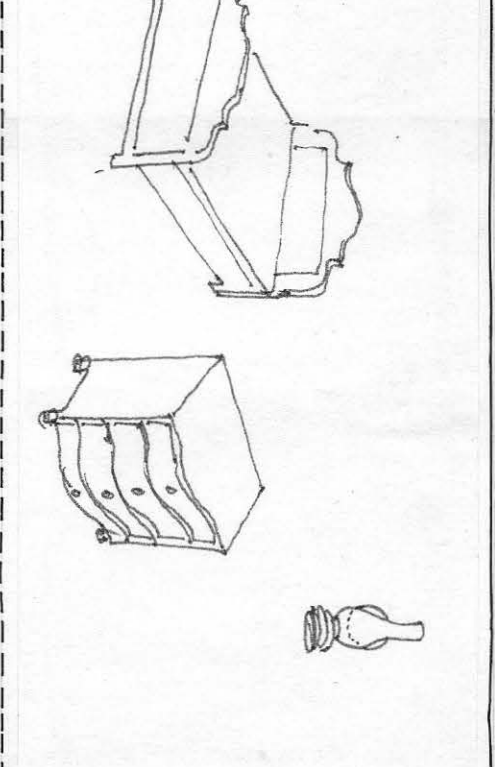
Kamena kuća je bez konotacije. U svojoj autentičnosti je iskreno čista. Utilitarnost i konstruktivna jasnoća je sublimirana u potencijalu redukcije. Oštar brid - ploha koju perforacije otvora još više afirmiraju - čvrsti definiran volumen koji na intezivnom južnom suncu kontrastno razdvaja i konfrontira svjetlo jednog sjeni drugog pročelja, jesu akordi teške romaničke arhitekture. U ranijoj fazi dok su oblici još sa titrajima nepravilnosti i sa dosta rustike, preromanički rukopis kao da je proizišao iz iste abecede kojom je napisan Donat, sv. Trojica ili sv. Petar u Priku. Gotovo je reduciran na brid, čak i prelaz iz vertikalne u kosu plohu, jer nema istaknute strehe: svega se 10-15 cm ploče krova ističu preko zida. Niti je bilo kvalitetnijeg kamena za izvedbu oluka ili završnog friza, niti je bilo potrebe, obzirom da sljevanje krovne vode nije moglo naškoditi debelom kamenom zidu. (Kubusi kamene kuće kao da su početak kruga razvoja arhitektonske forme, u kojem je prvo došlo do oblikovnog obogaćivanja, potom hipertrofiranja, a onda odbacivanja, pročišćavanja, vraćanja na konstruktivnu iskrenost, purizam plohe i plasticitet volumena moderne arhitekture.) Ploha kamene kuće ima teksturu koja se razvojem transformira od plahe reljefnosti nepravilnih oblika unutar različito širokih fuga, do pravilnih pravokutnika klesanaca sa tankim

jednoličnim spojnicima. Oblikovni ugodjaj na pročelju čine otvori, pored skulpturalnog motiva balature. Na kamenom zidu malih otvora, radikalna je cenzura unutrašnjeg i vanjskog prostora, pa stoga prozor predstavlja značajan regulativ svjetla, sunca i vizure koja prodire u interijer. U kasnijoj fazi se format prozora povećava, a ponekad (kod bolje opremljenog interijera) prozor služi i kao izlog na koji se stavlja sobna oprema. Stoga je važan položaj sobnog prozora u odnosu na javni prostor. Elementi prozora su vanjski kapci "škure", i unutrašnji ostakljeni dio "teleri". Drvena vrata su puna, dvo-krilna, a tek potkraj agrarnog perioda javljaju se jednokrilna dijelom ostakljena. Obrubi otvora, kameni pragovi radi jače ekspresije se bojaju vapnom, kao što se i krov jednom godišnje poljeva rastopinom vapna, ali iz razloga zapunjavanja napukotina. Unutrašnje plohe zidova najčešće nisu žbukane, već samo blago reljefno zagladjene, i one se takodjer u sobama premazuju vapnom. Vanjski kolorit kuće je u prirodnoj svjetlosivoj boji kamena, krovu i pragovima bijele vapnene boje koja postepeno sivi, i jedine aktivne boje: zeleno obojanih škura.

Na kamenom zidu često je godina gradnje i ime ili inicijali vlasnika, kućedomaćina, koji ih je dao uklesati iz odredjenog ponosa zbog poduhvata gradjenja kuće.

- Sl. 47 Uklesane godine izgradnje i posveta na dvjema kamenim kućama
- a. A (ugust) 20 1870
  - b. IMEISUSOVO I B(lažene)D(jevice)M(arije)U(zvišene)
NAČINI BILE PLEŠTINA G 1896.

I-INDUSTRIJSKI PERIOD	I/A-INDUSTRIJSKOAGRARNI	A/I-AGRARNOINDUSTRIJSKI	A-AGRARNI PERIOD

Sl. 48 RAZVOJ OPREME STAMBENIH PROSTORA KROZ PERIODE TRANSFORMACIJA

5.2. Stambeni prostori i kuće agrarno-industrijskog perioda

Okolnost da se je kontakt s industrijskom kulturom u Klisu desio baš kroz iskustvo u proizvodnji novog građevnog materijala, dovela je do brzog prelaza gradjenja sa kamena, na izvedbu u betonu. Neposredno nakon otvaranja tvornice cementa početkom stoljeća radnici tvornice su u prilici da nabavljaju novi materijal, i primjenjuju ga isključivo za vanjske konstrukcije. Preorijentacija na beton govori da su uznapredovali robno-novčani odnosi. Dok je kod kamene kuće trebalo ulagati neposredno velike količine vlastitog rada da bi se pripremio sav materijal, sada se dijelom i posredno pomoću unovćenog rada, dobivenim sredstvima nabavlja dio materijala. Jasno, da dnevno vrijeme provedeno u tvornici je išlo na uštrb vlastitog angažmana kod gradnje kuće, i da je to trebalo nadoknaditi kupovinom sa strane, bilo materijala, bilo rada. Prednost prelaza na beton bio je u većoj brzini gradjenja, uštedi na materijalu i mogućnosti da se upotrebljava materijal (kamen) slabije kvalitete, što je u sveskupnosti smanjivalo troškove - ali, naravno rezultiralo i slabijom građevinskom kvalitetom: 20-25 cm betonskog zida je u svakom slučaju inferiornije nego 60 cm kamenog zida. U socijalnoj interpretaciji međutim, novi je materijal progresivniji jer omogućava lakše dobivanje zatvorenog prostora: u situaciji oskudice prostorom, značajnije je da se dobije više prostora makar i slabije građevinske kvalitete nego građevinski solidan, a prenatrpan i slabo upotrebljiv prostor. To značilo bi prioritet prostornog (socijalnog) nad građevinskim (tehničkim).

U to vrijeme, pomak koji je učinio beton bio je još uvijek minimalan. Uštede na trudu oko klesanja kamenih blokova za kamenu kuću se umanjuju jer je trebalo pribaviti agregat za beton. Ručno razbijanje i drobljenje kamena, ne samo što traži takodjer vremena, već i mnogo osiromašuje postupak i uživanje u radu: klesanje nasuprot razbijanju. Upotreba betona usmjerena je na izvodjenje:

- a. vanjskih stijena kuće (što dovodi do "rane betonske kuće"), i
- b. pojedinih prostornokonstruktivnih elemenata i detalja

sl.49
Skupina ranobetonских
kuća u Majdanu (k),
gradjene g.1920-30

52.1. Rana betonska kuća

Analogno nazivu kuće prethodnog perioda ("kamena"), kuća ovog perioda je nazvana "betonska" obzirom na glavni eksponirani materijal, dok predmetak "rana" diferira ovo kuću od novijih betonskih kuća posve drugog formata i oblikovnih karakteristika.

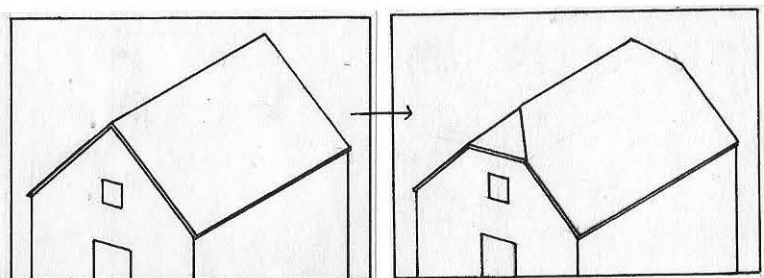
Betonski zid je zamjenio kameni, crijep kamenu ploču, ali se koncept same agrarne kamene kuće nije mnogo izmjenio. Postojeći oblik imao je presudniji utjecaj na novi materijal, nego obrnuto. (Razložno je da novi impulsi u početku djeluju samo parcijalno, na izmjenu dijelova, dok će se cjelina na kraju prestrukturirati).

sl.49 a
Ranobetonська kuća,
iz g.1916.

Format "rane betonske kuće" tog vremena slijedi format kamene kuće. Vanjski su zidovi nosivi, raspon, odnosno širinu kuće određuje drvena greda kao i kod kamene kuće, jer se za međukatnu konstrukciju nije izvodila betonska ploča, već je i dalje korišten drveni grednik. Kako su betonski zidovi svega 1/3 debljine kamenih zidova, kod istih unutrašnjih raspona kuća je

bila nešto vitkija; krov je zbog promjene pokrova, nešto plići - i to su uglavnom bile početne promjene. Ponekad se je na krovu pojavila i mala oblikovna intervencija: zabatni zid (somić) koji je kod kamene kuće obavezno završavao u trokut, bio je podrezan prije samog vrha i mala krovna trokutasta ploha se je umetala na samim krajevima kuće:

sl.50
"Fazoniranje" krova
ranobetonske kuće

Upotrebom betona dolazi i do pojave dvokatnica: nadogradnjom na postojeću kamenu kuću, odnosno izvedbom kompletne betonske dvokatnice. Veza s drugim katom bila je vanjska, betonskim stepenicama koristeći razliku u kosom terenu, ili sa velike tarace koja se je formirala na nivou 1. kata.

Veličina, oblik i raspored prozora ostao je sličan onome kod kamene kuće, ali se je počeo gubiti bijeli obrub oko prozora. U to vrijeme, ako se je zidala još pokoja kamena kuća ili nadogradnja, izvodio se je betonski bijelo bojan obrub umjesto bivših kamenih pragova.

sl.51
Stara kamena kuća
iz g.1870.
nadogradjena za
još jedan kat
g.1932.

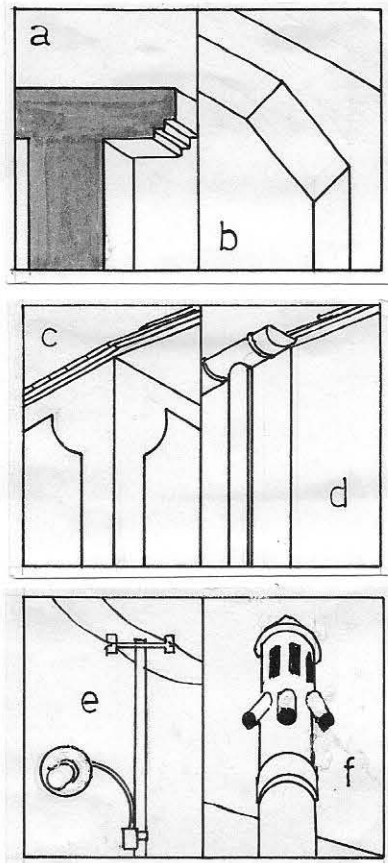
Koloristički i teksturom ploha betonska kuća se je dosta razlikovala od kamene. Svjetli pepeljastosivkasti ton kamena u mreži izmaknutih kvadara klesanog kamena i vapneno bijeli krov, nasuprot - pastelnožučkasta, zemljana (za razliku od današnjih sivih tonova) boja betona, sa horizontalnim fugama otiskom oplata (kašun a) i crvena boja krova. Jedino je zelena boja šкура zajednička. Betonski se zid nikada ne žbuka izvana, barem ne u to vrijeme, a

iznutra obavezno u sobama.

52.2. Novi prostorno-konstruktivni elementi i detalji

Najkarakterističniji prostornokonstruktivni elemenat koji se javlja uz postojeće kamene ili novogradjene betonske kuće je "taraca"-betonska ploča, sa kompletno ili tek djelomično zatvoreni m prostorom ispod same ploče. (Pod pojmom "taraca" podrazumjeva se i gradjevinski elemenat i sami prostor na toj ploči). Taraca je shvaćena kao vrijedniji prostornokonstruktivni elemenat od balature kamene kuće, zbog jednostavnijeg i bržeg gradjenja, zbog lakšeg postizanja većih formata i zbog manjeg utroška materijala - tako da balature ne samo što su se prestale zidati već su i one postojeće "preradjene" u tarace. (Ono što nije preradjeno u ovom periodu, preradjeno je poslije rata, tako da danas u Klisu i nema više tih tradicionalnih elemenata kamenog ansambla kuće). Prostor ispod terase se je najčešće zatvarao i koristio kao "nova kužina" (sa štednjakom) ili u gospodarske svrhe.

Pojavom novih materijala dolazi do slabljenja emotivnosti na bazi kamena i uspostavlja se jedno novo osjećanje na bazi betona i ostalih novih materijala (crijep, salonit, lim). Raniji kameni oblikovni inventar pomalo nestaje, a javljaju se novi detalji i novi dekor:

- a. Profilacija ruba betonske ploče - redukcija "friza" na nivo znaka.
- b. Vuta na spoju betonske grede i stupa - refleks industrijske skeletne arhitekture
- c. Ako se je kuća ponekad žbukala, postojala je potreba da se izvede, makar i minimalna dekorativna obogaćivanja, kao npr. profilirani motiv iz žbuke na uglu kuće - simplificirana derivacija uglovnog pilastra ili stupa klasičističke arhitekture. Taj detalj je preuzet iz institucionalne arhitekture svog vremena.
- d. U to se vrijeme počimaju izvadjati betonski bunari, cisterne, pa se za hvatanje krovne vode, kišnice, uz strehu izvode limeni oluci (gurle), što u izvjesnom smislu narušava kristaličnost dotadašnje arhitekture.
- e. Stupovi i željezne motke po krovovima kuća sa razapetim žicama - znaci nadolazeće elektrocivilizacije.

sl.52 Elementi novog "dekora"

- f. Zbog uvođenja štednjaka, javlja se prvi puta dimni kanal, dimnjak, umjesto dimnog ispusta na krovu stare kužine, a izvodi se ugradjivanjem limene ili salonitne cijevi.

52.3. Prostorna poboljšanja

U organizaciji kućišta nije došlo do bitnih promjena, jer su zadržane sve dotadašnje funkcionalne grupe, ali je unaprijedjivanjem opreme u pojedinim prostorima, došlo do mjenjanja ugodjaja u tim prostorima (vidi sl. 48).

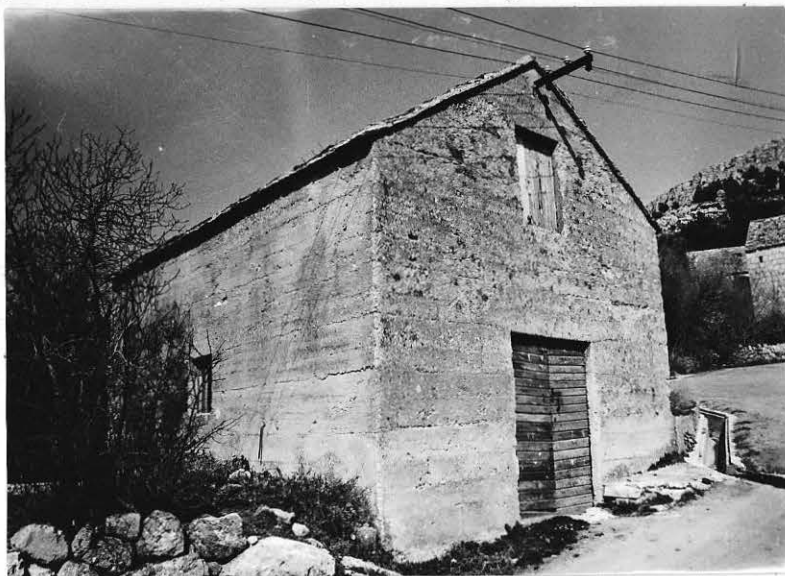
Uvođenje zidanog štednjaka (špakera) uvjetovalo je formiranje još jedne kuhinje. Paralelizam dviju kuhinja odrazio se je u razdvajanju funkcija: "stara kužina" sa otvorenim ognjištem je i dalje služila za sušenje mesa, za pripremu hrane za blago, za razne gospodarske poslove, a nova kuhinja je preuzela ulogu dnevnog boravka, pripreme hrane i blagovanje. Proces uvođenja još jedne kuhinje, u periodu između dva rata bio je kod nas veoma rasprostranjen: i u Srbiji se također javlja: "kuhinja izdvojena iz glavne stambene zgrade koja će kasnije da postane sastavni deo svakog seoskog domaćinstva. Uzroci pojave nastajanja "letnje kuhinje" su brojni: drva ima sve manje naročito u nižim ratarskim regionima, pa se otvoreno ognjište u kući postupno gasi, a zamjenjuje ga crni štednjak prenet iz Evrope..." Dj. Simonović.⁴⁷ U Klisu je nova kuhinja obično bila prizemni betonski aneks kamenoj kući, ili se je unutar same kuće, ako je bilo prostora, smještavala na prvi kat. U kuhinji dolazi i do pojave prvog aparata, električnog kuhala koje će se u početku povremeno i malo upotrebljavati. Štednjak je imao višestruku funkciju (kuhanje, priprema tople vode, zagrijavanje prostorije) pa se je razložno preferirao naročito u zimskim mjesecima. Uz to, "drvarina" se je besplatno pribavljala, za razliku od skupe električne energije.

U tom periodu javlja se i tinel, najreprezentativniji prostor kuće koji preuzima funkciju portika. Takav prostor je preuzet iz gradske (splitske) kuće gdje je nastao pod venecijanskim utjecajem (tal. tinello-blagovaonica), ali ne s istom funkcijom, jer ne predstavlja prostor svakodnevnog korištenja, već samo za svečane prilike i primanje izuzetnih gostiju. Tinel se izložbeno oprema, i više se pokazuje nego koristi. Stol tinela je prekriven stolnjakom, uz koji su stolice kupljene na tržištu, za razliku od ranijeg stola sa bancima, namještaja portika. Od namještaja je još ponekad bila "veltrina" ili "kredenca"

za pohranu posudja. Na zidu pored religioznih javljaju se i povjesne slike, te uvećane fotografije. Tinel je u načelu smještan u blizini nove kuhinje.

Porast stambenog standarda odrazio se je i u opremi sobe. Tri ili četiri parcijalna elementa namještaja, zamjenjuje se kompletnom "mobilijom" koja se sastoji iz više od desetak elemenata: dva kreveta, dva ormara, dva "kantunala", psiha, sjedalo, stolić dva tamburina, dva stalka, sve stilski objedinjeno: (vidi sl. 48). Sve to naravno zahtjeva veću kvadraturu spavaće sobe. Opremljenost je radikalno unapredjena. Kreveti su sa "suštama" i vunanim madracima, izradjenom posteljinom i prekrivačima, na prozoru su obavezno zavjese, podgled je žbukan kao i zidovi te različito bojan u uzorcima figurativnih, biljnih i apstraktnih motiva.

Svaki od prostora u kući dobiva i posebnu svjetlosnu karakteristiku, instaliranjem električne sijalice. Pomalo se gubi onaj treperavi žučkasti ugođaj svjetla plamenika "lampijuna", i zamjenjuje ga jače i jednoličnije svjetlo koje potpuno eliminira mračne zone u prostoru.

sl.53

Pojeta - gradjena na način ranobetonke kuće kuće

5.3. Stambeni prostori i kuće industrijsko-agrarnog perioda

Period od rata do šezdesetih godina je vrijeme prestrukturacije sa pretežno agrarnog na pretežno industrijski koncept. Teška vremena oskudice nakon ratnih žrtava, razaranja i oštećenja, ali i vrijeme ambicija, entuzijazma i očekivanja. Globalni društveni naponi bili su usmjereni izgradnji tvornica i javnih sadržaja, tako da je stambeno pitanje bilo ponajviše na brizi pojedinaca koji su ga rješavali:

- popravkom nasljedjenog stambenog fonda, sa manjim dogradnjama (najčešći slučaj)
- izgradnjom manje tzv. "poslijeratne kuće" (rjedji slučaj)
- iseljavanjem prema gradu da bi se dobio komadićak (makar sustanarskog) prostora, s nadom da se odlazi u superiorniji društvenoprostorni ambijent.

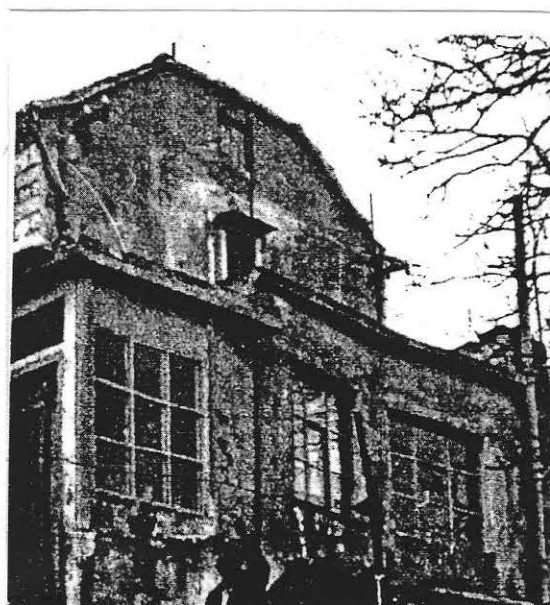
U ovom periodu se naziru dvije orijentacije: tradicionalna koja pored preorijentacije na industrijske djelatnosti i dalje vuče agrarnu zaostavštinu, a vezuje se uz postojeći stambeni ambijent, i - radikalna koja raskida vezu sa zemljom, posjedovnom kućom, useljava u društveni stan i želi se što više inkorporirati u industrijsko društvo.

53.1. Mali zahvati

Raznim diobama objekata i kućišta, vlasnički, a time i prostorni odnosi su se zakomplicirali. Dezintegrirana kućanstva su se međusobno preplitala čime se je narušavala pojedinačna privatnost. Olakotnost da je susjedstvo dugogodišnje i rodbinsko, isprepletano zajedničkim življenjem, postaje otežavajućom kada se pozitivna emotivnost obrne u negativnu, čime se drastično narušavaju stambeni uvjeti. Metamorfozama funkcije, oblika i vlasništva, došlo je do izvjesnog zasićenja pogotovo po novoproklamiranim stambenim normama i standardima.

sl. 54 Izvedba verande g.1958

Nemogućnost velikih, izaziva niz malih intervencija na kućama i u stambenim prostorima. Dogradjuju se manji kubusi uz postojeće objekte (vidi sl. 74), ili se grade manji gospodarski objekti nedaleko od postojeće kuće, da bi se u samoj kući podigao stambeni komfor. Orijentacija na radničku zaradu

umanjuje važnost ždržanja "blaga", a uz to i želja za gradskim komforom, dovodi do ukidanja ili premještanja štale iz kompleksa okućnice u udaljeniju pojatu, ili novoizgradjenu nešto udaljeniju štalu. Napušteni prostor se koristi kao spremišni gospodarski prostor (alat, drva i sl.) i svaštarnica, a rjeđe se preuredjuje za neku drugu funkciju.

U poslijeratnom periodu gotovo sva domaćinstva imaju "novu kužinu", sada već sa limenim štednjakom umjesto predratnog uzidanog. Krajem pedesetih godina će do tada obavezni kuhinjski aparat "kuvalo" biti zamjenjen električnim štednjakom. (Korištenje dvaju štednjaka: električnog i na drva će biti do današnjih dana).

Iz gradske arhitekture je preuzet i prostor verande ("uz kuću prigradjen na otvorena ili staklena galerija s krovom") koji se formira na prostoru terace. Iako je to za razliku od prave verande pretežno betonski prostor, veliki stakleni, škurama nezaštićeni prozori daju specifičan svjetlosni ugodjaj u tom prostoru. Postiže se transparentnost i razbija kruta barijera vanjskog i unutrašnjeg. Na određeni način prisutni su elementi moderne arhitekture. Prostor verande je jedan od načina promocije budućeg dnevnog boravka, jer će se tu kasnije postaviti televizor, kauč i pokoja fotelja: oformit će se specifičan prostor koji do tada nije postojao u repertoaru agrarne kuće.

U režimu stanovanja stalno dolazi do malih poboljšanja. Kruh se još uvijek priprema i kod kuće jednom do dva puta tjedno (u krušnoj peći, pod pekom na kominu u staroj kužini ili u pećnici štednjaka), ali i sve više kupuje gotovi, pripremljeni kruh u trgovini. Iza rata pojavljuju se i prvi radio aparati ("Kosmaj"), a smještavaju se češće u spavaćoj sobi nego u tinelu, i od tada se pomalo počimaju razvijati suvremene medijske potrebe. Pod utjecajem gradskog komfora javlja se potreba za kupaonicom unutar kuće, što je u situaciji bez vodovoda i hidrofora, bilo prilično teško ostvariti. (Jedno od domišljatih rješenja bila je postava malog rezervoara za kišnicu na vrhu kuće, (vidi sl. 74/1960, za opskrbu kupaonice upotrebljavane samo noću i za lošeg vremena). Pojavom deterdjenata, polako nestaje postupak tradicionalnog pranja rublja, lušljanja.

53.2. Poslijeratna kuća

Za razliku od prethodnih tipova stambenih kuća, nazvanih prema glavnom upotrijebljenom materijalu koji formira i oblikovnu sliku tih kuća, ovaj

stambeni tip (mada tadodjer betonski) nema dominaciju materijala u smislu oblikovne predodjbe. Da se je ovaj tip više afirmirao, korektan naziv bi bio "prizemna kuća", ali zbog malog broja primjera (od kojih su neki već nadogradjeni) čini mi se najbolji neutralni "vremenski" naziv - poslijeratna kuća.

sl.55 Primjeri poslijeratne kuće

Ova kuća netom se pojavila kao određeni stambeni tip pedesetih godina, bila je već šezdesetih zamjenjena novim stambenim tipom gradjenja. U poratnom periodu limitiranih mogućnosti gradjenja (oskudica materijala) moralo je doći do smanjivanja gabarita prethodnih tipova. Ranije obavezna katnica za stanovanje, je reducirana na prizemnicu, i tu je osnovna razlika između rane betonske i poslijeratne betonske kuće. U tlocrtnom obliku zadržan je nešto izduženi oblik, ali ukidanjem katne etaže mijenja se uobičajena proporcija jer volumen gubi na vitkosti. Na krovu, gdje je zadržan crijep kao pokrov, dolazi do daljnjeg mijenjanja oblika nekadašnjeg dvostrešnog krova (začeto već kod ranobetonske kuće). Krov postaje još plići i na četiri vode (2 trokutaste i 2 trapezne plohe) čime se gubi trokutasti zabatni zid. Međutim, obzirom na izduženi tlocrtni oblik, pokrov crijepom i format prozora ipak se održava određeni kontinuitet na prethodno gradjenje. Prizemnim dozidavanjem uz ovu kuću dolazi do L - (prelaznog) oblika, a potom kvadratičnog tlocrta - oblika koji prethodi kasnijoj suvremenoj kući u Klisu,

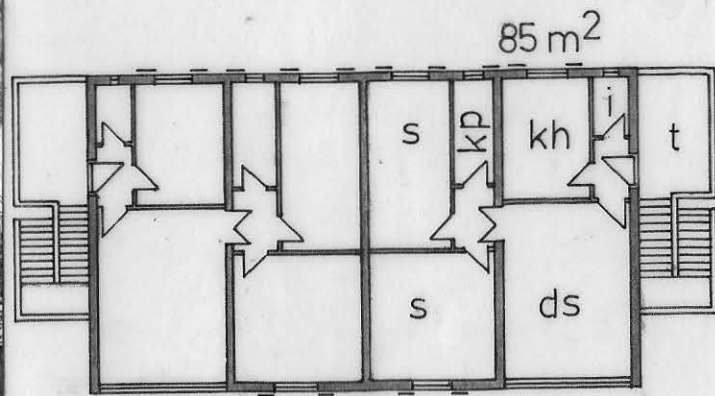
U unutrašnjoj organizaciji prostor je bio podjeljen u tri dijela: kuhinja u središnjoj ili bočnoj prostoriji, a ostale dvije prostorije bile su sobe. Zahod je i dalje bio iza kuće. Ovako reducirani stambeni program je mogao zadovoljiti mladju i radničku porodicu. Ukoliko se je porodica bavila i nekim poljoprivrednim djelatnostima, "servisiranje" tih aktivnosti vršilo se je pomoću stare kuće koja je bila negdje u blizini.

Sl.56 Novi stambeni modeli (zgrade u Splitu) kroz koje će se u budućnosti realizirati "pravo na stan".

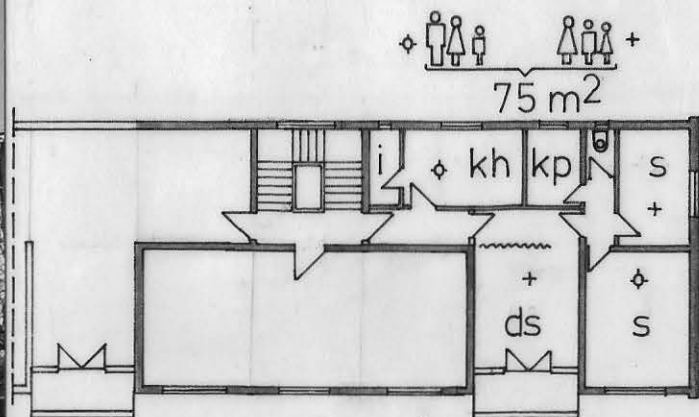
53.3. Pravo na stan

Izgradnju tvornica prije rata nije kod nas pratila izgradnja radničkih stanova i radničkih "kolonija", kao što je to bio slučaj u zapadnim zemljama, tako da ni radnici tvornice cementa "Split A.D." ne pomišljaju da bi od tvorničara dobili stanove. Uz tvornicu je sagrađeno samo desetak stanova za inženjere i rukovodioce, u koje nakon rata useljavaju i radnici. Pored toga se u Majdanu g. 1947. grade još tri objekta sa po 4 stana svaki, za radnike (sl. 57) po tzv. "ruskom sistemu"⁴⁸. Stanovi solidnog komfora (85m²) smješteni su u prizemlju i na katu, i povezani na zajedničko prostrano dvorište. Model takve stambene jedinice (kojim je naravno trebalo komponirati i širi ambijent) je dobar, ali nažalost prekrupan zalogaj u toj situaciji limitiranih resursa. Pedesetih godina se stanovi za radnike tvornice "10.kolovoz" grade i u Solinu, a potom se problem stanova za tvorničke radnike uklapa u globalne tokove stanogradnje i stambene politike. Tip stambenih zgrada u Solinu su dvo- i tro-katnice sa po desetak stanova. Stanovi su takodjer bili dobri za slučaj ako su korišteni od samo jedne obitelji. Međutim često je

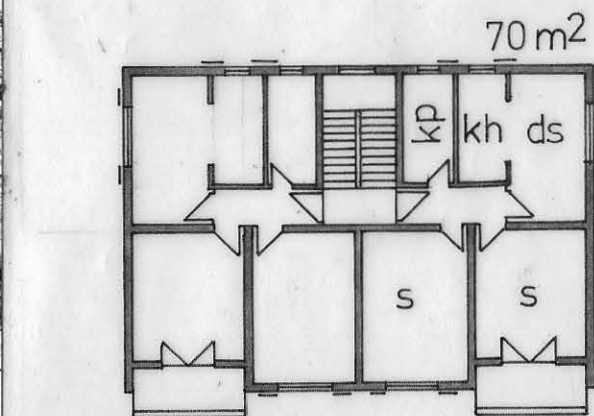
G.1947

Sl.57 Kuća sa 4 stana u Majdanu

G.1956

Sl.58 Višestambeni objekti u Solinu gradjeni pedesetih godina

G.1960

Sl.59 Jedini višestambeni društveni objekat u Klisu

bilo da se i dvije porodice smještavaju u trosobni stan (vidi: sl. 58) čime je stambeni komfor radikalno opao, ali još uvijek bio bolji od stambenih uvjeta u ranijem boravištu (uporedi sa kućom "13": vidi table II-VI, str. 131-135).

Orijentacija na korištenje društvenog stana mogla se je u poratnim godinama teško realizirati, i to jedino izvan Klisa. U samom Klisu se tek šezdesetih godina izvodi jedna manja stambena zgrada, dvokatnica, sa 4 stana, a u prizemlju su društveni prostor i prodavaonica (sl. 59). Gradjena za službenike nije mogla postati prototip za smještaj industrijsko-agrarne porodice, iako se je tu nazirao neki novi koncept koji bi možda odgovarao lokalnim potrebama. Nedostatak ovog tipa je u odsustvu odredjenih (makar skromnih) gospodarskih prostora, a pogotovo vanjskih prostora (terase, vrt) na koje su stanovnici ovog kraja gotovo instiktivno vezani. Najozbiljniji "nedostatak" ovog tipa je izvan same organizacije prostora, već u nerazjašnjem načinu kako da se više porodica objedini u zajedničkom poduzvatu investiranja i gradjenja.

5.4. Stambeni prostori i kuće industrijskog perioda

Od šezdesetih godina nastupa u Klisu period povećane izgradnje, iz nekoliko razloga:

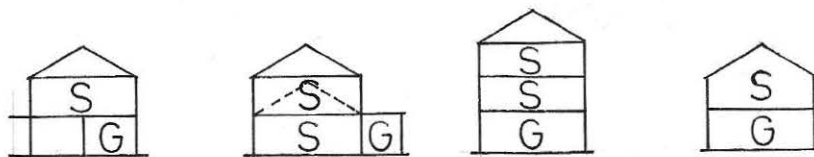
- smanjivanja odljeva vitalnijeg dijela stanovništva
- povećanja ekonomske moći u odnosu na prethodno stanje
- sve veća integracija sa Splitom i povećana atraktivnost ovog područja, itd.

Prostorno ponašanje ovog perioda ima mnoge karakteristike suburbane izgradnje, koju najvećim dijelom pokreće radnička populacija i tek manjim dijelom pripadnici ostalih društvenih slojeva.

54.1 Suvremena kuća u Klisu

Kliška kuća najnovijeg perioda mogla bi nositi niz specifičnih naziva: obzirom na glavni konstruktivni materijal ("kasna betonska" ili "kuća od bloketa"), na dominantni eksponirani materijal ("žbukana" ili "farbana" kuća), na geometrijska svojstva ("četvrtasta kubusna kuća"), na lokaciju ("prigradska"), na način nastajanja pored oficijelnih arhitektonskih tokova ("marginalna"), ali uz svaki od ovih naziva bi trebalo stavljati puno više opaski nego za neutralni vremenski naziv-suvremena kuća u Klisu.

Kvadratična betonska katnica je prototip suvremene kuće i javlja se u nekoliko modaliteta:

- A - sa jednim stanom, lociranim na katu, dok su u prizemlju gospodarske prostorije (konoba, garaža). Prizemni prostor je ujedno i rezervni prostor, odnosno mogućnost za uređenje još jednog stana u budućnosti. Ovaj se tip javlja često kada je teren u padu, pa je prizemna etaža dijelom ukopana, ili je prizemlje samo djelomično izvedeno.
- B - sa dva identična etažna stana, najčešće izvedena u vremenskom pomaku. Nakon što je zgotovljen i useljen prizemni stan, podiže se i uređuje se kat. Kroz taj produženi period gradjenja osniva se još jedna porodica, ženidbom starijeg djeteta, i mladja porodica useljava u taj stan.
- C - kada je kuća dvokatnica: ili sa dva stana na katovima i garažama, odnosno konobama u prizemlju, ili sa tri etažna stana.
- D - kako potkrovlje, između ravne betonske ploče i krovne plohe (crijep na rogovima i letvama) je prostorno škrto dimenzionirano i nije previše upotrebljivo, vertikalna se komunikacija ne vuče do gore, već se za ulaz u taj prostor ostavlja mali otvor. Postoji mogućnost da se izvede kosobetonska ploča i taj prostor uključi u donji prostor etaže, ali to izaziva određene probleme: kod razdiobe prostora u prostorije (neke su previsoke i neskladno proporcionirane). Takvom se izvedbom otklanja ambicija da se kuća dalje nadograđuje, što je vrlo rijedak slučaj. Obilazeći objekte svega sam pronašao jedan ovakav slučaj, i to projektiran od strane arhitekta.

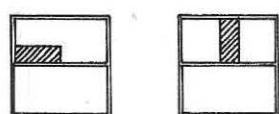
Veza među etažama su vanjske stepenice. Dijelom se koristi i pad terena da bi se u gornju etažu ulazilo sa više kote. Ako se izvodi dvokrako kontinuirano stubište (ponekad i zatvoreno) ono je uvijek periferno postavljeno obzirom na kvadratičan korpus kuće. Posljedica perifernog stubišta, je otežano rješavanje tlocrta, odnosno pojava dugačkog neugodnog hodnika, kojeg bi bilo moguće izbjegavati centralnom postavom stubišta, a time i redukcijom površina za komuniciranje. Ovaj nedostatak je odraz transformacije unutraš-

njeg koncepta kuće, a da se nije istovremeno revidirao i način postave stepenica. Postava centralnih stepenica izaziva medjutim komplikacije kod izvođenja (perforacija ploče, uvođenje stubišnih nosivih zidova) pa se stoga izbjegava to rješenje.

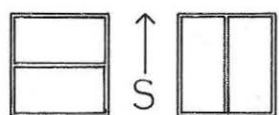
Postava stepeništa određuje ulaz, odnosno dispoziciju prostora u stanu. Za razliku od agrarne kamene kuće, gdje je u idealnoj situaciji ulaz bio s juga, ovdje se jug čuva za postavu "soba u sunce". Sjever se izbjegava zbog bure, tako da je najpovoljnija postava ulaza na istok ili zapad. Stan je organiziran na način da su oko (uzduž) središnjeg hodnika okupljeni svi ostali prostori.

Unutrašnja organizacija prostora, vanjski oblik, te postava na parceli, je produkt medjusobno uzročno-posljedičnih odnosa:

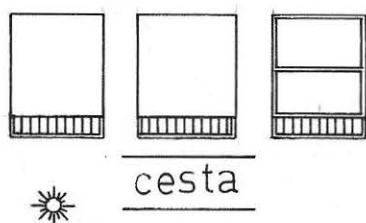
Sl.60 Tipični elementi definiranja suvremene kuće kod samo-projektiranja ("dešenjavanja")

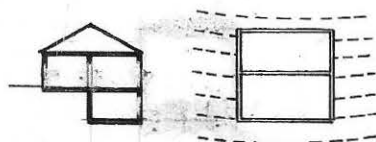
- a/ postava središnjeg, izduženog hodnika u kvadratičnom tlocrtu, obzirom na srednji nosivi zid:
- paralelno, (češće)
  - okomito, (rjedje)

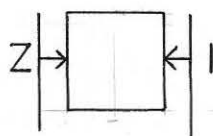
- b/ postava srednjeg zida, odnosno podjela prostora u dvije značajne zone-obzirom na strane svijeta, I-Z i S-J, odnosno osunčanu/zasjenjenu zonu. Položaj I-Z je povoljniji jer omogućava fleksibilitet unutar osunčane zone:

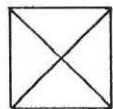
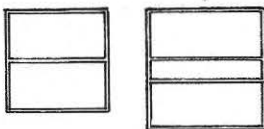
- c/ postava balkona:
- prema jugu, "u sunce"
  - prema cesti, odnosno prostoru društvenog događanja
  - težnja da balkon bude paralelan srednjem zidu

- d/ postava srednjeg zida, obzirom na pad terena, je uvijek paralelna sa slojnicama, radi povoljnog ukopavanja. U Klisu je najviše padina od jugoistoka do jugozapada.

- e/ postava ulaza, obzirom na buru, s istoka ili zapada

- (rjedje sa sjevera) i obzirom na javnu komunikaciju.
- f/ podjela na gotovo dvije jednake prostorne zone, zbog konstruktivnih olakotnosti jednakih raspona: $(4-6)/(4-6)$ ili $5/2/5$ m
- g/ težnja kvadratičnom tlocrtu cijelog stana, kao najracionalnijem obliku iskorištenja u okviru parametra: površina stana/oplošje
- h/ funkcionalne karakteristike pojedinih prostora.

54.2 Karakteristični prostori suvremene kuće

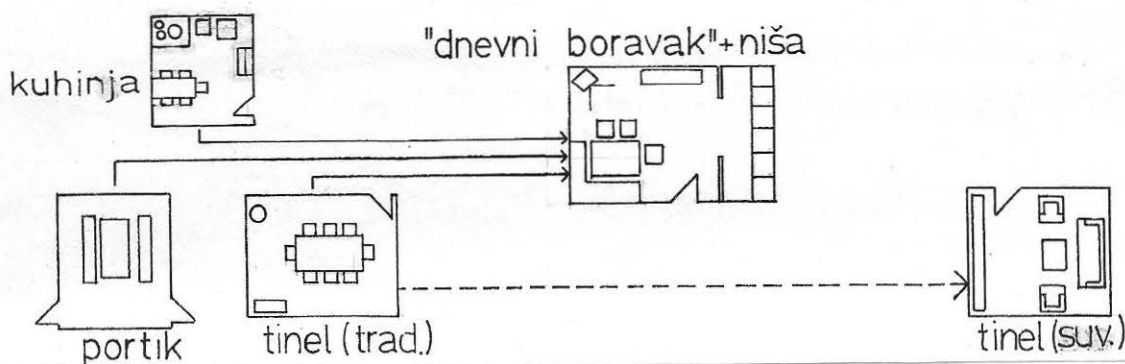
- Dnevni boravak; glavni prostor stana opremljen stolom za blagovanje, odgovarajućim brojem stolica (ili kutna klupa sa stolicama), vitrinom, eventualno sa otomanom ili kaučem - sve skupa integrirano u jedinstvenu grupu aktiviteta za blagovanje i društveni život. U ovom prostoru je obavezno smještena televizija. Neposredno uz boravak je prostor kuhinje, kuhinjska "niša". Ovakav dnevni boravak nastao je razvojem kuhinje: postepeno umnožavanje tehničkih uređaja i aparata (1. električni štednjak, 2. frižider, 3. sudoper, 4. elementi za posudje, itd.) iz fragmentarno i slučajno postavljenih pozicija se je sredilokroz racionalnu postavu u kontinuiranoj liniji^x. Takav integrirani uređaj je bilo lako separirati u odvojeni prostor, uapsidu - nišu, čime je ostatak prostora prerastao u "dnevni boravak". Ovu varijantu kuhinje/boravka ne spominju akademski, teoretski modeli, niti je obuhvaćaju naši standardi, mada posjeduje niz kvaliteta koje nema ni stambena niti radna kuhinja. Kod teoretske sheme dnevnog boravka, naglasak je na grupi za sjedenje (kauč, niski stolić i dvije fotele), što prejudiciran odredjeni način korištenja, odnosno organizaciju društvenog života. Sjedeći u niskim, udobnim foteljama, mogu se voditi razgovori i rasprave, sa malog niskog stola "konzumirati kekse i ispijati kavu ili čaj", tj. sprovoditi aktivnosti proizišle iz tradicije establiširanog gradjanskog sloja.

Medjutim kada dnevni boravak nije derivat salona sa nekoliko grupa aktiviteta, (u kojem će posluga opsluživati, gospodar održavati atmosferu prijatne animacije, a gosti respektirati "nivou"), već kada je to produkt autentičnog, vlastitog svakodnevnog življenja, onda je taj dnevni boravak (kliški) sinteza stare i nove kužine, portika i tinela. U jednoj grupi aktiviteta data je mogućnost

^x (vidi razvoj opreme sl.48)

unaprijedjivanja kvalitete svakodnevnog stanovanja, (bez opasnosti da domaćica zbog "aristokratskih pobuda" malo glumi poslugu, malo damu, a sve skupa ispada bolja ili lošija karikatura.)

- sobe: nekoliko prostorija za spavanje od kojih barem jedna, roditeljska, "treba biti 4 za 4 metra", da bi se komotno mogla smjesiti "mobilija". Proizvođači mobilijara stalno podgrijavaju ukus tradicionalnih građanskih stilova kojima se opremaju sobe, izražavajući "moderno kroz povjesnu reminiscenciju." Konceptcija moderne arhitekture da ugradjeni ormari, plakari, zamjene klasične kubuse ormara, nije se još afirmirala.

Sl.61 "Kliški" dnevni boravak

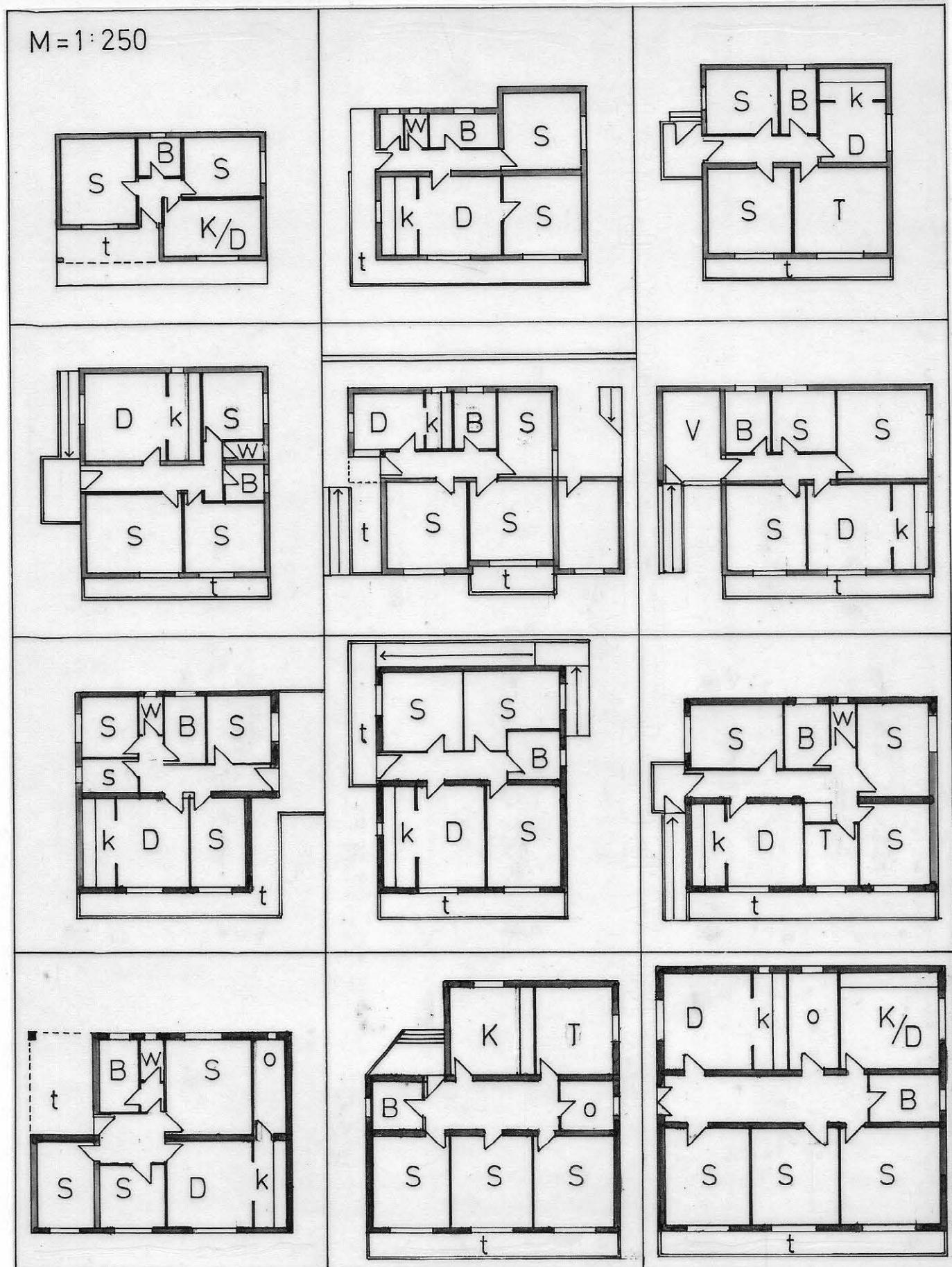
- tinel: tradicionalni prostor, se je pretopio u prostor dnevnog boravka, i time izgubio karakter reprezentativnog, izložbenog dijela kuće. Apsorpcija tog prostora za svakodnevno korištenje, desila se je pod utjecajem kidanja društvenih formalizama i podizanja vlastite važnosti u društvu. Eventualni današnji reprezentativni prostor istog naziva je opreman na posve drugi način: garniturom od kauča, fotelja, stolića i regala (što bi odgovaralo "teoretskom" dnevnom boravku). Kako se u tom prostoru ne boravi (uvijek treba biti u "čistoj odjeci), a niti se tu ni gosti previše ne primaju jer je ugodnije u dnevnom boravku (jelo, piće, TV, kartanje), ljudi su sve manje skloni da organiziraju prostor tinela.

- kupaonica; banj, nakon izgradnje gradskog vodovoda postao je neophodni dio stana. U nekim primjerima WC se isključuje u poseban prostor, ali je tipičnija veća komfornija kupaonica sa svom opremom,

- balkon; vanjski obično natkriveni prostor smješten po cijeloj fasadi ili većem dijelu kuće, obično na južnom pročelju. Funkcionalne mogućnosti ovog izduženog, uskog prostora su mini malne, pa se stoga i vrlo malo koriste: gotovo uvijek su prazni.

- gospodarski prostori; ako nisu smješteni u prizemlju objekta, oni su prigradjeni uz stražnje pročelje ili su čak odvojeni negdje na parceli u manjem, neu-

M=1:250

Sl.62 Tlocrti tipičnih suvremenih kuća u Klisu
 (D-dnevni boravak, S.soba, T-tinel, K-kuhinja, k-kuhinjska niša,
 B-banj, kupaonica, w-WC, o-ostava, t-terasa)

glednom objektu. Na isti način se rješava i garaža, sve obaveznije prostor u okviru obiteljske kuće.

54.3. Oblikovne karakteristike

Kockasti kubus pokriven je plitkim dvostrešnim ili četverostrešnim krovom. Dok dvostrešni, mada u izmjenjenoj proporciji, ima analogija s krovom kamene kuće, četverostrešni je noviji oblik koji tipološki spada u ambijente drugih regija. Još od ranobetonske kuće, pojavom crijepa i kupe kanalice, bilo je moguće imati više lomova krovnih poloha (jednostavno su se prekrivali) što je kod kamenog pokrova trebalo maksimalno izbjegavati. Prelaskom na kvadratični tlocrt četverostrašni krov postaje i oblikovno logičan, tako da su utjecaji drugih regija brzo prihvaćeni. U nekim slučajevima taj krov izgleda i manje neobično (kada se sa donjim volumenom integrira u čvrsti korpus) od dvostrešnog krova sa jako istaknutim strehama (kada umjesto volumena-karakteristike ovog područja, dominira "slobodna" ploha). Obe krovne forme (dvostrešna i četverostrešna), mada izvan vokabulara moderne arhitekture su racionalne i praktične: umjesto sedam slojeva ravnog krova, svega dva "sloja", betonska ploča i ploha crijepa, ("ravni krov je najbolji kada stoji koso"). Na suvremenoj kući se povećavaju otvori, čime se kroz promjenu odnosa: puno/prazno mjenja i doživljava cijelog volumena u komparaciji s kamenom kućom. Otvori su zaštićeni griljama i eslinger-roletama, industrijskim proizvodima, vrlo različitih pravokutnih oblika. Karakterističan je i L-otvor, spojenog prozora i vratiju. Izduženi balkon, bez osobite funkcionalne namjene, prerastao je u izvjesni oblikovni motiv na kući. Iako je čvrst kubus karakteristika ovih kuća, ponegdje se javlja izvjesni plasticitet, blagim izmicanjem ili uvlačenjem mase obzirom na primarni volumen.

U kontekstu mega-forme, kamena kuća je postupkom svog porodičnog širenja, inicirala gradjevni sklop, kontinuiranu formu, koja je producirala i artikulirane vanjske prostore. Suvremene slobodnostojeće kuće, nisu u međusobnom odnosu koji bi formirao "nabiti" vanjski prostor. U Klisu nema još ambijenata velike gustoće suvremenih kuća, ali je moguće da odredjenom koncentracijom u budućnosti dodje do "preplitanja" ovih objekata: ukoliko bi se trend divlje izgradnje nastavio, odnosno ukoliko bi općinske službe bile fleksibilne i umjele pratiti potrebe stanovništva. Zasićenost užeg gradskog područja

Sl. 63 Tipične suvremene kuće u Klisu

i nedostatak stanova u Splitu, sve će više aktualizirati terene sa infrastrukturom bliže okolice. Širenje kuće na porodičnom principu dovoditi će do razbijanja slobodnostojeće individualnosti primarnih volumena. Povećane porodice u Klisu i stambenog potrebe na to ukazuju.

54.4. Izvedba:

	P(rojekt)	D(ozvola)	G(radnja)
/a/	→	→	→
/b/	---→	---→	→
/c/	→	-	→
/d/	-	-	→

Teško je egzaktno ustanoviti u kojoj su mjeri objekti izvadjeni po projektu, odnosno odobrenom projektu, jer svako istraživanje u tom smislu znači zadiranje u kompleks divlje izgradnje, o čemu vrlo mali broj ispitanika želi da raspravlja na svom primjeru.

Mali je broj kuća koje su prošle normalnu proceduru /a/. Gotovo da se uvijek pod projektom može podrazumjevati tipski projekat koji se prodaje na tezgi projektnih organizacija. Da bi se djelomično zadovoljila zakonska forma, poneki pribjegavaju kupnji najjeftinijeg projekta (objekat minimalnih dimenzija), plate minimalne komunalije, a objekat se gradi "po svome" /b/. Ova mada teoretski nekorektna varijanta, u postojećem kontekstu više je nego legalna, a uz to osigurava prostornu distribuciju koja nije u koliziji sa planom. Neki ispitanici pod pojmom projekta, prije svjesno nego iz neznanja, "podrazumjevaju" i gradjevinsku dozvolu, želeći da legaliziraju akt gradjenja činjenicom da su kuću izvodili po nekom, istina neodobrenom od strane općinske službe, projektu /c/. Time se hoće dokazati da je cijeli posao "stručno izveden" i da to nije neka substandardna improvizacija - što nije argument bez vrijednosti. Najveći broj kuća je izvadjan bez projekta /d/. Idejno osmišljenje ovih kuća vrši se medjusobnom izmjenom iskustava, korištenjem koncepcije, fragmenata i detalja već izvedenih objekata u svom okolišu, i tek blagim refleksom na tradiciju. Formalnoprostorna emotivna zaostavština je od puno manjeg značaja od utjecaja koji vrši industrija gradjevnog materijala, koja je opet višekratnik različitih tradicija. Preporuka majstora koji vodi gradjenje je također od velikog utjecaja na prostorni koncept. Majstori zaposleni u radnoj

organizaciji, rade "faturete" (privatni rad prema pogodbi) i na taj način prenose u blagoj derivaciji iskustva koja stiću radom na oficijelnim, arhitektonskim projektima.

Bez obzira na varijantu postupka P/D/G, karakteristike i kvalitete finalnih produkata ni su osjetno drugačije, a često ni nema razlika.

U ekonomskom (primarnom-?) kontekstu, gradjenje je trošenje sredstava ili određene protuvrijednosti na materijal i rad: $G=m+r$.

Suvremena kuća se stopostotno izvodi iz materijala nabavljenog na tržištu, pripremljenog ili napravljenog na industrijski način - za razliku od kamene kuće koja se je stopostotno izvadjala od domaćeg materijala, pripremljenog od samog korisnika. Izbor materijala je određen faktorima racionalizacije:

- kvalitetom, obzirom na tehničke karakteristike
- cijenom koštanja, nabave i dopreme
- mogućnosti brze i lake manipulacije
- mogućnosti ugradbe sa što manje profesionalnog rada majstora
- ponudom, odnosno psihozom nestašice građevnog materijala.

Veliki broj komponenata, materijala, koji su zastupljeni kod gradnje i koji moraju proći kroz filter faktora racionalizacije, zahtjeva totalni angažman ljudi koji se upuštaju u gradjenje. Korištenje raznih materijala kod gradnje kuće: cement, šljunak, pijesak, vapno, armatura, drvena gradja za oplatu i skele, betonske grede, limene šablone, monta opeka, blok, šuplja i sačasta opeka, bitumenska ljepenka, crijep, salonit, drvene grede, letve, čavli, parket, tapison, keramičke pločice, zidne tapete, itd. pogotovo kada se mnogi javljaju u alternacijama, dovodi do specifičnog građevinskog samoobrazovanja, koje ponekad ima praktičniju vrijednost od ispraznih, teoretskih projekata.

Bitna karakteristika faktora "rad" je:

- oslanjanje, što je moguće više na "besplatni" vlastiti rad i rad ukućana. Oslobodjen značajnije poljoprivredne olupiranosti, i u situaciji gdje su aktivnosti trošenja slobodnog vremena slabe, uključivanje u proces gradjenja vlastite kuće postaje zadovoljstvo, hobi kojim se vlastiti, jeftiniji rad (često manualni, niske ekonomske vrijednosti na tržištu rada) poskupljuje." Zaposlen kod samog sebe "direktno ostvaruje vrijednost, koju posrednim putem (da zaradom

od svog rada kupuje građevinski rad) nikada ne bi mogao ostvariti. Uključivanje u proces rada, naravno zahtjeva i nabavu određenih alata. Svakodnevnom građevnom aktivnošću, gradjenje postaje dio življenja.

- pomoć prijatelja i šire rodbine u onim fazama posla kada je neophodan istovremeno veliki broj ljudi. Taj se rad "isplaćuje" vraćanjem na isti ili sličan način. Značajna stavka ovog dijela rada je trošak za hranu, jer pojedine faze gradjenja nisu samo tehnički zahvat, već i mali društveni događaj: za vrijeme i nakon rada se ljudi uz jelo i piće zabavljaju. Iako je trošak manji od tržišne vrijednosti tog rada, stavka nije beznačajna.

- neophodno iznajmljivanje skupog rada profesionalnih majstora.

Nikada se ne dogovara posao koji bi uključivao materijal i rad zajedno, već samo "ruke", a materijal nabavlja vlasnik. Stavka obuhvaća rad "meštra" (obično zidar koji vodi sve betonske radove, postavu oplata i armature, određuje kvalitet betona i morta, zida nosive i pregradne zidove, vrši žbukanje, postavlja pločice, eventualno vrata i prozore isl.), te ostalih specijaliziranih majstora: električara, vodoinstalatera, krovopokrivača, soboslikara, parketara i sve manje drvodjelaca (jer se "zatvori" /vrata i prozori/nabavljaju na tržištu, a ovaj ih eventualno postavlja). Ponekad, ali sve manje, se ovaj rad naplaćuje umanjen faktorom prijateljstva ili rodbinstva.

Suvremena kuća se je razvila iz rane betonske kuće, unutar koje je umetnut jedan (u nekim slučajevima i drugi) nosivi zid, čime je bio predodređen format kuće. Osnovni konstruktivni materijal, beton u drvenoj oplati, u novije vrijeme se zamjenjuje laganim betonskim proizvodima. Konstrukcija se je vremenom (kod kamene kuće prestrukturirala na način da su zidovi postali puno tanji i lakši: zid kamene kuće je osam puta teži od zida od bloketa ($1000:125 \text{ kg/m}^2$), dok je međuspratna betonska ploča preko pet puta teža od drvene tavana konstrukcije ($300:60 \text{ kg/m}^2$). Za istu prostornu veličinu (katnica, tlocrtne površine 72 m^2) kamena kuća je dvostruko teža od betonske - $230:115 \text{ t}$. Obzirom na manuelnu izvedbu u oba slučaja, pomoću ove težinske mjere-količine, može se procjeniti da je kamena kuća zahtjevala dva puta više fizičkog truda - što je značajni aspekt izvedbe.

Današnja minimalizacija zida je substandardna obzirom na suvremene zahtjeve (standarde) fizike zgrade, ali je konstruktivno korektna, što omogućava realizaciju prioriternih prostornih zahtjeva: privatnost, intimnost, so-

cijabilnost, itd, zaštitu od vjetrova, kiše, insolacije, a jedino ne osigurava jedan zahtjev (termički) i to u limitiranom vremenskom periodu. Ovdje je izbjegnuta zabluda službenih normativa, kada se zbog perifernog ili jednog razloga blokira ili usporava realizacija cijelog kompleksa prioriternih zahtjeva.

54.5. Problem legaliteta izgradnje

"Drastičan raskorak između našeg tempa industrijalizacije i tempa stambene izgradnje zakonito je morao da dovede do defektne urbanizacije, do stambene krize, do pojave prostorne segregacije i naravno do pojave masovne bespravne stambene izgradnje⁴⁹ (M. Živković). Direktni razlog je dugogodišnja ne-definiranost, uopćenost i artificioznost mnogih urbanističkih planova, koji su raskoraku sa životom, i stvarnim potrebama i mogućnostima. Urbani i prostorni planeri neznaju, a i slobodno se trude da to saznaju, da li na nekom području se može graditi ili ne, a svoje neznanje pokrivaju odgadanjima, zabranama, kaznama, rušenjima i raznim drugim policijskim metodama (vidi zaključke Savjetovanja o bespravnoj stambenoj izgradnji u Splitu 1963.g.). U ime nekih apstraktnih, idealiziranih slika prirode i ambijenta, a u biti zbog očuvanja vlastite privilegirane pozicije prostorne vlasti, planeri su u stalnom konfliktu sa značajnim dijelom populacije: jedna desetina gradskog stanovništva područja Splita živi u bespravno podignutim objektima. Na gradskoj periferiji se procenat bespravne gradnje eksponencijalno penje. Podaci za Klis nigdje nisu službeno evidentirani. Prema procjeni predsjednika MZ od oko 150 individualnih stambenih objekata gradjenih zadnjih desetak godina, svega jedna petina ima gradjevnu dozvolu, a preko polovice (?) tih objekata je podignuto na zemljištu općenarodne imovine. U srpnju g. 1968. SO Split donjela je "Odluku koja zamjenjuje regionalni plan za obalno područje općine Split", koja obuhvaća i Klis. Nakon te odluke o izgradnji na kliškom području, od kada se izdaju gradjevne dozvole, nije napravljen niti jedan regulacioni plan na bazi kojeg bi se vršila distribucija izgradnje, pa je nejasan i karakter te gradjevne dozvole. Kako nema nikakvih kriterija, osim udaljavanja od susjedove medje, što je postojalo i prije same odluke, gradjenje mada legalno je i dalje haotično. Izgleda da je jedini interes općinskih vlasti da ubiru visoke komunalije: g. 1981 →

(880 ND + 300 ND)/m²⁵⁰ površine stana, što bi značilo za kuću od stotinu kvadrata gotovo dvanaest milijuna starih dinara. Naravno tome treba pridodati i obaveznu cijenu projekta (4.000 ND - tipskog, ili desetak puta skupljeg ako je radjen po narudžbi). Za radničku populaciju niskih osobnih primanja (vidi socijalni sastav stanovništva) ove dadžbine su "namet" koji ne mogu podnijeti, pa ih se praktično onemogućuje da grade. To je paradoksalno u situaciji kada ne mogu dobiti društveni stan na korištenje (ponekad ne bi mogli ni plaćati previsoku s tanarinu), ne mogu dobiti velike kredite, i u situaciji gdje mogu i žele uložiti neku sitnu uštedjevinu i masu svog slobodnog vremena i rada u izgradnju svog kućišta.

U ovom razmišljanju treba izvršiti oštru diferencijaciju između onih koji grade iz sušte potrebe smještaja i ostalih "gradjevnih poduhvata". Taj nejasni konglomerat mogao bi se rasčlaniti:

1. da li je riječ o kući a. primarnog ili b. sekundarnog boravka
2. da li je veličina kuće u a. granicama modela harmonije (veličina stana: brojnost porodice) obzirom na ustanovljene norme u društvu, ili je b. veličina iznad toga.
3. da li je a. isključena mogućnost dobivanja na korištenje društvenog stana, odnosno stambenog kredita, ili b. ne.

U slučaju 1a+2a+3a trebalo bi umjesto zabrana i rušenja, davati olakšice kod gradjenja (kao teren, projekat, eventualno kredit, a u suprotnom slučaju 1b+2b+3b trebalo bi spriječavati divlju izgradnju, odnosno eventualnu buduću gradnju nacionalizirati i dodijeliti na korištenje kome treba. "Naše je društvo siromašno da bi se bez krajnje nužde lišilo ovolike materijalne vrednosti",⁵¹ ističe M. Živković komentirajući eventualnost rušenja bespravno podignutih objekata. "Već i sama činjenica da je bespravni graditelj uglavnom radnik (riječ je^o području Splita - opaska L.P.) predstavlja sama po sebi politički problem, a da i ne govorimo o fizičkim napadima na organe vlasti i demonstracijama do kojih dolazi prilikom rušenja ovih objekata"⁵² S. Bjelajac. U Klisu srećom rušenja nije bilo osim nekoliko simboličkih, upozoravajućih manifestacija: rušenje jedne garaže, jednih betonskih skala i dva betonska balkona (?). U istom vremenu općinskim inspekcijama je promaklo da je 80 privatnih objekata napravljeno na komunskom zemljištu. Pomanjkanje programa stručnih službi, kao i propusti inspekcijskih službi, nadoknađuju se paragrafom po onome koga zakače. ~~Strah od anonimnog denunciranja može narušiti međjuljudske~~

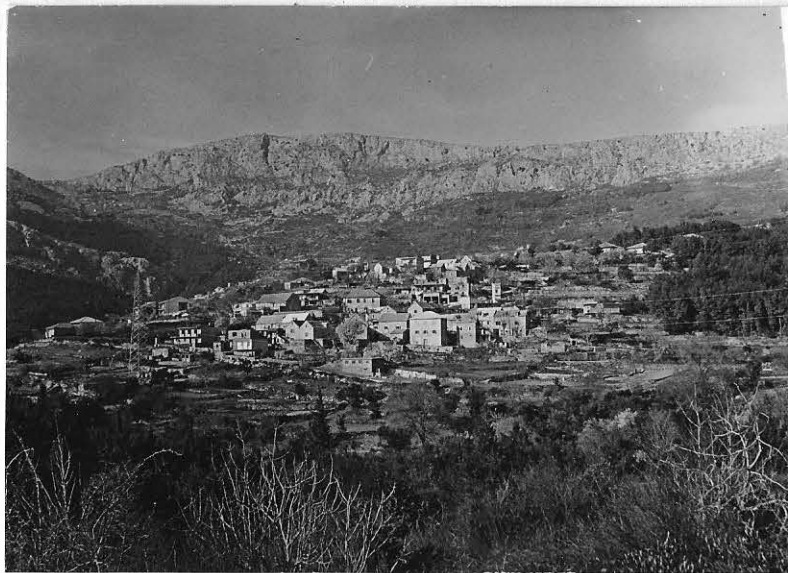
odnose, a strah od rušenja ili nacionalizacije izaziva nepovoljnu društvenu klimu. Analiza gradjenja i korištenja bespravnih objekata mora uključiti okolnosti "ilegalnog gradjenja": mora biti brzo da se osigura minimum uvjeta za useljenje, a kasnije će se radovi nastaviti. Etapnost, a ne finalizirani produkt, karakteristika je ovih objekata.

Najnoviji Zakon o izgradnji objekata suvislo određuje da "gradjevinska dozvola nije potrebna za gradjenje novih i rekonstrukciju postojećih objekata koje građanin može imati u vlasništvu ako se grade na području izvan gradova i naselja gradskog karaktera i ako nemaju više od dvije etaže iznad površine zemlje"⁵³. To bi značilo da "legalitet" "divlje izgradnje" u Klisu balansira između "Odluke o uključivanju Klisa u gradsko područje" (formalno pravno stanje) i stvarnog stanja postojeće neuključenosti u gradsko područje: nema provedbenog urbanističkog plana (!) nema prave transportne integracije sa centrom grada, nema komunalne opremljenosti itd. Ako ne po slovu, ono u duhu ovog Zakona izgradnja u Klisu ne bi bila "divlja".

54.6. Današnja stambena situacija u Klisu

Gradjevni fond Klisa nastajao je u svim periodima, od agrarnog do industrijskog, i s različitim vrstama objekata formirali i različite prostorne ambijente. Uočljiva su dva modela: raspršeni i kompaktni.

A. rasute i soliterno postavljene kuće na parceli, na način da je sa svih strana okruženje zemljištem, i da je međusobna udaljenost medju objektima zamjetljiva. Parcele nisu pravilne, ni jednakomjerno geometrijski određene, već su to bivša poljoprivredna zemljišta različitih veličina, oblikovana topografijom i diobama. Distribucija objekata je uvjetovana položajem infrastrukture, tako da su se prvi soliterni objekti gradili uz postojeće alomeracije. U novije vrijeme se objekti sve više udaljavaju: daje se prioritet kvaliteti parcele, jer su povećane mogućnosti lakšeg dovodjenja puta (buldožder), struje i vode. Soliterni način gradjenja se je aktualizirao zadnjih dvadeset godina, tj. u industrijskom periodu, kada je gradjevinska vrijednost zemljišta premašila njenu poljoprivrednu vrijednost. Danas je ovaj koncept ustanovljen kao vrijednosni prostorni model, koji uglavnom slijedi svaka nova gradjevna inicijativa.

sl.64 Stambeno susjedstvo (komšiluk) "Gizdići"

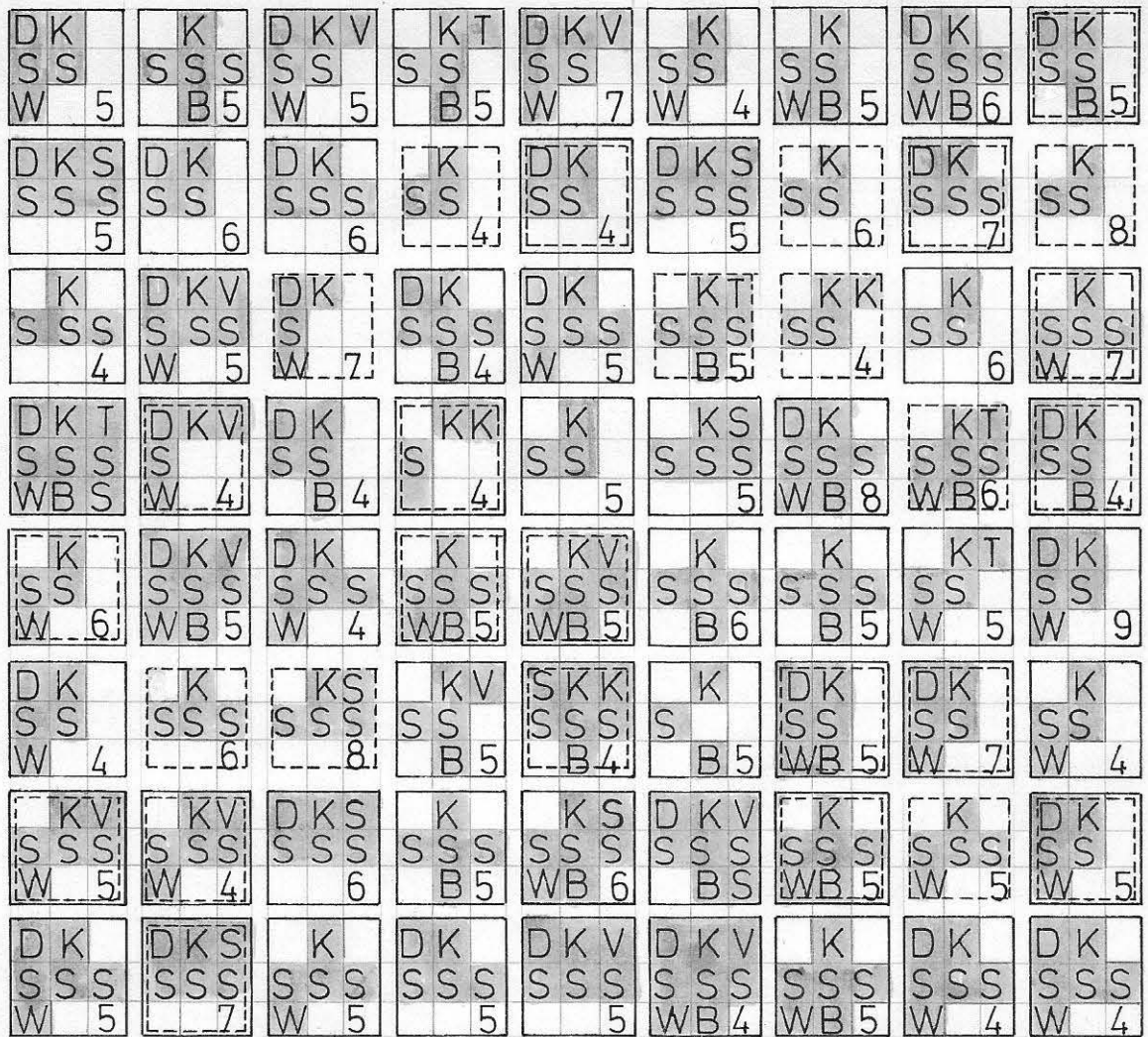
B. grupirani objekti u stambene prostorne aglomeracije, komšiluke ili "kuće" koji su sadržavali od najmanje tri do dvadesetak domaćinstava. Tu je uglavnom, sadržan sav tradicionalni građevni fond agrarnog, i agrarno-industrijskog perioda: kamena, rana betonska kuća, poslijeratna kuća te manje adaptacije i širenja. Kompaktnost aglomeracija se je očuvala sve do ranih šezdesetih godina i do tada su se svi kliški komšiluci jasno raspoznavali po obliku, po obitavateljima i po imenu. Kasnija disperzija objekata počela je narušavati mini-autohtonost ali je zato počela homogenizirati šire područje. (Kriterij kompaktnosti je: da se objekti dodiruju, da su spojeni dvorištem, ili da njihova međusobna udaljenost nije veća od dužine jednog od tih objekata).

✧

Prema posljednjem popisu g. 1981. u Klisu 536 domaćinstava živi u 454 stana, za stalno stanovanje, što znači da postoji manjak od 82 stana, i to se odnosi najviše na mlađe familije koje u roditeljskoj kući vode vlastito domaćinstvo (imaju posebnu kuhinju). Odredjeni broj kuća koje ne zadovoljavaju suvremene stambene standarde, je napušten ili se koristi kao sekundarno borište. Kod ispitivanja karakteristika objekata u kojima stanuju učenici radi lakšeg određivanja, kuća su svrstane u tri kategorije ("anketa"/7)

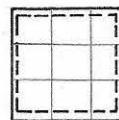
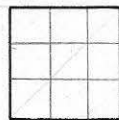
- - prije rata, stanuje 16% / u Zagori 11%/ učenika
- ▒ - dijelom prije, dijelom poslije rata 23% /u Zagori 16% /
- - poslije rata, stanuje 61% / u Zagori 73%/

(Veliki postotak poslijeratnih kuća može se objasniti i profilom ispitanika, jer reprezentira onaj dio populacije koji je od šezdesetih godina počeo gradjenje). Na tabelarnom prikazu može se uočiti da najveći broj kuća

("anketa"/8)

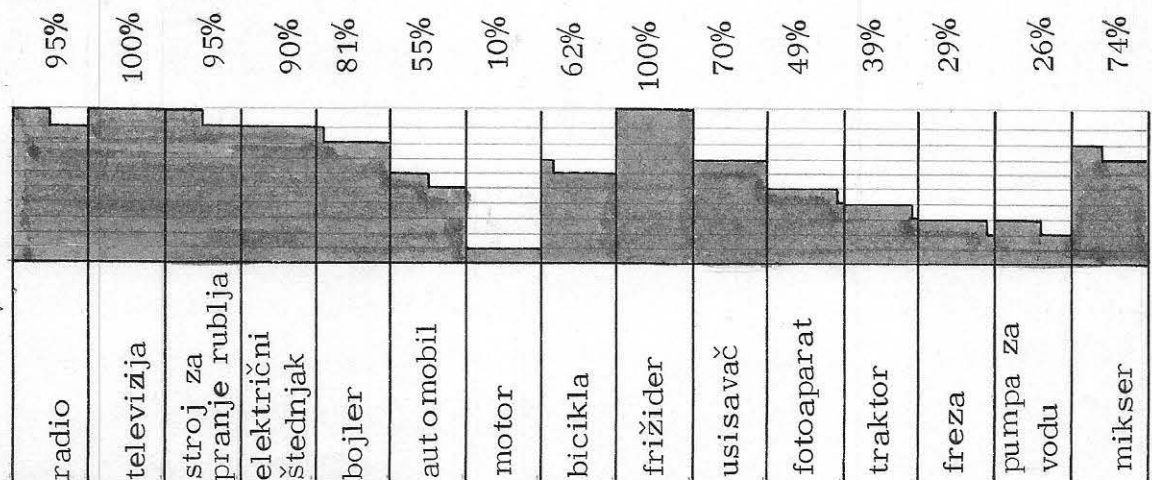
D - dnevni boravak : 50%   K - kuhinja   V - veranda : 17%   T - tinel : 5%
 S - sobe (spavaće)   S 4%   SS 38%   SSS 58%
 W - WC   B - banja, kupaonica   (W + B = 79%)   4-9: broj članova porodice

kuća je izgrađena: poslije rata: 61%,   dijelom prije :23%,   prije rata: 16%

Sl.65   Snimak stambenih prilika porodica anketiranih učenika iz Klisa

Sl.66   Opremljenost domaćinstava anketiranih učenika iz Klisa

("anketa"/17)

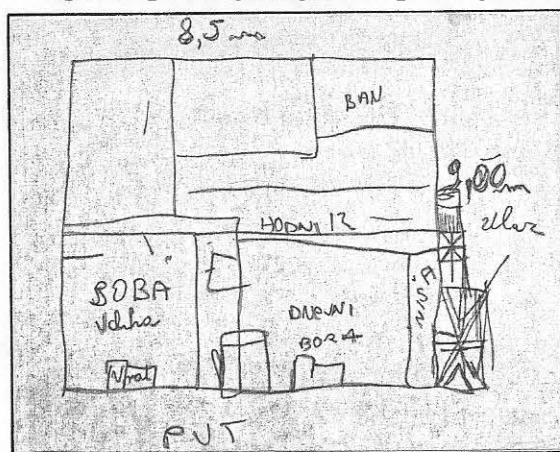
75% ima 4-5 prostorija, da 80% kuća ima kupaonicu ili WC, da se u 50% slučajeva javlja dnevni boravak, u 17% veranda, a svega 5% tinal. Očituje se dobra opremljenost elementima suvremenog standarda (vidi sl. 66), a takodjer su zadržani, nasljedjeni ili novosagrađeni, neki prostornofunkcionalni sadržaji tradicionalnog kućanstva:

posjeduje:	u Klisu,	u Zagori	
konobu	92%	98%	
štalu	54%	97%	
gnjojar	43%	88%	
pojatu	31%	93%	("anketa"/9)

Nije jasno do kraja koliko je ovo i danas u upotrebi, a koliko su prazni i napušteni od svoje ranije funkcije.

Kako u Klisu postoji značajni zapušteni ili napušteni građevni fond tradicionalne arhitekture koji seže od agrarnog perioda naovamo, spram kojeg se sadašnji vlasnici pasivno odnose ("neka stoji kako je") interesantno je mišljenje, pretpostavimo, budućih vlasnika tih objekata. U "anketi", vrlo malo njih (9%) bi prodali te kuće, 28% bi srušili staru i na tom mjestu sagradili novu kuću, 10% bi nadogradili te dotrajale kuće, dok bi ih više od polovice (53%) željelo sačuvati izvanjski izgled modernizirajući kuću samo iznutra. Kod većine izgleda, prisutan je određeni sentiment prema prostoru zaostavštine, koji nažalost kasnije u zreloj dobi isčezava - dijelom i razložno.

54.7. Moguća poboljšanja na postojećem tipu suvremene kuće u Klisu

sl.67 Skica ("projekt") po kojoj je otpočela gradnja kuće (!?)

U situaciji gdje je najveći broj objekata načinjen bez projekta, prema nekim vlastitim nedoradjenim skicama (vidi: sl.67) ili s velikim odstupanjem od inicijalnog projekta, ili prema lošim projektima - objekti izražavaju dozu neracionalnosti. Odredjenu mjeru racionalizacije pokazuje analiza tlocrta, obzirom na veličinu (m^2), broj soba, odnosno osoba u domaćinstvu. Analiza je

izvršena paralelno u dva prostorna koncepta, obzirom na unutrašnju organizaciju prostora:

- centripetalni koncept (T), tradicionalne kuće, kamene i ranobetonske, (u izdanju središnjeg portika i bočnih soba), može generirati prostornu organizaciju i u današnjem stanu, na način da je glavni prostor (boravak i kuhinja) centralno postavljen, a iz njega se razvijaju ostali prostori. Težište stana, "kućni trg", je naglašeno i ono snažno integrira sve ostale prostore u jedinstvenu cjelinu. Komunikacije su prilično reducirane, odnosno apsorbirane u središnji prostor, a i glavni ulaz, s juga preko balature, je postavljen na taj prostor. Ovaj koncept jače afirmira povezivanje članova porodice, i sigurno u određenoj mjeri drugačije profilira sociopsihološke karakteristike ukućana nego drugi,

- centrifugalni koncept (s), suvremene kuće preuzet iz standarda "oficijelne stambene arhitekture": sve su prostorije, prostori određeni h aktiviteta su periferno postavljeni obzirom na središnji hodnik, korišten isključivo za komuniciranje bez drugih aktivnosti zadržavanja. Gotovo svaki prostor zadržava svoju samostalnost (veza direktna-hodnik—ulaz) i izoliranost budući da hodnik i zvučno i prostornopsihološki razdvaja pojedine aktivitete, tako da je ukupni prostor na neki način zbir autonomnih cjelina. Ovaj koncept gdje je i glavni prostor, boravak, periferno postavljen, više pogoduje individualiziranju pojedinih članova porodice, a što je i (?) izraz ovog vremena.

(Ovaj drugi koncept, izraz doktrinarnog funkcionalizma, shvaćen kao progresivan koncept, utkan je u naše propise i tako na neki način promoviran u praksu, iako bi ravnopravno trebala biti prisutna oba koncepta).

Elementi analize:

1. uvažavanje prototipskih parametara i karakteristika današnjeg gradjenja u Klisu (vidi 54.1)
2. stan je rješavan jednoetažno, a pretpostavlja se smještaj na katu (tada je u prizemlju gospodarstvo, konoba, garaža), ili u prizemlju (kat rezervirati za dogradnju još jednog, sličnog stana)
3. površine su u okviru odgovarajućih standarda za stanove u višestambenim objektima, s time da boravak nikada nije spavaonica "jer dnevna soba sa ležajem za jednog člana ostaje neupotrebljiva kao zajednička soba za okup-

ljanje obitelji, a svakako i za korisnika ležaja ako se ona koristi kao zajednička,⁵⁴ "(M.Baylon).

4. uspostava dviju zona koje korespondiraju sa "zonom socijalne integracije i intimnom zonom"⁵⁵(G.Knežević), a kod centripetalnog koncepta prostora ove bi zone mogle i provocirati "podelu prostorija na grupu dnevnog i noćnog boravka sa dobrom i lakom vezom"⁵⁶ (B.Milenković, Z.Petrović).

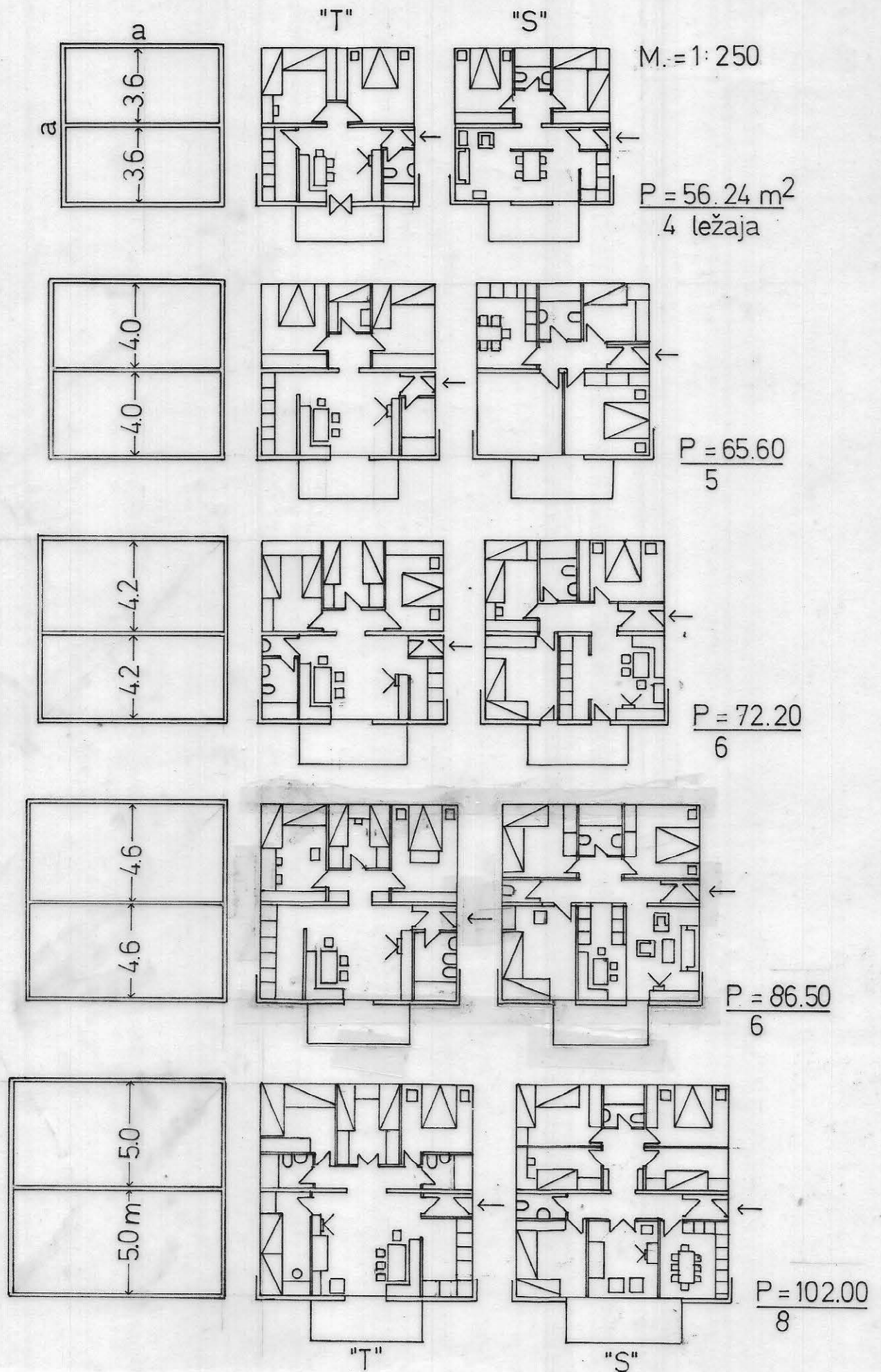
(tlocrtna rješenja su prikazana na slici 68).

Gabaritom i oblikom, suvremena kuća osjetno odudara od mjerila tradicionalnog ambijenta, volumena kamene i ranobetonske kuće. Kod gradjenja u neposrednoj blizini tih kuća, u namjeri da se ne razbija mjerilo, bilo bi moguće graditi objekte koji bi se oblikom i proporcijom približavali mjeri postojećih ambijenata. Analiza na tlocrtima proporcije 1:2, različite veličine, pokazuje da se ne umanjuju mogućnosti unutrašnje organizacije prostora. Kod rješavanja unutrašnjeg prostora, ako se želi animacija tradicionalnog, logičniji bi bio centripetalni koncept, pogotovo kod postave objekta I-Z, (što znači da je središnji prostor i terasa (balatura , time i glavni ulaz "u sunce"). Proporcije, unutrašnji koncept, ulaz s juga preko balature, su prostorne evokacije koje na odredjeni način nastavljaju tradiciju, a nisu u koliziji sa suvremenim komforom stana.

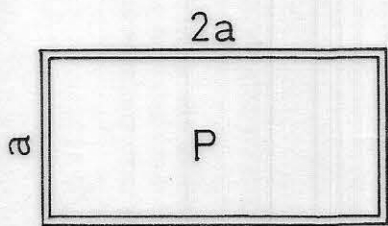
(tlocrtna rješenja su prikazana na slici 69).

Komparacija ovih rješenja sa postojećim, izvađanim rješenjima (vidi sl.62) pokazuje da se isti broj osoba može akomodirati s manjom tlocrtnom površinom, a da pri tome stan ne gubi na kvaliteti. To vrijedi i kod obadvije uspostave vanjskog gabarita (1:1 ili 1:2), i kod obadva unutrašnja koncepta (T ili S).

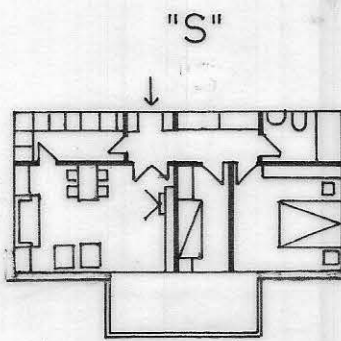
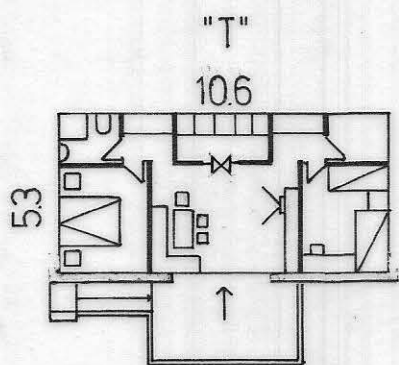
KOP. ✓

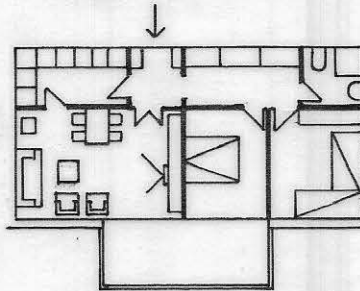
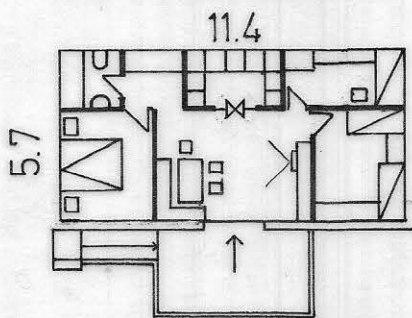
Sl.68 Analiza tlocrta suvremene kuće (proporcija 1:1)

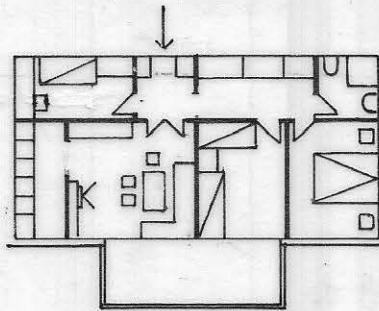
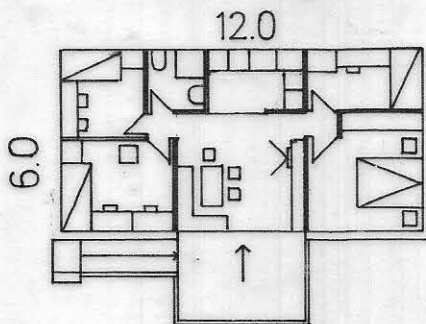
M. = 1:250

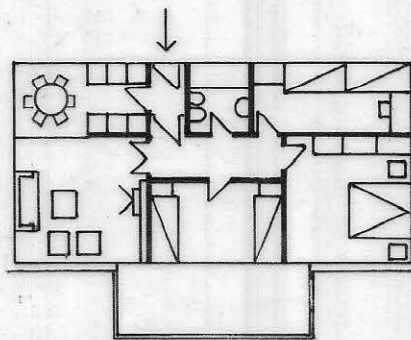
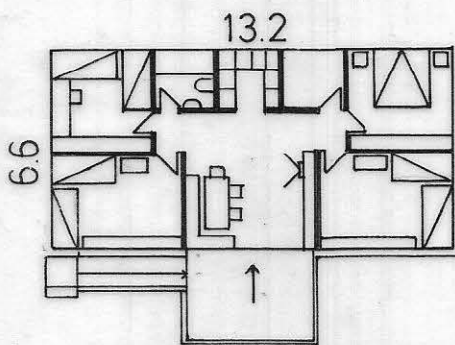
$P = 56.20 \text{ m}^2$
4(3) ležaja

$P = 64.98$
5(4)

$P = 72.00$
5

$P = 87.10$
8(6)

"T"

"S"

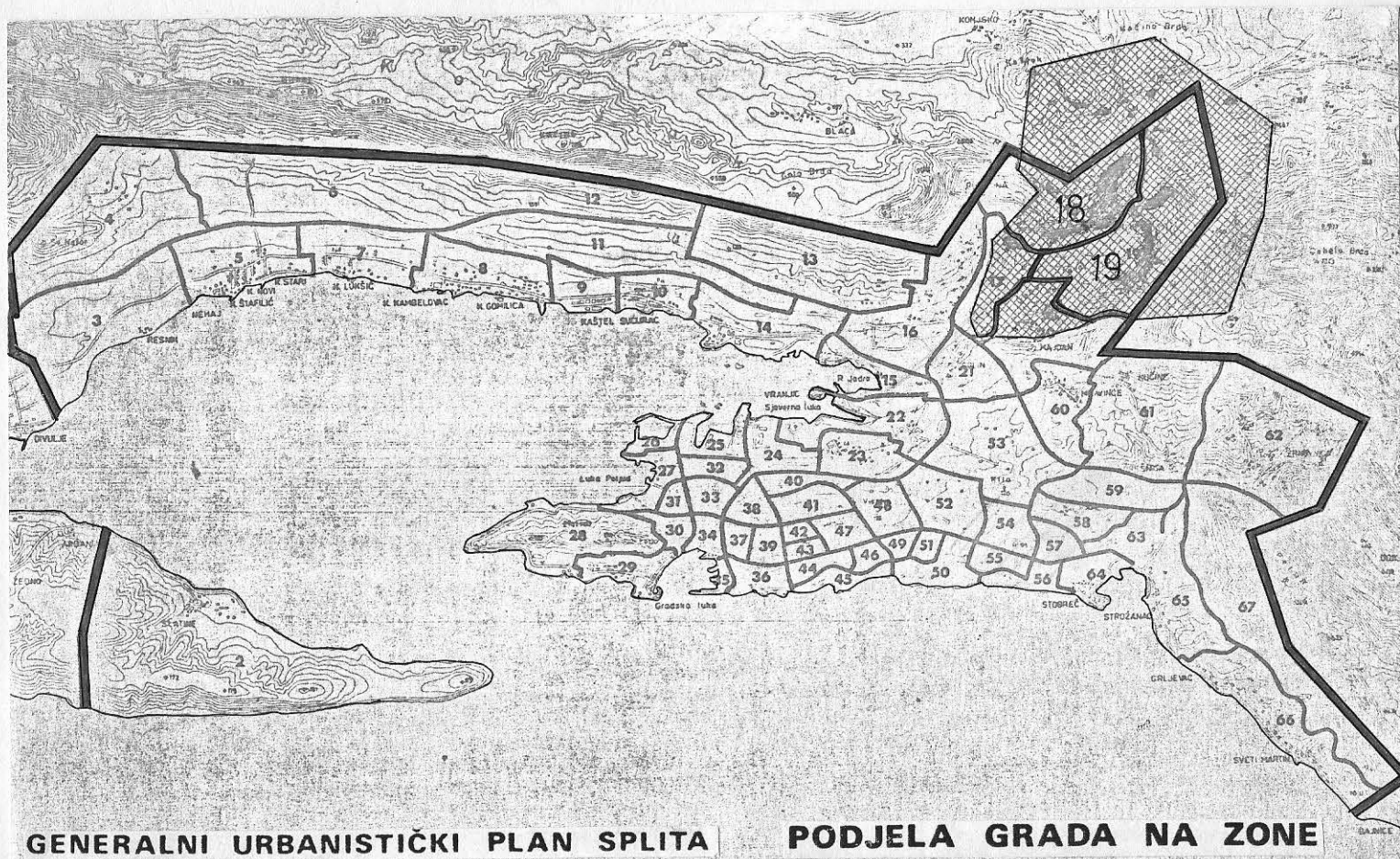
Sl.69 Analiza tlocrta suvremene kuće (proporcija 1:2)

5.5. Kliška perspektiva

Nekadašnji slavni srednjevjekovni grad-tvrđjava i podgradje, povjesni Klis je ostavio trag u trajanju sve do naših dana. Nakon što se je krajem 17. st. ugasio strateški značaj, mjesto je poprimilo socioprostorne attribute koje ima selo, uz zadržavanje nekih statusnih odlička (općinsko središte). U seoskom izdanju je dočekan nalet industrijalizacije koja ga transformira u oblik i stanje koje nije niti selo niti grad, a sadržan je i od jednog i drugog. Prema B.Kojiću to bi bila nova ruralna kategorija "prigradsko selo" ("postojeće selo u blizini značajnijeg urbanog centra koje pod uticajem istog centra doživljuje intenzivnu transformaciju od primarnog tradicionalog naselja poljoprivrednih proizvođača u naselje radnika koji stanuju u selu, a rade u urbanom centru i čiji broj dominira u strukturi zaposlenosti dotičnog sela")⁵⁷ Možda bi se današnje stanje moglo nazvati i urbano selo, obzirom na suvremeni (urbani) model življenja i organizacije stana, te prostorni kontekst (sela).

Daljnja sudbina je (ne) izvjesna obzirom na (ne) poznati budući razvoj grada Splita. Bližu budućnost gradu odredili su urbani planeri s brojkom od 361.943 stanovnika u g. 2000, i u toj gradskoj aglomeraciji, na sjevernoj margini inkorporirano je područje Klisa sa slabim izgledima očuvanja vlastite strukturiranosti. Sljedeća etapa u razvoju mogla bi biti stapanje u korpus velegrada. Prema GUP-u Splita područje Klisa, ("osakačeno" za dio Rupotine koje je prebačeno u jednu solinsku zonu, Brda, koje je prebačeno u dugopoljski sektor i Majdana koji je razloženo ušao u industrijsku zonu), raščlanjeno je u dvije zone, i nalazi se u rajonu Solin-Kaštela, jednom od četiri gradska rajona (ostala tri su: Grad, Split-3, Stobreč) sa ukupno 65 zona (sl.70).

/Ovdje je riječ o za sada važećem Generalnom urbanističkom planu grada Splita koji je SO Split izradio UZ Dalmacije u periodu od 1971-1977. Plan se sastoji od tri faze: "Knjiga I - Dokumentacija", "Knjiga II - Konceptija" i "Knjiga III - Prijedlog plana. Ovim planom obuhvaćeno je i najvećim dijelom i područje Klisa - gotovo sav dio naseljene teritorije. Nakon donošenja plana nije bilo nikakve inicijative da se na kliškom području generalne postavke dalje razradjuju./

Sl.70 Prijedlog strukturacije grada Splita prema posljednjem urbanističkom planu (područje Klisa je zasjenčano).

Karakteristike "kliških zona" bile bi: ⁵⁸

zona		"18"	"19"
naziv		Klis	Kosa Ozrna
oznaka		SO11	SO11/A SO11/B
gradska zona	površina - ha	322,5	565,5
	stanovnika G.1971	921	454
stambena jedinica	brutto površina - ha	67,5	34,1
	stanovnika G.1971	500	192
	stanovnika G.2000	6200	3628
	brutto gustoća G.1971-st/ha	7,4	5,6
	brutto gustoća G.2000-st/ha	95	106
	gustoća izgradjenosti G.2000 - m ² /ha	1988	3000
uredjeni park - ha		12,8	-
park-šuma - ha		-	7,5
prirodna šuma - ha		60	-
zaštitni pojas - ha		14	32.9
poljoprivreda - ha		22	99
neiskorištene površine - ha		146.2	392
radna mjesta		155	-
radna mjesta u poljoprivredi		30	430
radna mjesta ukupno		185	430

U vezi s planiranjem Klisa očituju se nedostaci:

- bezrazložno cjepanje jedne već konstituirane cjeline u dvije zone. Očito neki pretpostavljeni funkcionalistički razlozi (?) mogu biti jedino objašnjenje da se razbija i negira postojeća indentifikacija mjesta stvarana u povjesnom kontinuitetu. Cjepanje je nepotrebno obzirom i na planirani broj stanovnika ($6.200 + 3.628 = 9.828$) koji je unutar mjere jedne mjesne zajednice
- povećanje stanovništva za više od 5 puta ($9828:1826$) u roku od dvadeset godina je nagao i radikalni zahvat koji će, ako se desi, malo mariti za postojeću socioprostornu situaciju.
- mali broj izvanpoljoprivrednih radnih mjesta (u zoni "19"=0) ilustrira inferiorni suburban položaj ovih zona u ukupnoj masi grada.

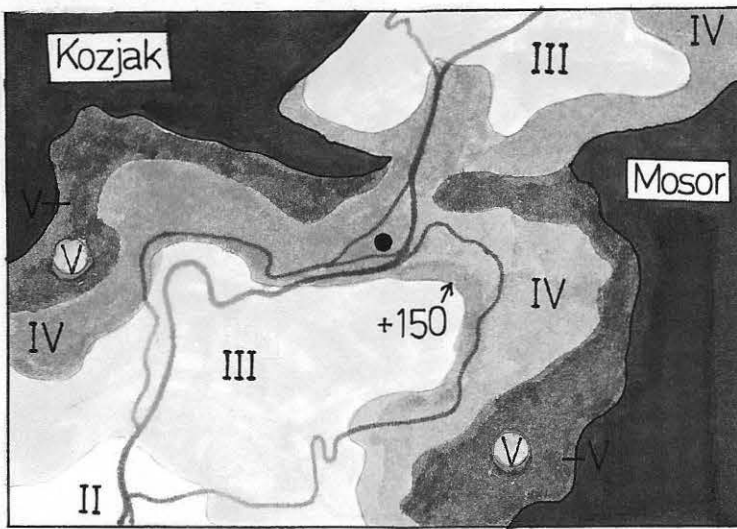
Širenje Splita je zbog prostornih okolnosti linearno, dvostrano istok-zapad. Treći pravac, prema sjeveru, zanemarivan zbog niza razloga (uspon terena, iza industrijske zone, "psihologija" udaljavanja od mora) vjerojatno će se nakon zasićenja istok-zapad pravca, aktuelizirati.

Već sada se može pretpostaviti, da će ta urbanizacija nailaziti na mnoge konfliktne situacije, i da će vjerojatno biti bez sentimenta prema zaostavštini. Karakter prostoru dat u postavi malih povjesnih aglomeracija, danas sve više određuje stihijnost divlje izgradnje. Radikalno širenje grada na sjever, moguće jedino kroz kliški procjep na plato, zaravan iza Klisa, vjerojatno neće značajno i skoro da se desi, a prilično je neizvjesno i kasnije na koji način (industrijska zona Splita orjentirana unutrašnjosti?)

Budući splitski magapolis nebi trebao imati postojeći koncept homogenog grada koji provodi suburbanizaciju šireg područja, dovodeći to područje u veliku ovisnost o centru. Decentralizirani koncept, matičnog i satelitskih gradova bi lakše omogućavao metropolizaciju područja i ekspanziju urbane atraktivnosti. Urbanizacija tog tipa može dijelom eksploatirati i fond lokalnih specifičnosti, ali za sada takve orjentacije nema.

Danas se može smatrati da je već došlo do "urbanizacije načina života" na kliškom području, a način "prostorne urbanizacije" i izgradnje biti će najviše određen kroz:

- a- topografske karakteristike terena
- b- vlasništvo nad terenom
- c- sektor društva koji pokreće izgradnju

Sl.71 (Ne) pogodnost kliškog terena za gradnju

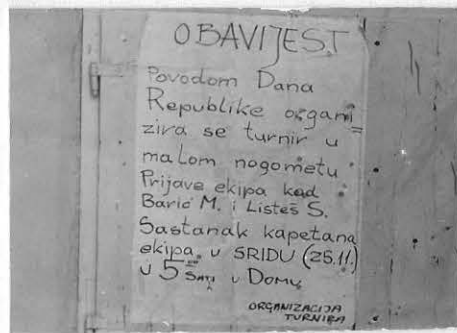
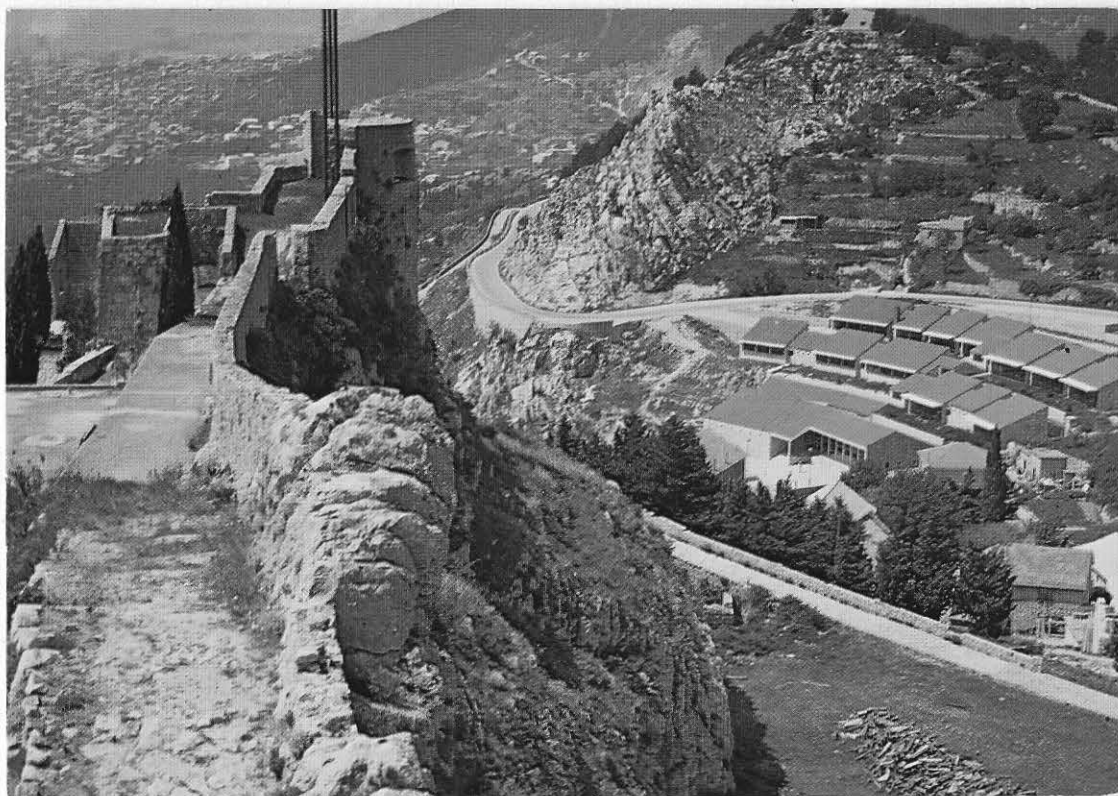
/prema GUP-u, Knjiga-I, str. 86/

a. "Izohipsa od 150 metara n. v. može se smatrati granicom prostora pogodnog za izgradnju", konstatirano je u GUP-u, (sl.71) jer iznad te kote počimaju jače strmine. Teren šireg gradskog područja obzirom na povoljnost izgradnje podjeljen je u pet kategorija: I-vrlo dobri, II-dobri, III-povoljni, IV-loši, V-nisu za izgradnju. Područje sadašnjih aglomeracija Klisa uz koje bi se moglo očekivati širenje i daljnja izgradnja spada u IV kategoriju, a kliški teren podno mjesta u III kategoriju. Obzirom na najrazličitiju tipologiju izgradnje (stambene), i tereni slabije kategorizacije bi se lako mogli izgrađivati, a to potvrđuje i divlja izgradnja.

b. Današnje gradsko područje Splita obuhvaća polaritet: centar visoke gustoće stanovništva sa izrazito društvenim teritorijem, - i rjetko naseljena periferija za izrazito privatni m teritorijem. Između društveno brojnije i moćnije urbane jezgre i ruralnog prstena stvara se konfliktna situacija, obzirom na prava na teritorij: jednim za potrebu industrijske ekspanzije i odgovarajućeg oblika urbanizacije prostora, a drugima za specifičan način egzistencije: "urbani centar je već vrlo rano apsorbirao sav višak radne snage u poljoprivredi područja, tako da praktički više nemožemo govoriti o poljoprivrednom domaćinstvu. Mješovita domaćinstva su se na području konsolidirala kao jedan trajni tip koji će se zadržati još za dugo"⁵⁹. Posljednja odluka SO Split (odluka o nacionalizaciji zemljišta gradskog područja) i reakcije koje je izazvala (neki djelovi općine traže otcjepljenje) odražava taj problem. Pored "poljoprivredne vrijednosti" i vrijednost zemljišta kao građevnog terena (!) može biti jednakim povodom postojećoj reakciji. Bez obzira na konačan ishod, teritorij Klisa, barem jedan dio, će još neko vrijeme ostati pod upravom i raspolaganjem sadašnjih vlasnika (sada ih ima više od 1000) od kojih mnogi više i ne žive u mjestu. Posjedovanje teritorija, zemljišta u području bez preciznih urbanističkih planova, je veliki ulog kod eventualnog gradjenja, i vlasnička

karta će imati značajni refleks na buduću prostornu sliku.

c. Mogućnosti pokretanja izgradnje su preko društvenog sektora (uglavnom u urbanom tkivu), individualne inicijative (u suburbanim područjima) te još nedovoljno istraženog načina stambenog zadrugarstva. Sadašnja u Klisu isključivo privatna inicijativa vodi stihiji, privlačnoj kod malog broja, ali otežavajućom kod masovnosti pojave. Društvena izgradnja dovodi cijenukoštanja do apsurdna i neprihvatljiva je za socioekonomski profil Klisa. Sigurno je da određena forma zadrugarstva sredstava i radne snage, kanalizirana osmišljenim, racionalnim prostornim rješenjima, može biti najbolji put za realizaciju humanog ambijenta stanovanja

Sl. 72 Kliški prostor i kliška društvena događanja

6. MOGUĆNOSTI OBNOVE TRADICIONALNOG STAMBENOG FONDA

(Pod tradicionalnim fondom se podrazumjevaju objekti agrarnog, agrarno-industrijskog i industrijsko-agrarnog perioda, u situaciji kada sačinjavaju manje aglomeracije, ambijentalne vrijednosti).

"Ambijent je prostorni okvir u kome se čovek kreće, radi, zabavlja, odmara, boluje i umire. Uopšte to je okvir njegove sveukupne egzistencije, koji se može ostvariti veštačkim putem (arhitektonsko-urbanistički) ili je pak deo netaknutog prostora prirode"⁶⁰ - Z. Petrović. U "traganju za arhitekturom" isti autor zaključuje da za kvalitetan ambijent "nisu nužne izuzetne arhitektonske kreacije već "mogu to da budu, pojedinačno posmatrani, i objekti osrednjih arhitektonskih vrednosti, ali ako njihovo zajedništvo odiše atmosferom koja pleni"⁶¹. Upravo je to slučaj sa kliškim tradicionalnim fondom koji bez trijumfalnih objekata formira, i za suvremeno stanovanje, ugodne prostore i ambijente.

Nažalost, u našem primjeru, kvalitetu ambijenta gotovo uvijek prati destrukcija i zapuštenost pripadajućih objekata, čija je sudbina poprilično neizvjesna. Stoga se nameće potreba da se ispituju mogućnosti jednog suvremenog stanovanja u tim objektima i izvrše potrebni građevinski zahvati sanacije, pogotovo kada su ti zahvati u granicama ekonomičnog. Osudu na kompletno rušenje bi trebalo izbjegavati jer: "kuće su nedužne dok se ne dokaže da su krive"⁶² - J. Jacobs.

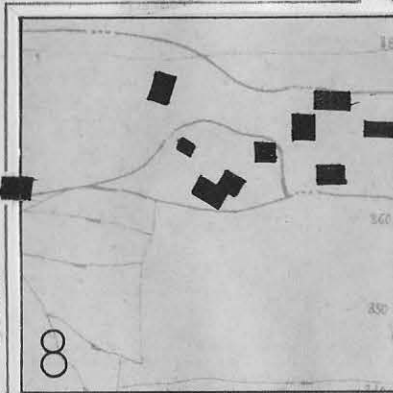
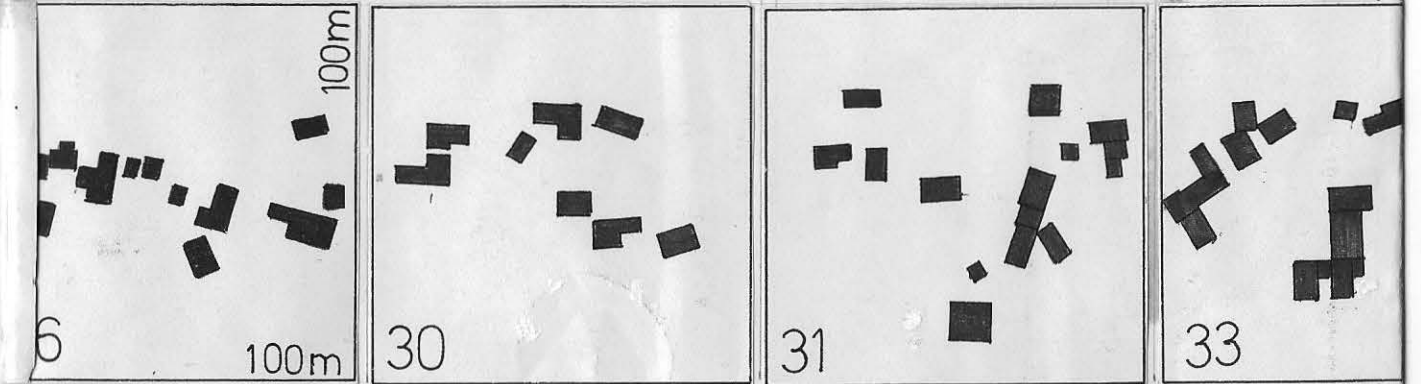
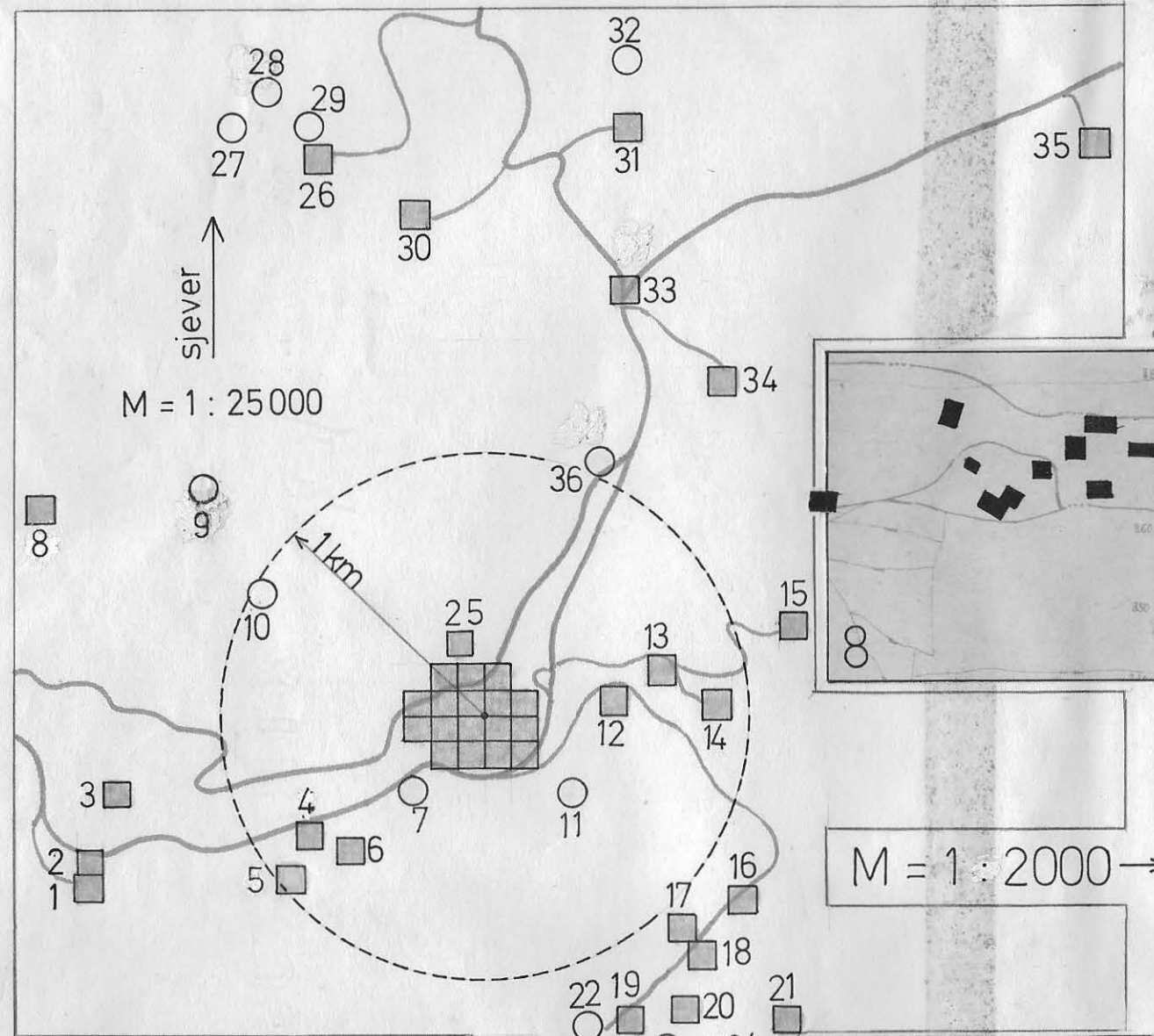
6.1. Geneza malih aglomeracija (komšiluka)

Klis je sastavljen od četrdesetak komšiluka, a građevno tkivo središnjeg dijela (Megdana i Varoša) je također načinjeno na istom principu. Nikakve razlike, osim broja kuća nema: isti tip kuća, veličina, unutrašnja organizacija, vanjski medjuprostori, artikuliranost, materijali itd. (vidi sl. 73).

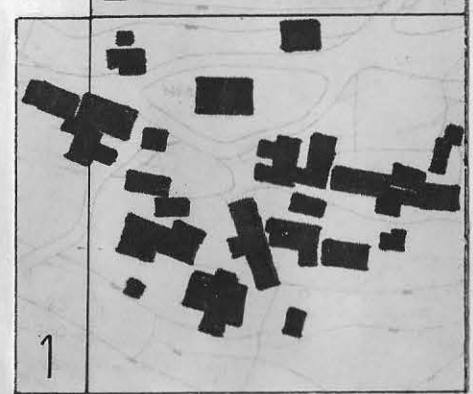
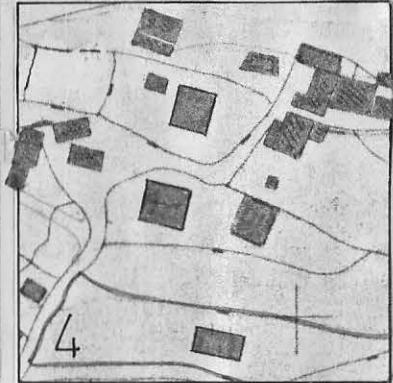
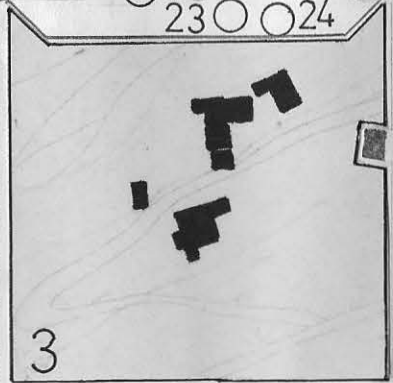
Nakon što je sredinom 17. stoljeća prestalo ratovanje oko kliške tvrđave došlo je do intenzivnijeg naseljavanja šireg područja na način da su pojedine porodice osnovali svoja kućišta na odredjenim prikladnim topografskim točkama, i time inicirali buduće male aglomeracije. U oblikovnom smislu nastajala je više manje kompletna masa, jer je svako novo gradjenje bilo u neposrednom kontaktu s prethodnim. Njihova kompaktnost je uzrokovana različitim razlozima:

- ekonomski: Nastoji se gradnjom ne uzurpirati i smanjivati površine zemljišta

Sl. 73 GRADJEVNO TKIVO KLISA: 0. Varoš i Megdan, 1. Gizdići, 2. Jankovi, 3. Perići, 4. Pujići, 5. Pleštine, 6. Bubići I, (7. Kalamovi), 8. P. 15. Smodlake, 16. Bralići, 17. Barići, 18. Uvodići, 19. Subašići, 20. Perkovići, 21. Jam. 28. Bulge, 29. Valente), 30. Bašići, 31. Vidački, (32. Caktaši), 33. Grlo, 34. Mihovilovi

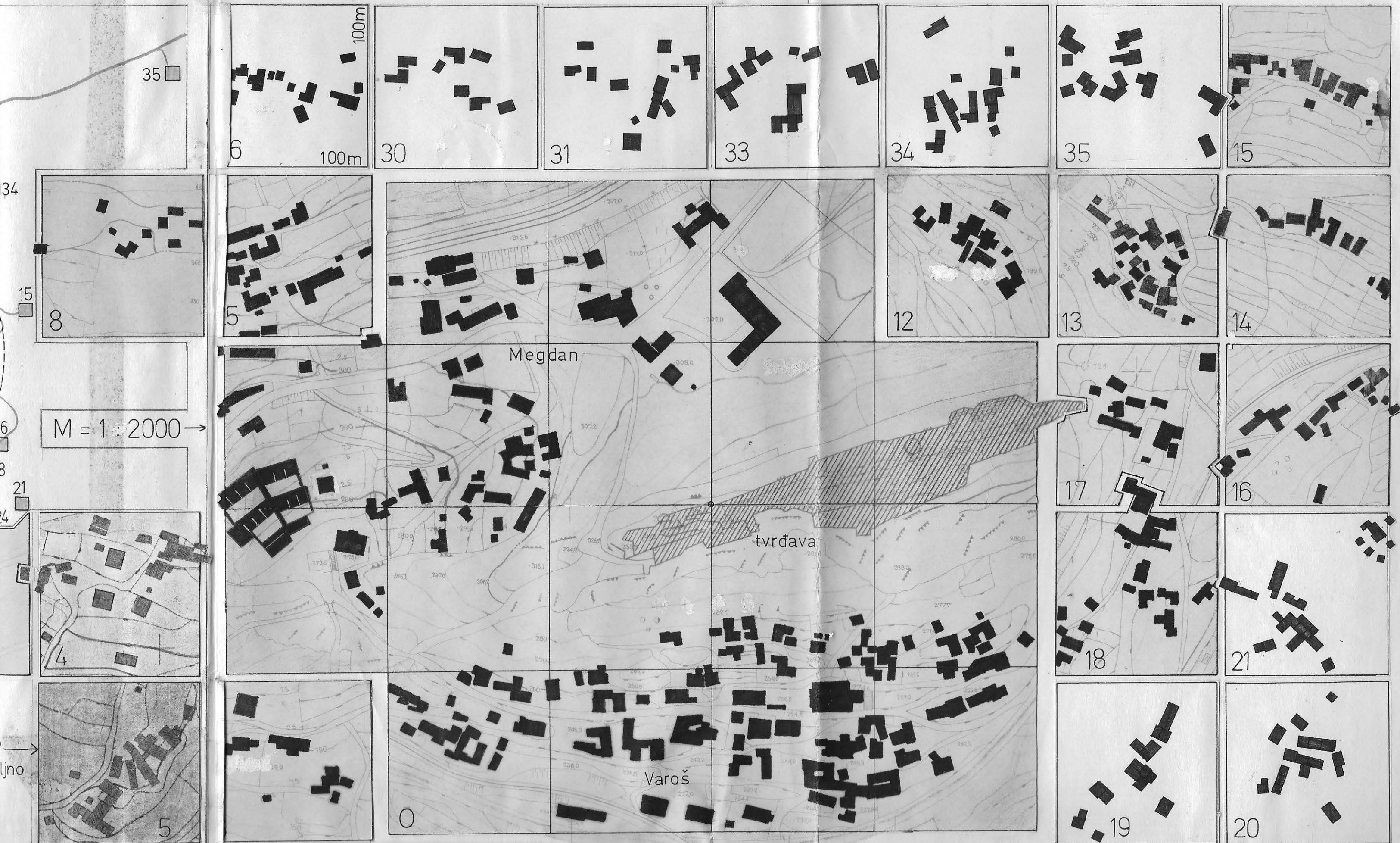
M = 1 : 2000 →

"PLEŠTINE" (jedinica detaljno obrađena)

0 KLISA^{*}: 0.Varoš i Megdan, 1.Gizdići, 2.Jankovi, 3.Perići, 4.Pujići, 5.Pleštine, 6.Bubići I, (7.Kalamovi), 8.Bobani, (9.Odjići, 10.Meštrovići, 11.Žure), 12.Vetme, 13.Listeši, 14.Mijići, 15.Smodlake, 16.Bralići, 17.Barići, 18.Uvodići, 19. Subašići, 20. Perkovići, 21.Jamani, (22.Bubići II, 23.Dadići, 24.Gelići), 25.Radići I, 26.Radići II, (27.Galići, 28.Bulge, 29.Valente), 30.Bašići, 31.Vidački, (32.Caktaši), 33.Grlo, 34.Mihovilovići, 35.Kurtovići, (36.Belimovaća).

* (uglavnom tradicionalni fond)

namjenjeno poljoprivredi. Položaj u postojećem ansamblu omogućavao je korištenje zajedničkih sadržaja (guvno, toč, turanj).

- socioekonomski: situaciji međusobnog ispomažanja susjeda i rodbine neophodno je bilo živjeti u neposrednom kontaktu. Kao što bi teže bilo izgraditi samostalni udaljeniji objekat, tako bi teško bilo i organizirati i svakodnevno samostalno življenje. Dio dnevnog života je bilo posudjivanje i razmjena alatki, radne snage, hrane, posudja, i prostora (za svadbe, sedmine i sl.)

- društveni: Kod suvremene organizacije slobodnog vremena preko udaljenih mega-sistema, radija, TV, novina, kina, knjiga, teško je zamišljati značaj susjedstva i potrebu da slobodno vrijeme organiziraju u najbližem okolišu. Blisko susjedstvo je bilo neophodno za ispoljavanje emotivnosti za duhovnu relaksaciju i obogaćivanje spoznaje. Udaljavanjem od susjeda postajalo bi užasno dosadno pogotovo starijima, ženama i djeci koji su više vezani za kuću.

- psihološki: Za razliku od suvremene pragmatične, funkcionalne orijentacije, tradicionalna metafizička, simbolička orijentacija je rezultirala drugim sustavom vrijednosti. Dnevnom komforu je konfrontiran osjećaj imaginarnog trajanja i pripadnosti. Prepričavanjem se je obogaćivao fond znanja, a preko toga i emotivnost, upravo o tom prostoru. Graditi pored "starog ognjišta" značilo je biti u zoni porijekla i određene sigurnosti.

- obrambeni: U nemirnom kliškom prostoru, valjda kao nagon bivših ratovanja, sve do potkraj prošlog stoljeća bilo je hajdučije. Noću bi grupe odmetnika znale dolaziti i otimati, a obranu je bilo lakše uspostaviti u ambijentu velikog susjedstva.

6.2. Današnje stanje tradicionalnog stambenog fonda

Gradjevnom fondu tradicionalno kompaktne aglomeracije nedostaju mnogi elementi suvremenog komfora, što kategorizira stanove u tom zgusnutom tkivu, u inferiorni položaj prema onima u soliternim objektima. Rjetki su slučajevi da bi se umjesto gradnje nove suvremene kuće pristupilo jednoj kompletnoj i valjanoj obnovi, prilagodjavanja stare kuće suvremenim potrebama, tako da sudbina tradicionalnog gradjevnog fonda, zastupljenog s preko 50% u ukupnoj količini stambenih prostora u Klisu - je neizvjesna.

Korištenje i manipulacija tradicionalnim fondom je na jedan od slijedećih načina:

a. stalno stanovanje: se je uglavnom reduciralo na starije ljude (1-2 člana) čija su djeca otišla, a oni tu žive na već naviknuti način sa minimumom suvremenog, i obiljem tradicionalnog komfora. Ekonomska moć ovih ljudi je preslaba da bi značajnije mogli pokrenuti eventualnu adaptaciju. To su penzionirani manuelni radnici od kojih su i svi stambeni krediti jako daleko. ("Gradske stanove" oni nisu dobivali, nisu ni tražili, ili su tražili a nisu dobivali, ili ako su slučajno i dobivali, prepuštali su te stanove svojoj djeci). Današnji običaji nasljedjivanja (mješavina tradicionalnih običaja i modernog zakonodavstva) odgadjaju razjašnjenje o budućem vlasništvu nad tim objektima sve do smrti sadašnjih vlasnika, tako da nastaje dugački pasivni period kroz koji nitko ne ulaže u održavanje tih objekata, niti pristupa adaptaciji. Često sporne ili neizvršene diobe otežavaju položaj ovih objekata.

b. napušteno od stalnog obitavanja, a kuće služe:

- za komplementarne sadržaje (gospodarske) ako je novoizgrađena kuća u blizini .

- kao vikendica za odseljene iz mjesta, sa većim naglaskom gospodarskog od rekreativnog aspekta. Najveći broj odseljenih je u Splitu ili Solinu, i slobodno vrijeme troši na neku gospodarsku aktivnost (vrtal, vinograd), jer obično posjeduju i neki komad zemlje. Vlasnici udaljenijeg boravišta su rjetki, i oni dolaze svega u nekoliko navrata godišnje. U proporciji sa količinom dolazanja je i briga oko održavanja.

- iznajmljivanje za privremeni smještaj, obično porodicama koje dolaze iz unutrašnjosti, kliškog zaledja, ili su:

- prazne i zaključane - niti se prodaju (kompleks prodaje "starine", očekivanja veće tržišne vrijednosti, obezvrijedjivanje novca kroz permanentne inflacije, ili maštanje o jednom budućem povratku), - niti se popravljaju (nedostatak sredstava, pomanjkanje ideja kako usmjeriti popravak da bi se zadovoljile suvremene potrebe. Stav "neka stoji kako je" jest srednja orijentacija, zamrzavanje problema do stvaranja jasnije situacije i povoljnijih okolnosti. Posljedica ovog stava je da kuće tonu u zaborav i sve više propadaju.

c. prodaja objekata: čime ne dolazi do radikalnog poboljšanja uvjeta stanovanja u tim prostorima, jer su kupci pripadali društvenom sloju slabe ekonomske moći. Prema bivšim nepovoljnijim stambenim datostima, ovi prostori u samom

početku solidno zadovoljavaju stambene potrebe novih stanara. Slaba ekonomska moć i zadovoljstvo postojećim, dovode samo do manjih popravaka i zahvata.

d. obnova objekata: u situaciji kada nema izgleda da se dobije stan u gradu, odnosno nema mogućnosti da se gradi nova kuća, dolazi do preuredjenja starih objekata, a to je u slučaju:

- kada se ne raspolaže pogodnim zemljištem za gradnju da je infrastruktura relativno blizu. (Tu obično spadaju novodoseljenici koji nisu kupovali zemlje).
- kada postojeći objekat ima dovoljno prostora, tako da manje nadogradnje mogu povećati komfor (rjedak slučaj)
- kada se raspolaže limitiranim sredstvima (što znači da će i zahvat biti minimalan).

U svakom zahvatu žele se postići osobine suvremenog komfora, i u tome se samo djelomično uspijeva. Problem poboljšanja ovih prostora je puno složeniji, nego što je bilo njihovo gradjenje: **zahtjevi** su veći (suvremeni normativi), a manevarski prostor manji. Ambijent je zgusnut, tako da svako širenje može lako izazivati poremećaje u prostornim odnosima: smanjivanje osunčanja, osvjetljenja ili zaklanjanje pogleda, susjedovoj kući. Gradjevne regulative prostornog ponašanja u tim situacijama, nema osim načelnog stava da se svako gradjenje zabranjuje. U situaciji kada je gradjenje moguće stopirati najbanalnijom prijavom, susjedski odnosi i uvidjavnost je vrlo značajna. Današnji su se susjedski odnosi značajno transformirali, slabljenjem međusobne ovisnosti i snižavanjem stupnja emotivne povezanosti, tako da je i međusobnih ustupaka sve manje. Danas gotovo svaka izgradnja u "predirektnom susjedstvu" izaziva određene nesporazume. Nije potrebno ni isticati da je obnavljanje starih kuća uvijek bez ikakvog nacrt, čime se otežava mogućnost da se preko alternativnih razmatranja dodje do optimalnog rješenja.

62.1. "Preventivna zaštita"

Dio kliškog tradicionalnog fonda je pod zaštitom. Na zahtjev SO Split, g. 1969. izvršena je analiza dijelakliškog naselja od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu -RN 126/69. Analiza je provedena jednom uopćenom

grafičkom registracijom karakteristika objekata. Širina zahvata dovela je do aproksimacije (označavanje je vršeno na tlocrtima u mjerilu 1:1000). Podataka koji su obuhvatili:

- kronološkostilsku pripadnost, - valorizaciju kroz pet kategorija, - tretman,
- namjenu za koju je objekt gradjen, - današnju funkciju, - etažnost, - stanje očuvanosti konstruktivnih zidova i krova, - materijal fasadnih zidova,
- vrstu krovnog pokrova, - ulični pokrov i zelene površine.

Provođenje analize pokazuje da je otpočela (ili u jednom času bila prisutna) briga za kliški povjesni ambijent. Registracija odredjenih podataka može biti korisna za daljnji rad koji je neophodan da bi se mogao konkretizirati jedan praktičan, operabilan vid budućeg ponašanja. Zaključak ove analize ("Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu pod brojem 840/69. preventivno je zaštićen kao cjelina naselje Klis /Varoš, Megdan sa tvrdjavom, kao i zaseoci Pleštine, Didović i Bubić/ koji imaju ambijentalne vrijednosti pučke arhitekture" + na karti u mj. 1:2000 grafički označena zona zaštite⁶³), je uopćen i može se najrazličitije interpretirati: u rasponu zaštite od izvanjskih faktora (rušenje za potrebe prometnica, industrije i sl.) do zaštite od unutrašnjih faktora (promjene koje stanari stalno vrše), i u registru zaštite: od konzervacije do adaptacije. Medjutim oficijelno tumačenje bi bila neka subjektivna procjena na bazi senzibiliteta procjenitelja, izvršena nakon dugotrajnog manevriranja pojedinca koji bi želio poboljšati svoj stambeni komfor, izmedju raznih institucija i uz predočenje projekta adaptacije, raznoraznih suglasnosti plaćanja taksa i dadžbina. Praktički za profil stanovništva koje obitava u Klisu ovo sve može biti neki ekvivalent zabrani. Umjesto suradnje i traženja pomoći od odgovarajućih službi, svaka se građevinska aktivnost u tradicionalnom ambijentu izvodi s obiljem predrasuda prema institucijama i strahom da se radovi ne zaustave. (Navodno su prethodne godine zabetonirani vrijedni srednjevjekovni ostaci pronadjeni kod adaptacije jedne kuće u Varošu, da se izbjegne uplitanje stručnjaka-?!)

Medjusobne predrasude izmedju stanara i "zaštitara" povjesnih ambijentata, mogle bi se otkloniti revitalizacijom koja bi se (prijedlog za Prizren) izmedju ostalog sastojala i "u stručnim besplatnim savjetima, besplatnom izradom potrebne tehničke dokumentacije za sprovođenje tehničke stabilizacije, asanacije i unutrašnjeg savremenog spremanja takvih objekata (grejanje, vo-

dovod, kanalizacija). Zatim takve poduhvate treba pomoći i odredjenom olakšavajućom finansijskom politikom investiranja, oporezivanja, gradjevin-
skih taksa i sličnih olakšica.⁵⁴ "Z.Petrović.

6.3. Načelni stav:

Kuće su najbolje zaštićene ako u njima ljudi obitavaju.

Očita orijentacija na izgradnju novih kuća u Klisu, dovodi do sve veće neiskorištenosti i zapuštenosti tradicionalnog stambenog fonda. U vrijeme kada i u samom mjestu (G.1981 -536 domaćinstava: 454 stana za stalno stanovanje) i na širem gradskom području nedostaje stanova, trebalo bi istražiti mogućnosti korištenja tih prostora kojima nedostaju neke kvalitete suvremenog stanovanja, ali posjeduju alternativne vrijednosti.

U konfrontaciji novog i starog često su prisutna dva ekstremna stava: da se stari ambijent proglašava koncernoznim gradjevnim tkivom, do zemlje poruši i na tom mjestu naprave različiti tipovi suvremenog gradjenja, i - suprotan stav da se takav ambijent stavi pod totalnu zaštitu, čime se blokira značajniji restiticioni zahvat. Obadva stava jednako slabo respektiraju evolutivnost i kontinuitet, a posljedice su permanentno propadanje jednog značajnog sektora stambenih prostora.

U zahvatima, bilo radikalnim, bilo konzervatorskim, se vrlo malo mari o karakteristikama, mogućnostima i potrebama ljudi koji već tu žive. Instalacijom estetskih, ekonomskih itd. načela, u odredjenom času njihova prava na taj prostor su minimalna. Praksa je, da se kod rušenja tih objekata ljudi rasele u posve nove ambijente, a kod totalne zaštite ljudi se opet iseljavaju da bi uselile institucije (kojih nema dovoljno) ili specifičan profil ljudi koji to koriste za sekundarno boravište. Naravno da jedna velika količina zatečenog fonda ne može biti ni razorena niti "muzealno" zaštićena, već joj se mora omogućiti da živi, da unaprijedjuje uvjete stanovanja populacije koja se je tu zatekla:

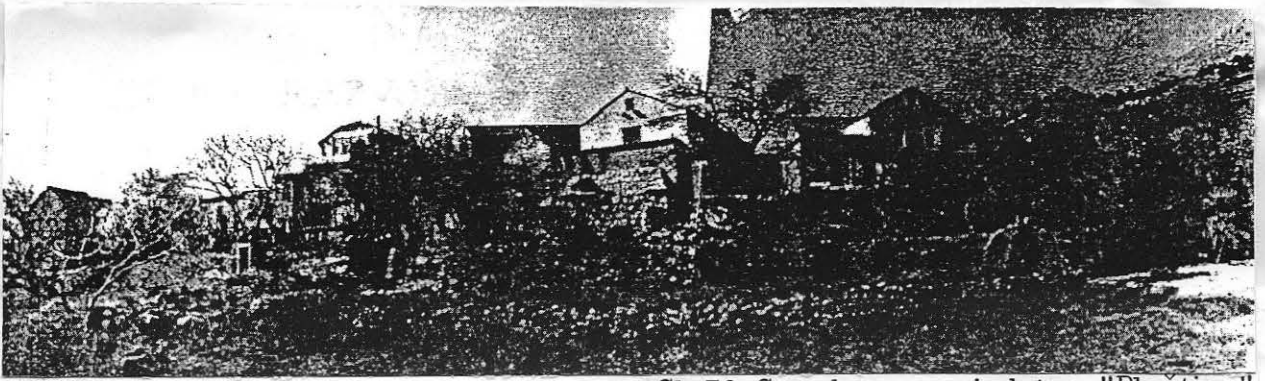
"...arhitektura zgrade bila ona dobra ili loša treba da obeleži vreme, stepan umešnosti i vrednosti njenog autora"⁶⁵ - Dj.Simonović. "Uklapanje savremenih elemenata u postojeću strukturu ne treba nikako izbegavati već ih primenjivati tako - da budu odraz našeg vremena i naših mogućnosti, a da ni malo ne remete sredinu koja je stolicima skladno i smišljeno gradjena"⁶⁶.

-Z.Petrović.

Ignoriranje osobina postojećih stanovnika govori da ne postoje valjane participativne metode ponašanja u prostoru. Mogućnost da bi profesionalni stručnjaci suradjivali sa zainteresiranim stanovnicima, otežana je zbog:

- divergencije estetskih načela
  - indoktriniranosti stručnjaka službenim standardima, propisima i normativima (koji istini za volju su često u međusobnoj kontradikciji a mogu se primjeniti samo za određene tipove izgradnje)
  - očuvanja profesionalnih privilegija, izvora egzistencije stručnjaka
- Ideja funkcionalnog stana, zanemaruje ideju "funkcionalnog stambenog ambijenta" u kojem bi pojedinac ne samo pozitivno korelirao sa stvarima već i sa svojim "ljudskim okolišem". Funkcionalni stan u gradskom ambijentu orjentiran primarno individui, odnosno maloj atomiziranoj porodici, zanemaruje zajedništvo neposrednog kontakta. Primjeri zemalja gdje ne postoji nedostatak "funkcionalnih stanova" govore da postoji veliki interes za stanovanje u obnovljenom, adaptiranom tradicionalnom ambijentu. Kako je nemoguće i nepotrebno ignorirati "funkcionalno iskustvo" ono bi također bilo uključeno u te nove-stare prostore. Oni bi imali neku imaginarnu četvrtu prostor/vrijeme dimenziju. Za razliku od Gideonovog koncepta koji vezuje tok vremena na kretanje u prostoru, povjesna patina izaziva jedno drugo kretanje, misaoni tok koji putuje od nekog davnog iskrivljenog zida, starog prozora, tarace, do današnje kupaonice ili TV-prostora. U oblicima, mjeri prostora, teksturama ploha utkana je duša, logika, smisao i ruka nekog pretka čija "slika" može samo obogaćivati našu vlastitu misao i emotivnost.

Tradicionalnim objektima, a to znači preko polovici kliškog stambenog fonda prijeti opasnost od rušenja. Prestanak njihovog stambenog funkcioniranja je također jedan vid "rušenja" bez obzira što te strukture fizički egzistiraju. Analiza u kojoj se mjeri tradicionalni stambeni fond može koristiti za permanentno stanovanje, u kojoj su mjeri prilagodljivi za prihvata suvremenog stambenog komfora, i na koji način bi moglo doći do obnove, izvršena je na tipičnom uzorku kliškog tradicionalnog fonda, na aglomeraciji komšiluka "Pleštine" (Pleštinove kuće).

Sl.73 Stambeno susjedstvo "Pleštine"

6.4. Uzorak ispitivanja

Mala aglomeracija, zaseok, komšiluk, "Pleštine", smješten oko 800 m jugozapadno od tvrđave, nastao je u 17. stoljeću (?) kada je podno tvrđave postalo pretjesno, tako da se jedan od sinova odvojio od familije koja je živjela u zapadnom dijelu Varoša, i u blizini osnovao vlastito domaćinstvo. Na tom mjestu su zacijelo i od ranije bile njihove pojate što je najvjerojatnije odredilo lokaciju. (To bi se dalo prosuditi prema Santinijevu crtežu iz g.1668. gdje se u prvom planu, mjestu sadašnje aglomeracije, vide ruimirani ostaci kamene kuće: (vidi sl. 18).

Kako su rasle prostorne potrebe, u 18. stoljeću, oko primarnog objekta dozidano je još nekoliko kuća, i dobiven je gradjevni sklop koji je atrijski obuhvatio vanjski prostor, dvor. Zaštićeni prostor omogućavao je ekspanziju unutrašnjih aktivnosti, pa je organiziran u dva nivoa: donji, gospodarski vezan za konobe i štale, i gornji, stambeni vezan uz prostore kužine i soba. Ulaz u dvor je simbolički markiran velikim kamenim blokom, ali vratiju nije bilo. U početku je tu obitavala velika rodovsko-dvorna zajednica objedinjenog privredjivanja i življenja, da bi u drugoj polovici 18. stoljeća došlo do cijepanja u dvije: (u tom se sklopu nalaze dvije stare kužine iz tog vremena.) Uvećavanjem porodica i daljnjim diobama u 19. stoljeću formiraju se nove porodične zajednice, što vodi daljnjem gradjenju (vidi: tabla I). Kuće se lepezasto šire iz fokusa inicijalnog prostora - zone, u kojoj se nalaze i zajednički sadržaji "svima na upotrebu" : guvno, toč, turanj i krušna peć.

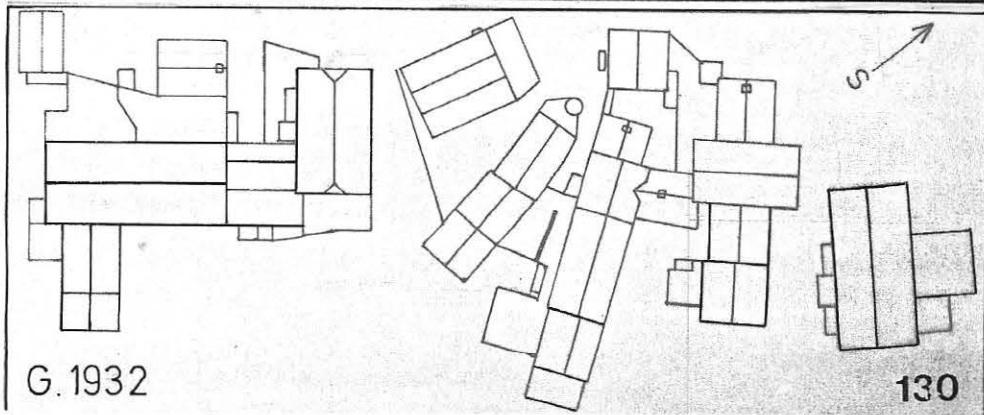
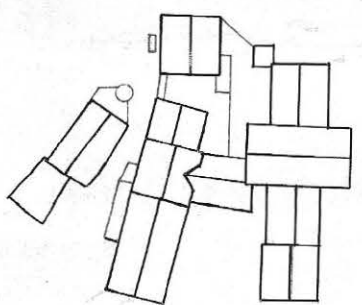
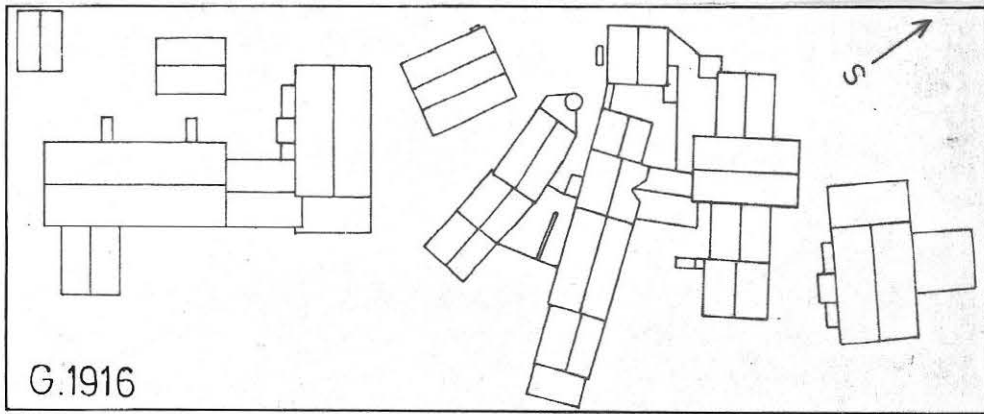
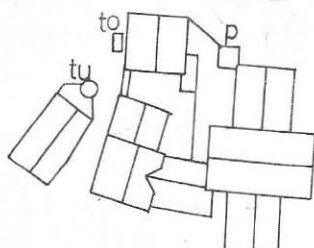
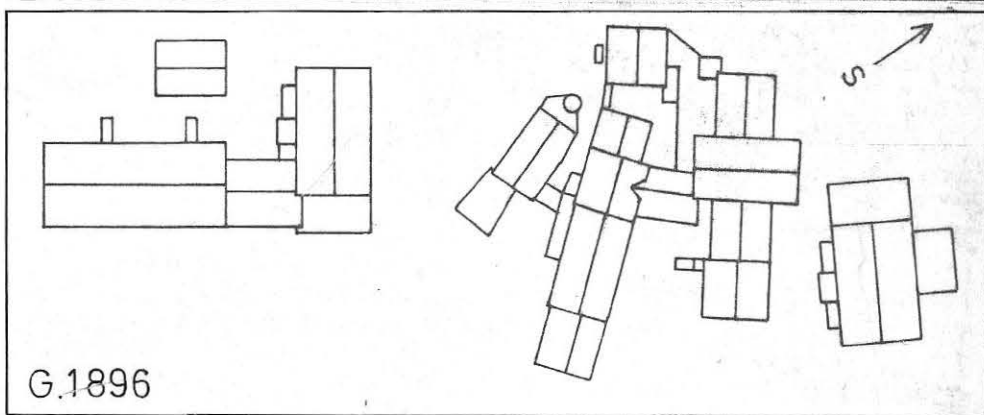
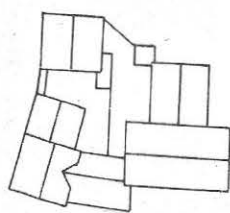
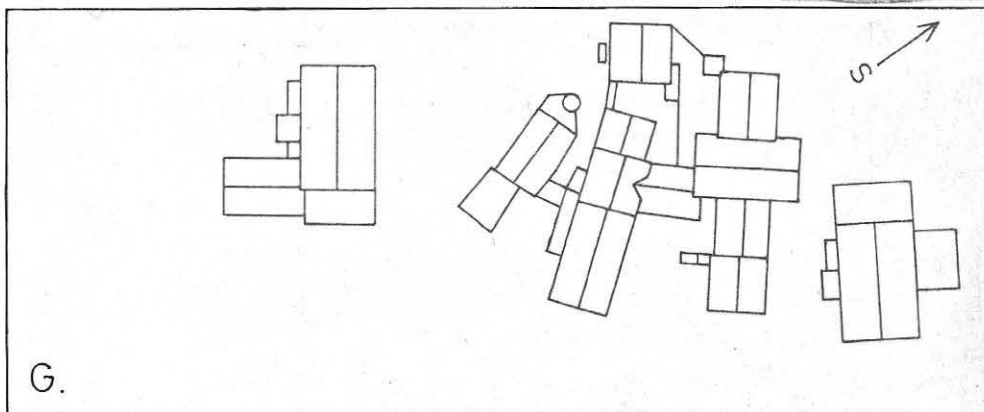
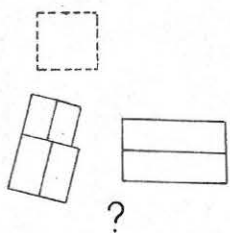
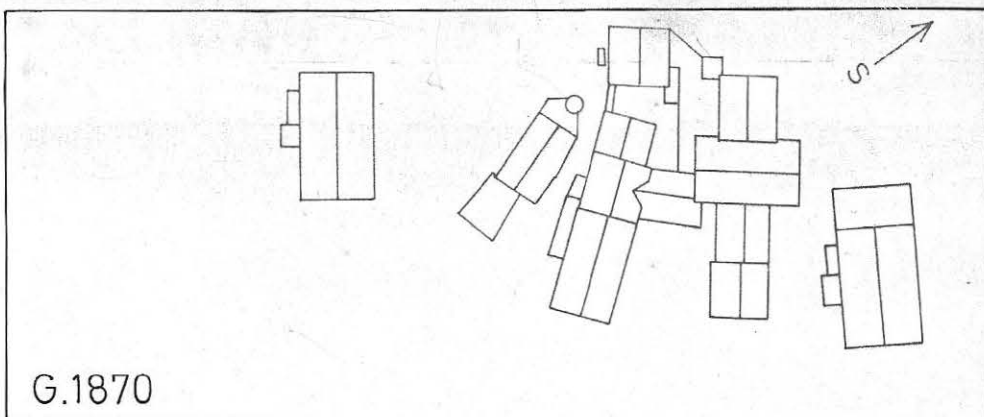
Najveća brojnost postignuta je pred rat, početkom četrdesetih godina, kada je tu živjelo nešto manje od stotinu ljudi u 15 porodica. Potom je došlo do osipanja ; u ratu (10 palih boraca, u dobi 18-34 godine) i posljeratnim iseljavanjem tako da danas u tim prostorima živi svega 18 ljudi u pet domaćinstava (3 penzionera, 4 radnika, 4 domaćice, 7 djece).

(Na slijedećih sedam tabli prikazane su postojeće prostorne karakteristike ovog stambenog susjedstva sa 13 stambenih jedinica).

STAMBENA AGLOMERACIJA "PLEŠTINE"

ETAPE RAZVOJA

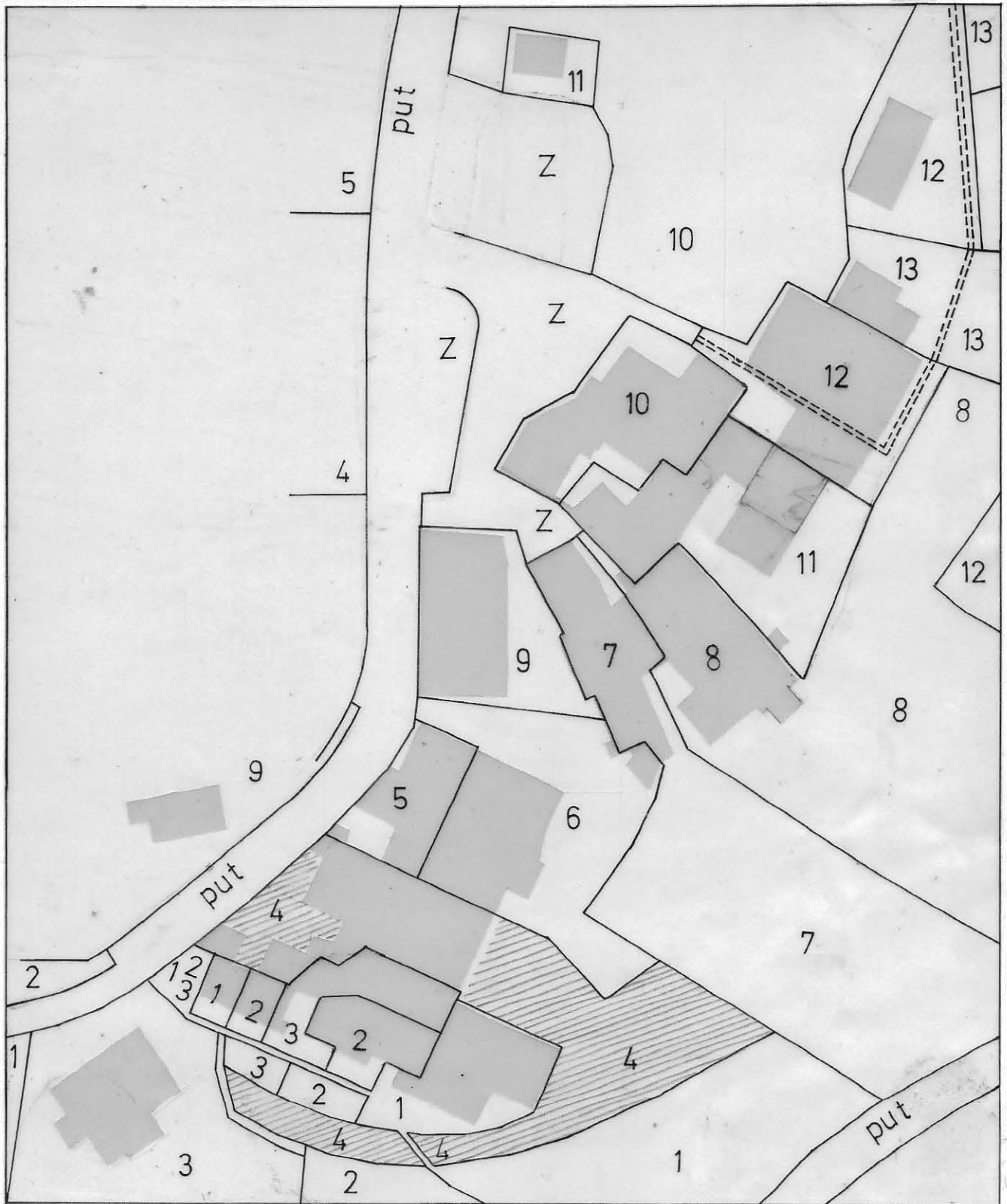
TABLA : I

STAMBENA AGLOMERACIJA PLEŠTINE"

OBLIK I POSTAVA STAMBENIH JEDINICA

TABLA : I a

1 - 13 stambene jedinice s pripadajućim terenom

Z zajedničke površine

■ izgrađeni objekti

PRIZEMLJE

- Kb - konoba
- Kh - kuhinja (sa štednjakom)
- Kž - kužina (s kominom)
- (š) - štala (ranije)
- Z - zahod
- Tn - tinel
- d - dvor
- b - buнар
- p - peć
- vt - vrtal (vrt)
- 1-13: stambene jedinice

STAMBENA AGLOMERACIJA "PLEŠTINE"

SNIMAK POSTOJEĆEG STANJA

TABLA : II

- S - soba
- P - portik
- Kh - kuhinja
- V - veranda
- t - 'taraca' (stambena)
- t - (krovna)
- bt - balatura
- kp - kamena ploča

1-13: stambene jedinice

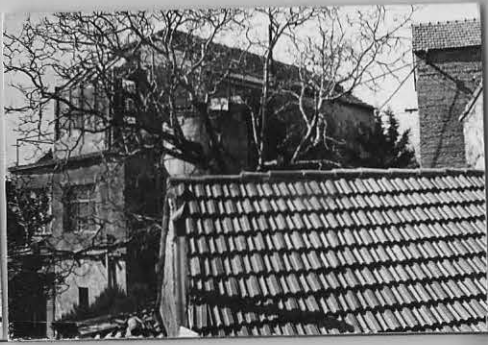

STAMBENA AGLOMERACIJA "PLEŠTINE"

SNIMAK POSTOJEĆEG STANJA

TABLA : III

KROVOVI+(2.KAT)

- kP - kamena ploča
- cC - crijep
- s|t - salonit
- t - terasa betonska

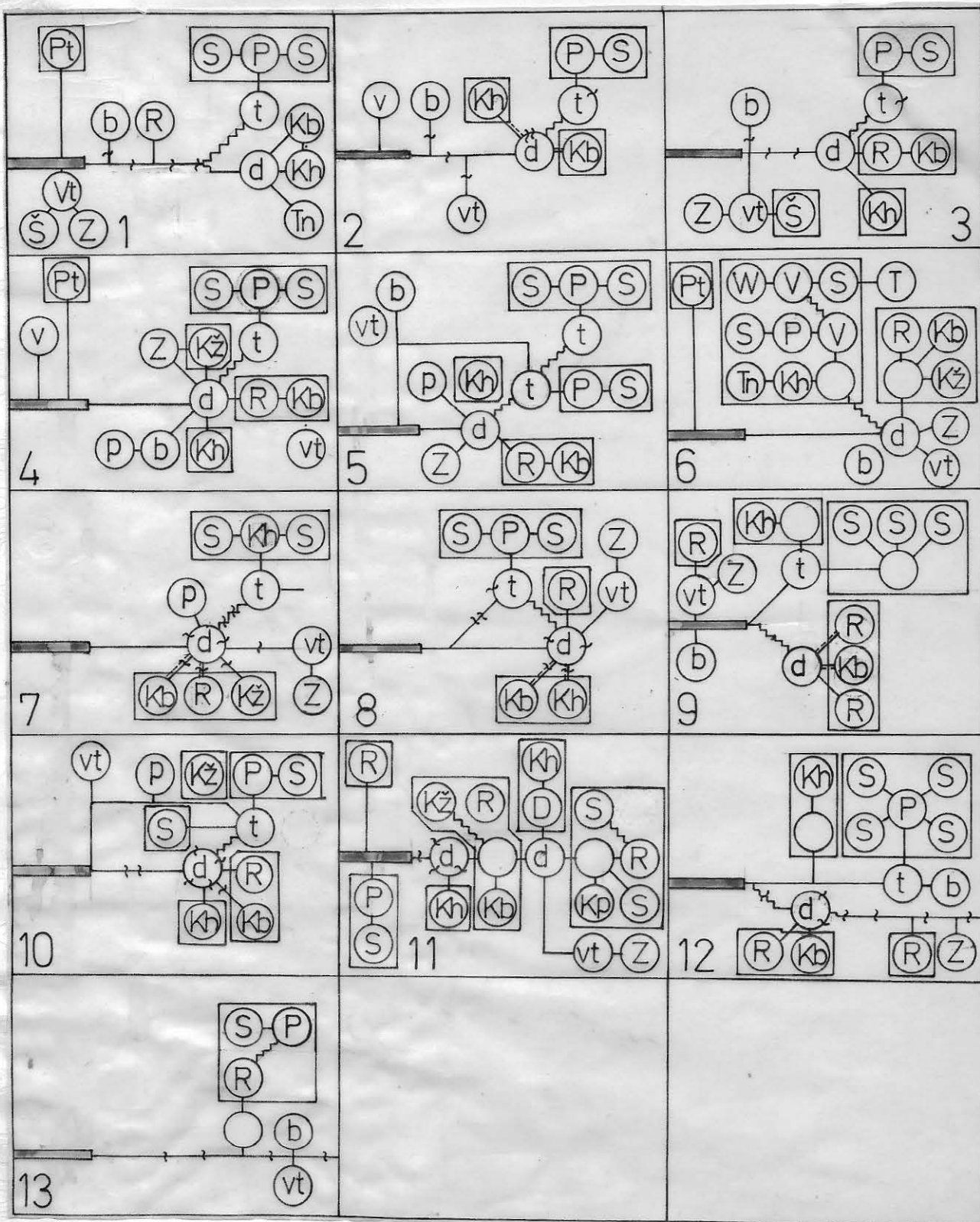
STAMBENA AGLOMERACIJA - "PLEŠTINE"

SNIMAK POSTOJEĆEG STANJA

TABLA : IV

S -soba
 P -portik
 Tn-tinel
 Kh-kuhinja
 KŽ-kužina
 R -rezervni prostor (nedefinirani prostor, obično napuštene štale, spremišta, spremišta odbačenih stvari i slično)

Kb-konoba
 Pt-pojeta
 Z-zahod
 w-WC
 d -dvor
 t -taraca
 vt-vrtal
 b -bunar
 p -peć

-javni put
 -stepenice
 -narušena privatnost

(-prostori su ovdje označeni prema njihovoj zadnjoj funkciji!)

○—○ → topla
 ○—○ → suha
 ○—○ → vanjska veza

6.5. Polazišta i kriteriji

a. respektiranje vlasničkih odnosa: Veličine postojećih stambenih površina, tj. soba i kuhinje, u ovim se objektima kreću od $20-74\text{m}^2$ (vidi tablu: V), što je ekvivalentno površinama garsonjere-trosobnog stana. Gospodarske površine su veličine od $20-68\text{m}^2$, a vanjske stambene površine (taraca, dvor, vrtal uz kuću) su od $10-110\text{m}^2$. Obično su ovi prostori u medjusobno nepovoljnom položaju obzirom na povezivanje (vidi tablu: VI). Sve su ove veličine u okviru srednjeg i minimalnog privatnog stambenog vlasništva, tako da su male šanse da bi se jedna stambena cjelina dijelila na manje fragmente. Kod nasljedjivanja više ne dolazi do cjepanja, već se izvrši takva podjela imetka da se kuća ne dijeli. Također u prezentnoj tržišnoj atmosferi ("tko da više") male su šanse otkupljivanja susjedne kuće i širenja vlastite okućnice, tako da se postojeću distribuciju prostora (vlasničku distribuciju) bez obzira na kompliciranost medjusobnih veza, treba prihvatiti kao najrealniju. Eventualna manja dogovaranja su moguća, ali ona neće bitno mjenjati prostorne odnose. Danas je tu 13 "stambeno-vlasničkih sklopova", odnosno stambenih jedinica.

b. pokretanje procesa adaptacije: Vrlo je neizvjesno tko bi mogao pokrenuti obnovu ovih objekata. Ovog časa tu ne živi niti jedna porodica relativnog vitaliteta, formalno-pravnog vlasništva nad kućom u kojoj obitavaju (da je izvršena dioba s braćom i sl.). Najveći broj vlasnika (92%) i potencijalnih vlasnika u skorijem periodu (100%) živi u najbližem okolišu, u Klisu, Solinu i Splitu. Uz izglede

- da će postojeća stambena kriza, nestašica stanova u velikim gradovima potrajati,
  - da će se okolica sve više integrirati sa gradom u atraktivnu suburbanizaciju
  - da će se obuzdati divlja izgradnja,
- moglo bi se zaključiti da će doći do povrata interesa odseljenika ili njihovih nasljednika za ove prostore. Eventualnom prodajom bi se vjerojatno naseljavao sličan postojećem socioekonomskom profilu ljudi. Teško je raditi prognozu za daljnju budućnost, ali je sigurno da u skorijoj budućnosti sloj ljudi koji bude

pokretao preuredjenje, će posjedovati puno više vlastite radne snage i vremena da sami učestvuju u radovima, nego što će imati materijalnih sredstava da plaćaju "ključ u ruke".

c. permanentno stanovanje: Iako danas kliški napušteni prostori funkcioniraju kao "vikendice", sve većom integracijom u gradsko tkivo, ovi će prostori ponovo služiti za permanentno stanovanje, pogotovo obzirom na zakon o stambenim odnosima. Karakteristika permanentnog stanovanja bi se odrazila i u organizaciji stambenog okoliša.

d. pokroviteljstvo MZ: Mogu biti izvršene bolje ili lošije analize, ustanovljene manje ili veće mogućnosti adaptabilnosti postojećih tradicionalnih prostora, ali je problematična spona između tih "otkrića" i konkretnih poduhvata. Uzevši u obzir korisnost samo šireg zahvata, potrebno je cijeli poduhvat u odredjenom smislu organizaciono postaviti, i akcija bi trebala imati pokroviteljstvo organa Mjesne Zajednice. Tu bi se koordinirala odredjena ispitivanja, snimanja, izrada eventualnih projekata ili specifičnih detalja i uputa, dogovaranja kod nerazjašnjenih manjih vlasničko-prostornih situacija. MZ bi štitila društveni interes proširivanja fonda kvalitetnih stanova i zaštitu ambijenta, kao i interese svojih mještana od "tiraniziranja stručne birokracije". Radove bi trebalo izvodjati stručno, ali što više volonterski i oslanjanjem na domaću radnu snagu (npr. preliminarno snimanje objekata, moglo bi se obaviti, nakon kraće poduke i dobro pripremljenih obrazaca, uz pomoć učenika viših razreda). MZ bi trebala izboriti oslobadjanje od plaćanja raznih taksa i nameta, a takodjer i snositi nezaobilazne pripremne troškove koje treba objediniti i održati niskima (namiriti ih eventualno doprinosom vlasnika objekata). Prisustvo MZ je nezaobilazno za puni uspjeh, jer ostavljajući do kraja inicijativu pojedincu, akcija može brzo splasnuti.

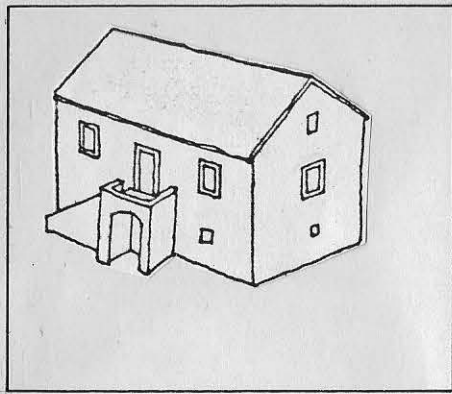
Kriteriji kod obnove tradicionalnog stambenog fonda:

- I. Adaptacija bi trebala uključivati što više elemenata suvremenog komfora:-
- instalacija sanitarnog čvora i septičke jame
  - instalacija suvremene kuhinjske linije
  - razdvajanje spavanja roditelja i djece, što znači uspostavu dvo i jednokrevetne sobe
  - uspostava povoljne stambene klime (provjetravanje, osunčanje, osvjetljenje, grijanje (?), TV-prostor, itd.

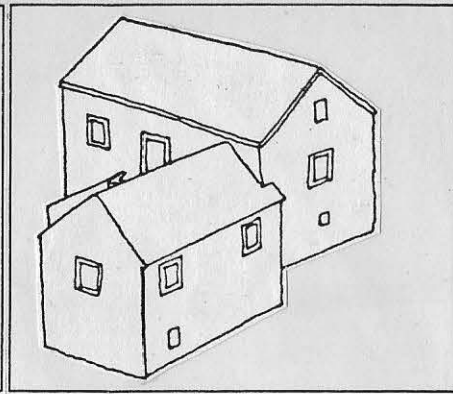
II. Sjećanje na bivše prostore: Adaptacija će tražiti najpovoljnije prostore za pojedine grupe aktiviteta, ali će u situacijama izbora davati prioritet onim funkcijama koje su i ranije tu bile, tj. po mogućnosti će se produžavati kontinuitet funkcija u prostoru. U povoljnim okolnostima, trebalo bi zadržati prostor konobe (bilo kao funkcionalni prostor izvorne namjene, bilo kao prostor boravka u posebnim prilikama), te prostor stare kuhine s ognjištem gdje vatra povezuje s praiskonom.

III. Princip nastavljanja (narastanja): Obzirom da je kompleks pod zaštitom, i obzirom na predirektno susjedstvo, širenja izvan postojećih gabarita biti će minimalna. (Ukoliko međutim, obitavatelji tih prostora nadju dogovor kako da ti prostori dalje ekspandiraju, "zaštitari" ih ne bi trebali u tome spriječavati, već davati konstruktivne upute.) Opći "princip nastavljanja" je u tome da se radikalno ne ruše konstruktivni elementi (jedino lagane pregrade), jer bi se time narušila postojeća strukturacija objekata i ambijenata. Umjetno očuvanje gabarita na način da se primarni gabarit sruši i u promjenjenom materijalu istovjetno obnovi je neprihvatljivo, već eventualnu derutnu konstrukciju bi trebalo učvršćavati dodatnim konstruktivnim zahvatima, npr. (ukrućenje zidova. izvođenjem a. b. ploče kao medjuspratne konstrukcije). Osim manjih perforacija na postojećim zidovima, svjetla i sunca radi, svuda bi se primjenjivao princip dodavanja (ne rušenja) što je i jednostavnije, i jeftinije, i iskrenije. Purifikacija bilo kojeg objekta (obzirom na valorizaciju ZZS) bila bi i antidokumentarna i antipragmatična, a i teško izvediva u tkivu koje se je permanentno širilo malim zahvatima, malim dodavanjima: (vidi primjer jedne tipične kliške kuće, /sl. 74/gdje u rasponu od jednog stoljeća, inicijalna kamena kuća, horizontalnim i vertikalnim dogradnjama prerasta u mali gradjevni ansambl). Kod zaštitara je razložno prisutan romantizam kamena i kosog krova (značajan kriterij njihove valorizacije), ali se ne bi smio zanemarivati niti idealizam koji je beton širio nakon pojave početkom stoljeća. Kao što bi maksimalno trebalo težiti da se stari konstruktivni sklopovi i materijali sačuvaju i ekspoziraju (kameni zid fugirati, ne žbukati!), tako bi se i eventualnu dogradnju moglo izvadjeti u samo danas dostupnim materijalima.

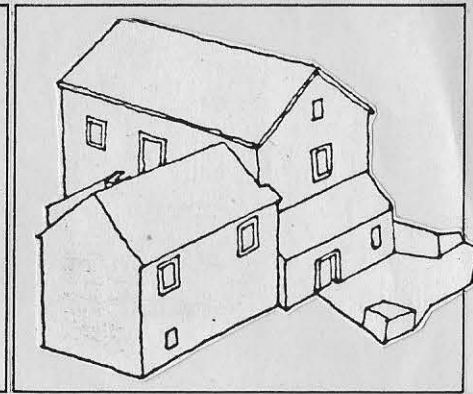
sl.74 (na slijedećoj stranici) Prikaz rasta kuće "Pleštine: stambena jedinica 5,6" kroz period od stotinu godina

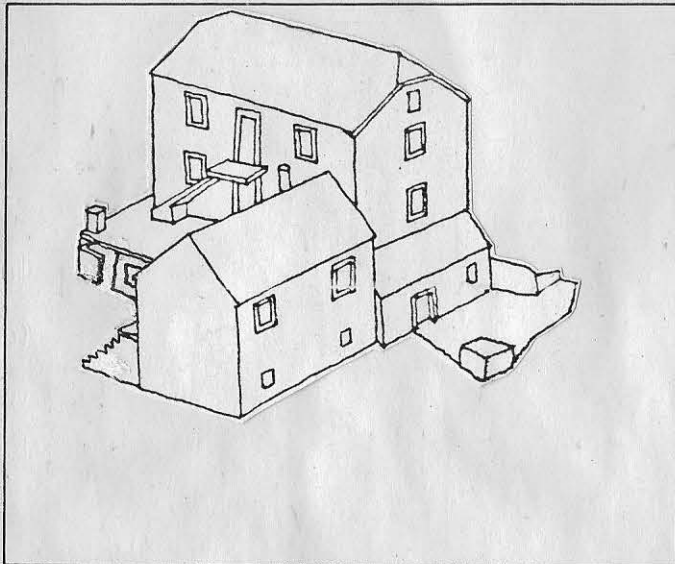
G.1870.

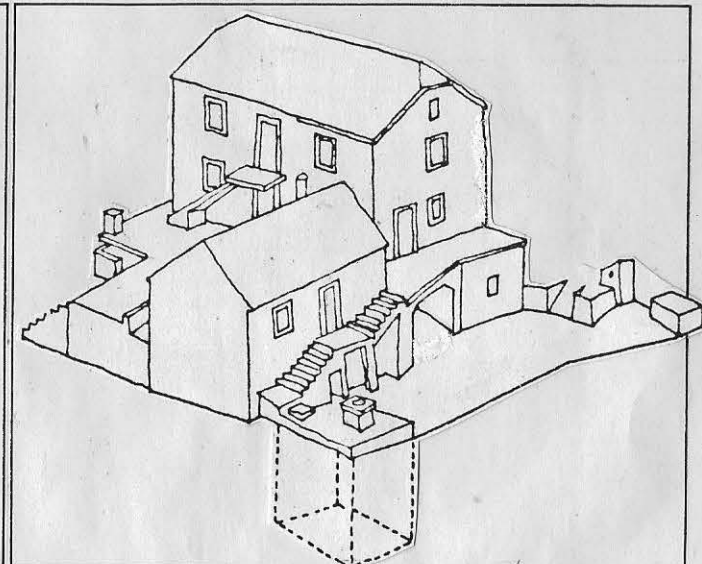
G.1880.

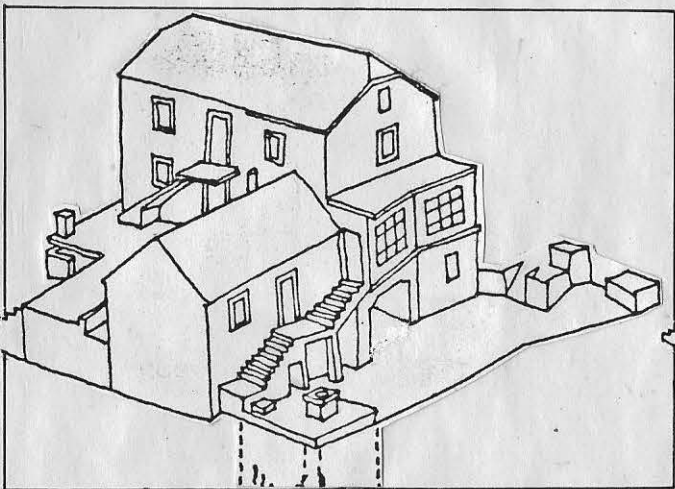
G.1890.

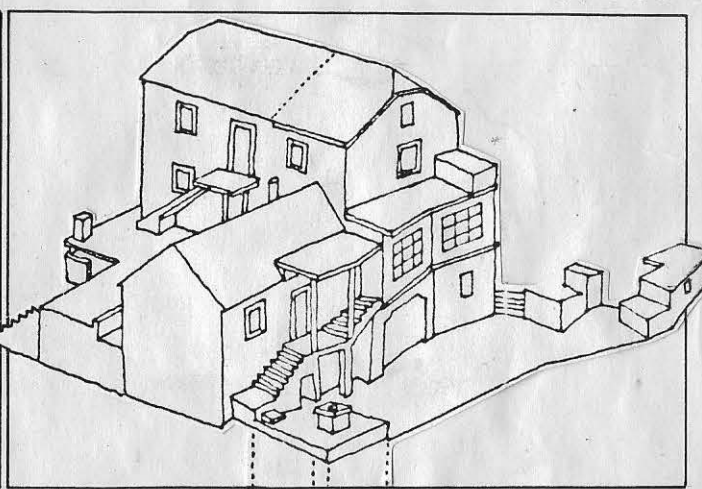
G.1932.

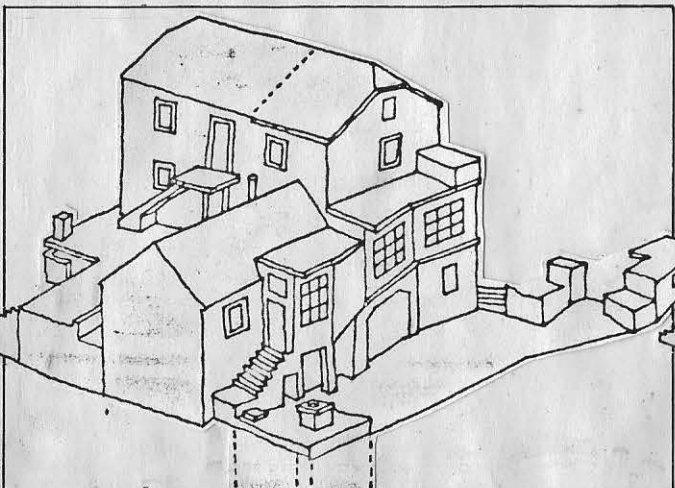
G.1938.

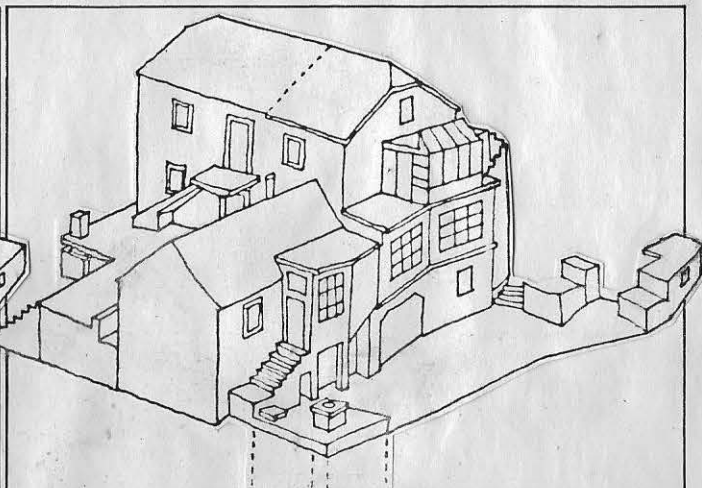
G.1958.

G.1960.

G.1962.

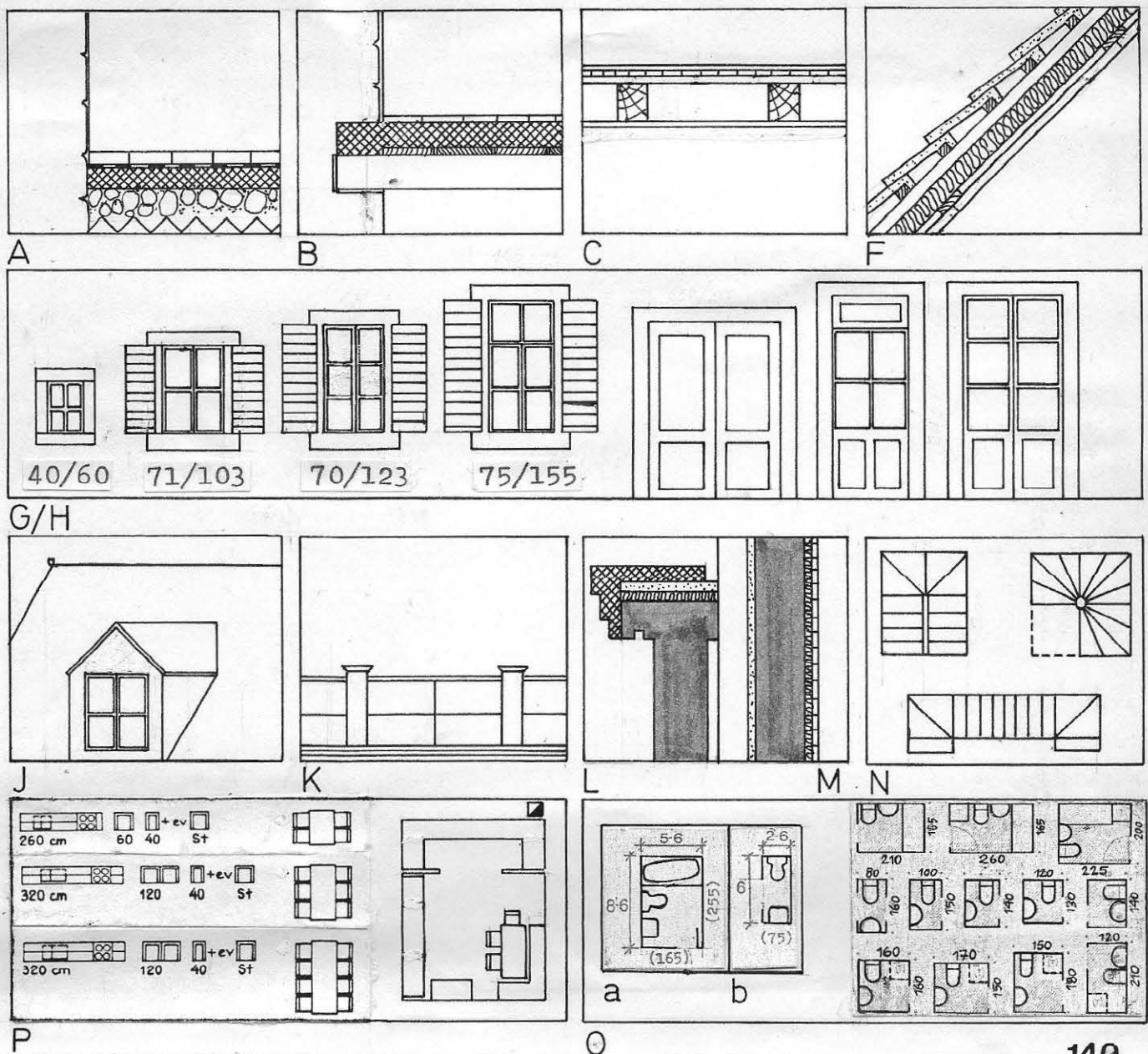
(139

6.6. Način (metoda) ispitivanja prilagodljivosti

Kroz alternativne projekte mogućih adaptacija 13 postojećih stambenih cjelina konstatiraju se potrebni radovi: A, B, C, itd., za:

- zahvat I stupnja: asanacija i minimalni zahvati kao probijanje otvora, izmjena dotrajalih djelova i sl. (ovaj zahvat obuhvaća izvedbu kupaonice i kuhinjske "linije")
- zahvat II stupnja: konstruktivno ukrućivanje objekta i reorganizacija postojećih stambenih površina u smislu suvremenih standarda (izmjena pregradnih zidova)
- zahvat III stupnja: pored konstruktivnog ukrućenja i reorganizacije prostora, povećaju se stambene površine na račun rezervnih prostora: napušteni gospodarski prostori kao konoba ili štala u prizemlju, te prostor potkrovlja.⁶⁷

Mogući adaptacioni radovi su:

- A. Izvedba poda u prizemlju (otkopavanje zemlje, nabivanje podloge, betoniranje pologe, hidroizolacija, matonele u mortu - podbetoniranje temelja 10%) : $m^2 - 2,5$ (1 = 1000 dinara)
- B. Izvedba a.b. ploče između kata i prizemlja (postojeću stropnu konstrukciju zadržati kao oplatu i podgled, ukopati u zid sa strane florbit, brodski pod, letvice uz zid) lakiranje poda, premazivanje podgleda : $m^2 - 4,7$
- C. Na postojeću drvenu (ev.betonsku) stropnu konstrukciju postaviti: foča ploče, brodski pod, letvice uz zid - kningips ploče kao podgled, ličenje, lakiranje poda : $m^2 - 3,4$
- D. Izvedba dvostrešnog krovništva $r = 5$ m (grede, letve, crijep) : $m^2 + 1,5$
- E. Preslagivanje krova od kamenih ploča : $m^2 - 0,8$ (preslagivanje crijepa : $m^2 - 0,3$)
- F. Termo izolacija postojećeg krovništva (termoizolacija, podložne letve kningips ploče, tapete, farbanje) : $m^2 - 1,7$
- G. Probijanje otvora u kamenom (60 cm) ili betonskom (25 cm) zidu, veličine prema skici na sl. G/H (nadvoj, fazoniranje iznutra i izvedba obruba 3/20 cm izvana, farbanje) : kom - 4,2 do 9,4
- H. Stolarska izvedba i ugradnja: prozora, ("teleri": ostakljenje 3mm, "škure": dva krila, ličenje, okov): i vrata: kom - 4 do 12
- I. Nabava (eventualno popravak postojećih) i ugradnja sobnih vratiju: kom - 6 do 8.
- J. Izvedba krovnih prozora cca 71/103 cm u postojećem krovu (drvena konstrukcija, izolacija, crijep, limeni opšavi, siporeks sa strane žbuka, kningips iznutra, tapete, ličenje): kom - 17.
- K. Izvedba ograde na taraci (betonski stupići, željezni raster, ukopavanje i sidrenje, ličenje: $m^1 - 2,4$
- L. Izoliranje postojeće betonske "tarace" (ljepenka, heraklit, terazzo-ploče u mortu + betonski obrub): $m^2 - 1,7$
- M. Izoliranje postojećih betonskih zidova (izvana: žbukanje, iznutra stiropor, letve, kningips ploče, tapete, ličenje): $m^2 - 1,8$
- N. Izvedba unutrašnjih stepenica u visini jedne etaže (betonske s drvenom nastupnom plohom ili drvene na ugrađenim čeličnim držačima): 36 - 54
- O. Izvedba a) kupaoonice (kada, WC, umivaonik, 12 m^2 keramičkih pločica, bojler, grijalica, vodoinstalaterska oprema, 1 vrata, 20 m^2 žbuke, završna obrada, 10 m' vodovoda, 10 m' kanalizacionog odvoda): 80 - 90. b) pomoćnog WC-a : 20 - 30
- P. Izvedba kuhinjske "linije" (ukopavanje vodoinstalacija, elektroinstalacija, sudoper, dimnjak visine 6m, 5 m vodovoda, 5 m kanalizacionog odvoda): 63
- R. Izvedba septičke jame manjih dimenzija: 70
- S. Izvedba pregradnog zida (šuplja opeka 12 cm, obostrano žbukano, završna obrada) : $m^2 - 2,1$

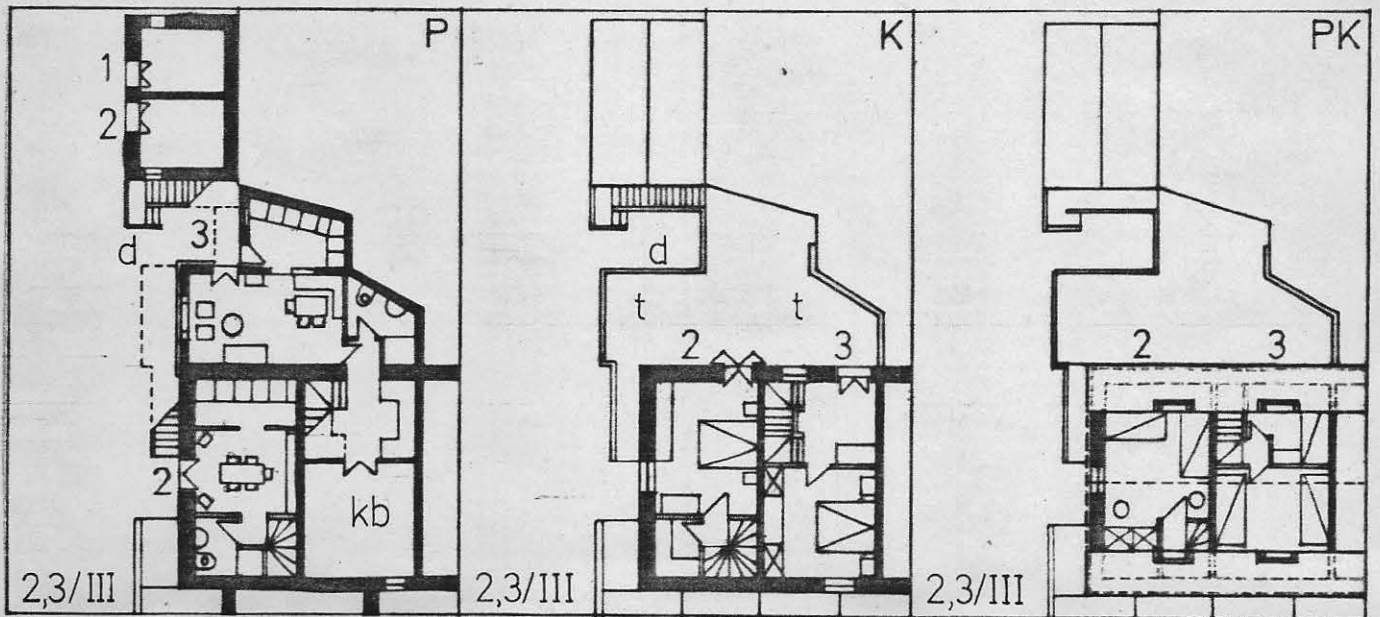
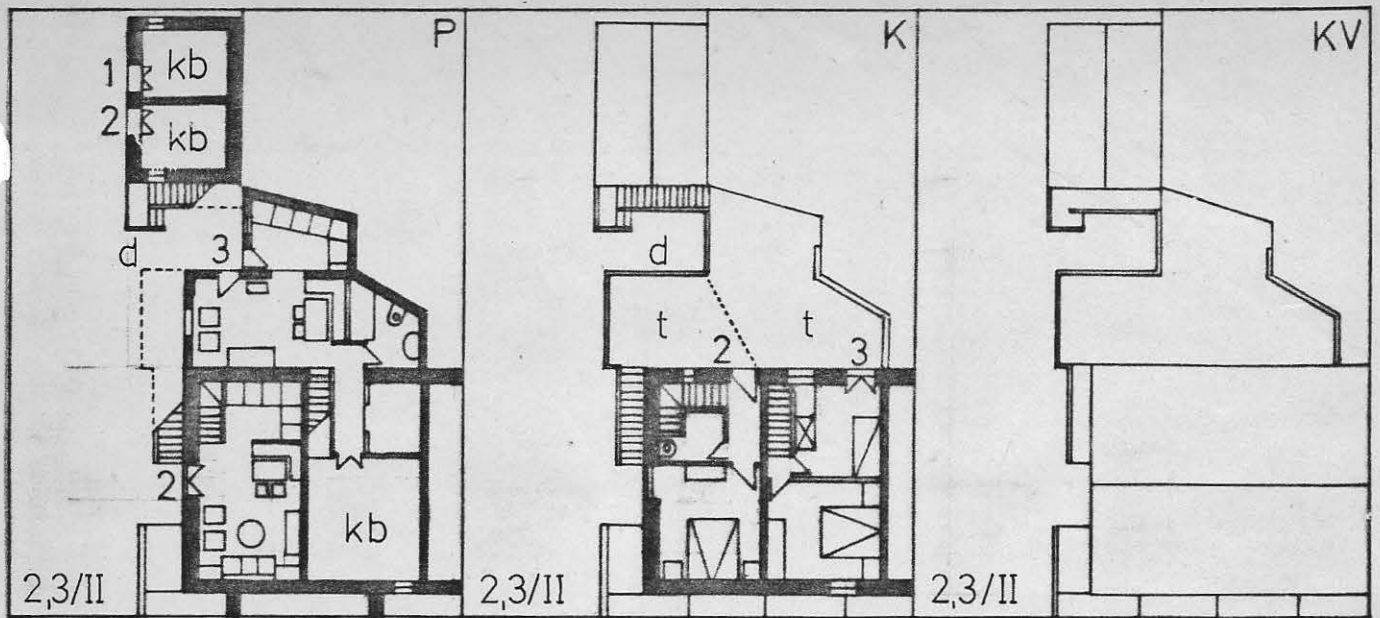
- T. Izvedba vanjskog zida (blok opeka, žbuka, završna obrada): $m^2 - 4$
- U. Završna obrada oštećenih zidova (djelomično žbukanje, fugiranje, ličenje): $m^2 - 0,3$
- V. Uredjenje vanjskih površina: paušalno
- X. Izvedba drenaže oko kuće: $m' - 2,5$
- Y. Elektroinstalacija iskazana po sobama (2 šuko utikača, prekidač, 1 rasvjetno tijelo i sl.): soba - 5

Cijena mogućeg zahvata je iskazana količinom troškova α . Karakteristike adaptiranih prostora su predočene kroz adaptirane tlocrtne površine i veličinu porodice tj. broj osoba koje adaptirani prostor može akomodirati. Tim aproksimativnim načinom prikazan je kvalitet postignut adaptacionim zahvatima.

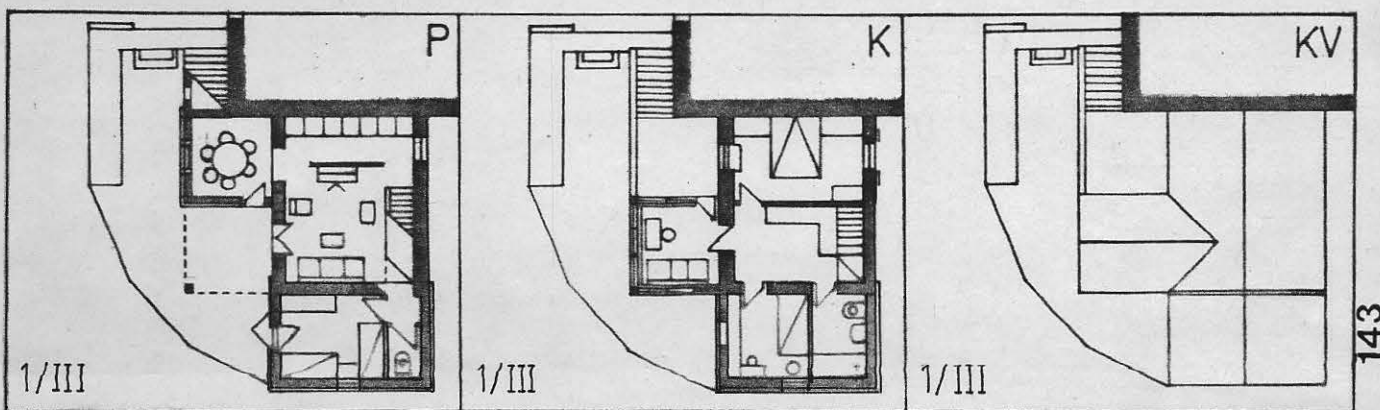
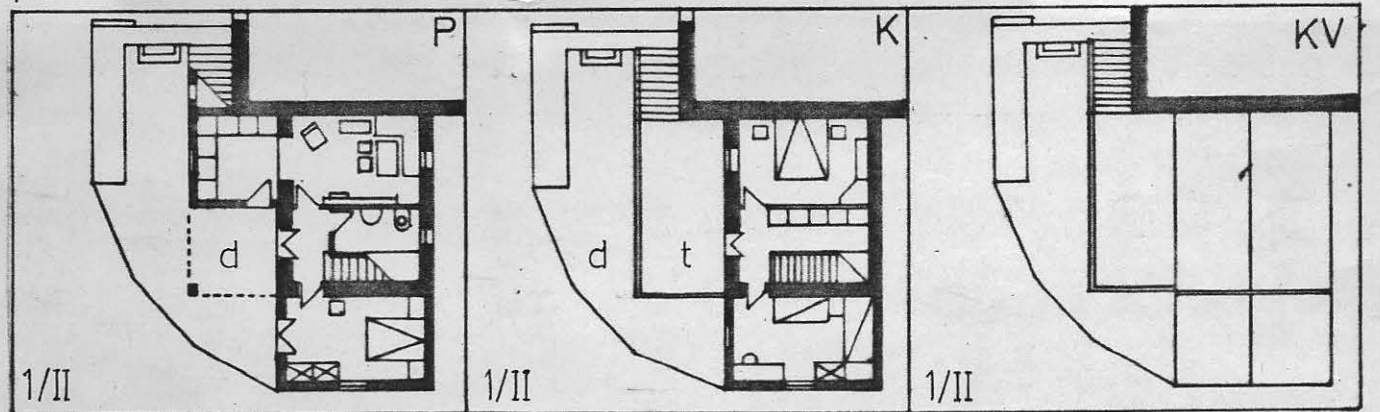
Da bi se taj kvalitet donekle mogao valorizirati u kontekstu šire društvene vrijednosti, potrebno je uspostaviti adekvatnu komparaciju, sa kvalitetom sličnog stana, obzirom na veličinu tlocrtne površine i akomodacije broja osoba. Upoređivanjem troškova adaptacionog zahvata (α), sa cijenom odgovarajućeg stana sa splitskog tržišta stanova (β) dobiva se "koeficijent prilagodljivosti" $k = \alpha/\beta$ preko kojega se dobija određena predodžba o ekonomičnosti zahvata, i iz toga se izvlači zaključak o većoj ili manjoj prilagodljivosti tih starih kuća po Klisu.

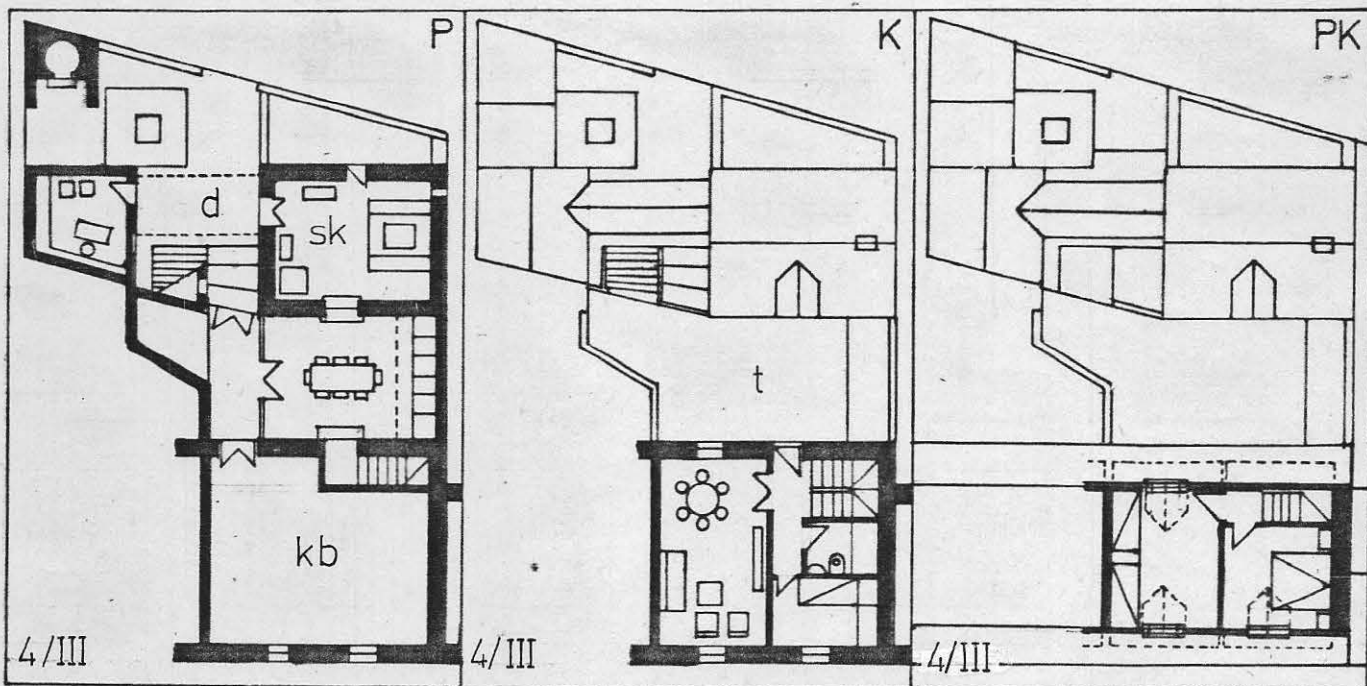
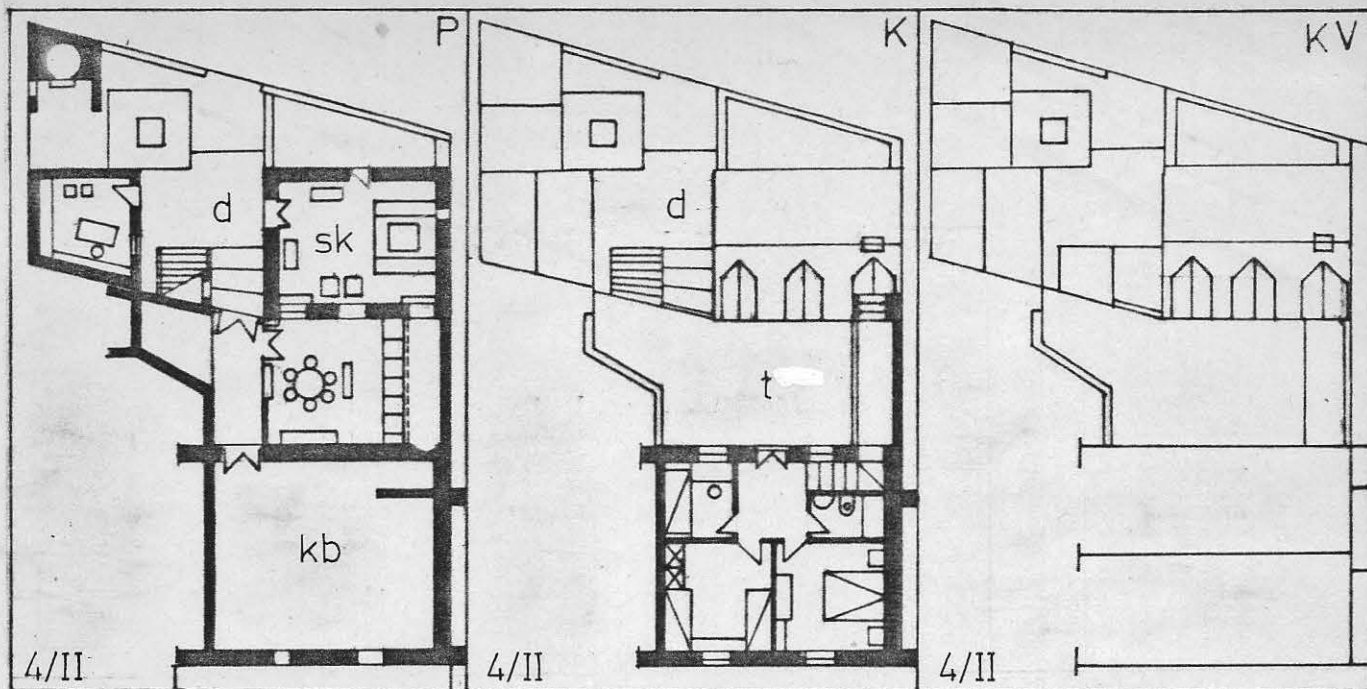
Moja su očekivanja da ću dobiti povoljne rezultate. Svaki rezultat gdje je koeficijent $k < 1$, teoretski bi bio povoljan, obzirom da je sada nepodesni stambeni prostor doveden u funkciju suvremenog stanovanja. /Uzrokom postojeće nepodesnosti, koja rezultira napuštanjem stana, mogu biti izvanjski faktori "a" (karakteristike šireg stambenog ambijenta), i unutrašnji faktori "b" (karakteristike same kuće i stana), i ovi faktori najčešće udruženo djeluju. Bez obzira na subjektivne motive napuštanja ovih stanova, bilo "a" ili "b" objektivno se može (vidi tablu V, VI) konstatirati da su već prema faktorima "b" stanovi iz našeg uzorka dovoljno nepodesni/.

Računajući međjutim na zatečenu situaciju (eliminacija cijene zamljišta, postojanje glavne konstrukcije, elektro i vodoprivodna mreža), neplaćanje komunalija, poreza i dadžbina, (ulaganje vlastite radne snage, te isključivanje faktora dobiti koji zaračunava građevinsko poduzeće), - praktički povoljan rezultat mogao bi se smatrati kada je $k \leq 0.5$

1 ↓ * ADAPTACIONI ZAHVATI 1-13 * ↑ 2,3

4

legenda:

P- prizemlje
 K- kat
 2K- drugi kat
 PK- potkrovlje
 KV- krov

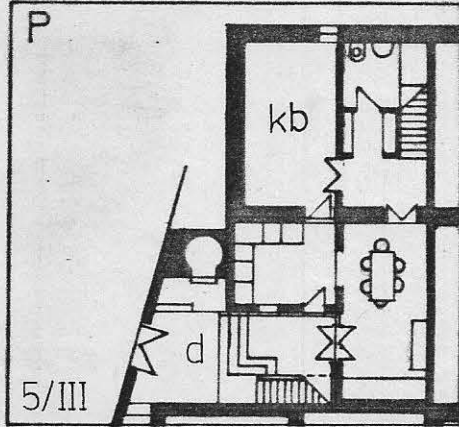
d- dvor
 t- taraca
 kb- konoba
 sk- stara kuhinja
 ▭▭▭▭ - kuhinja
 ☺ - kupaonica

svi nacrti su u mjerilu 1:250

5

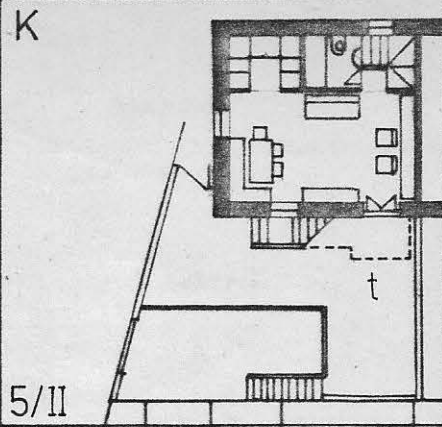
P

5/III

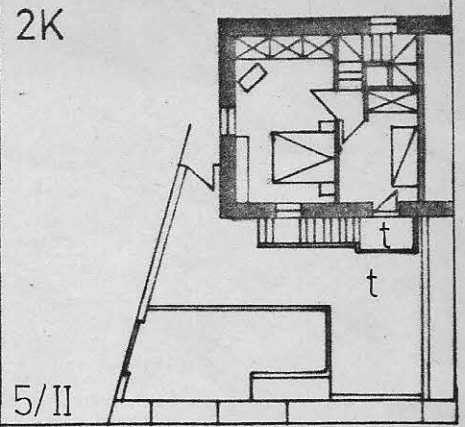
K

5/II

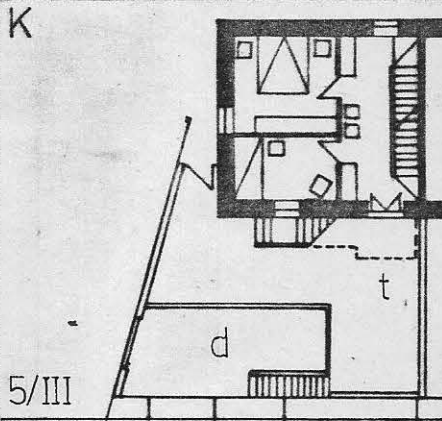
2K

5/II

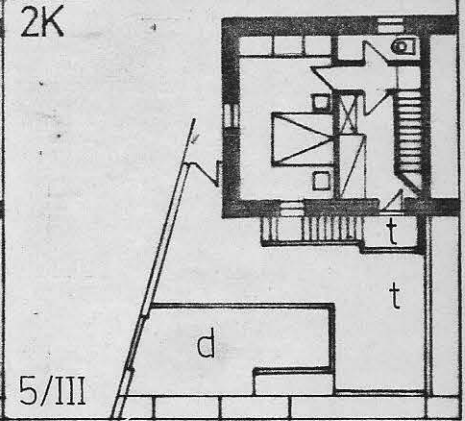
K

5/III

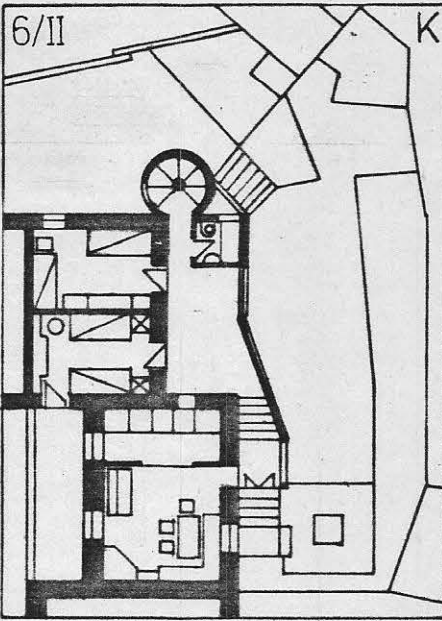

2K

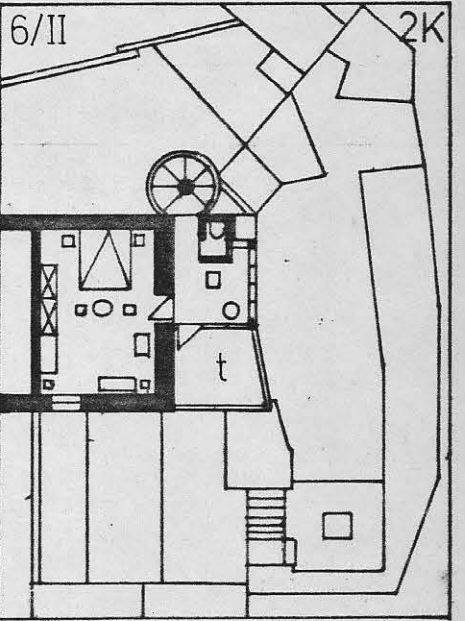
5/III

6/II

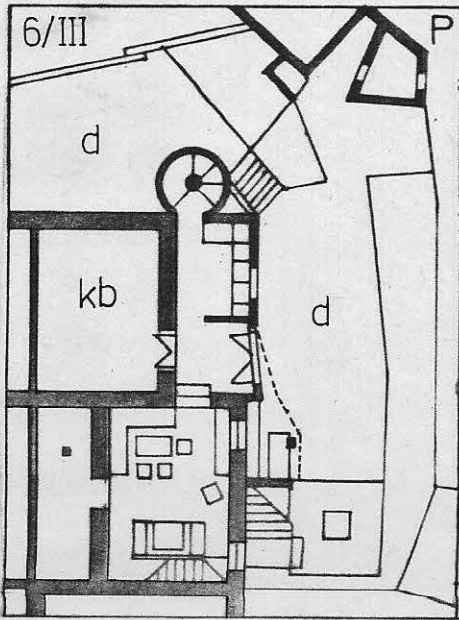

6/II

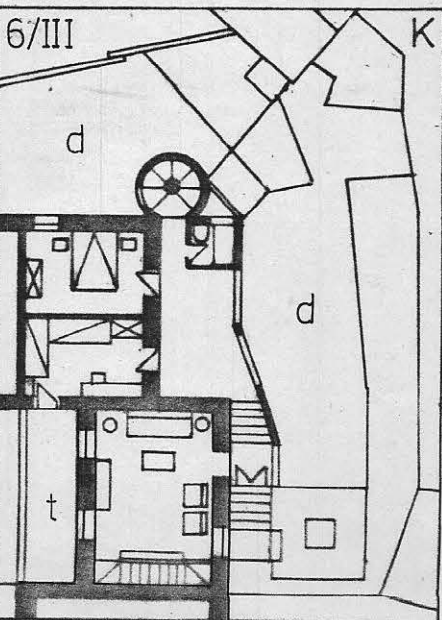

6

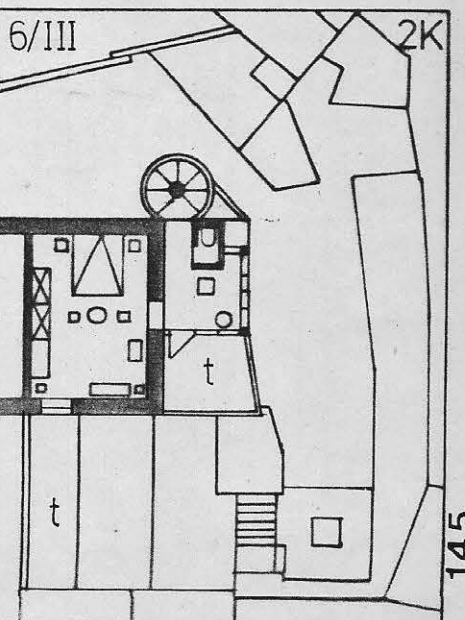
6/III

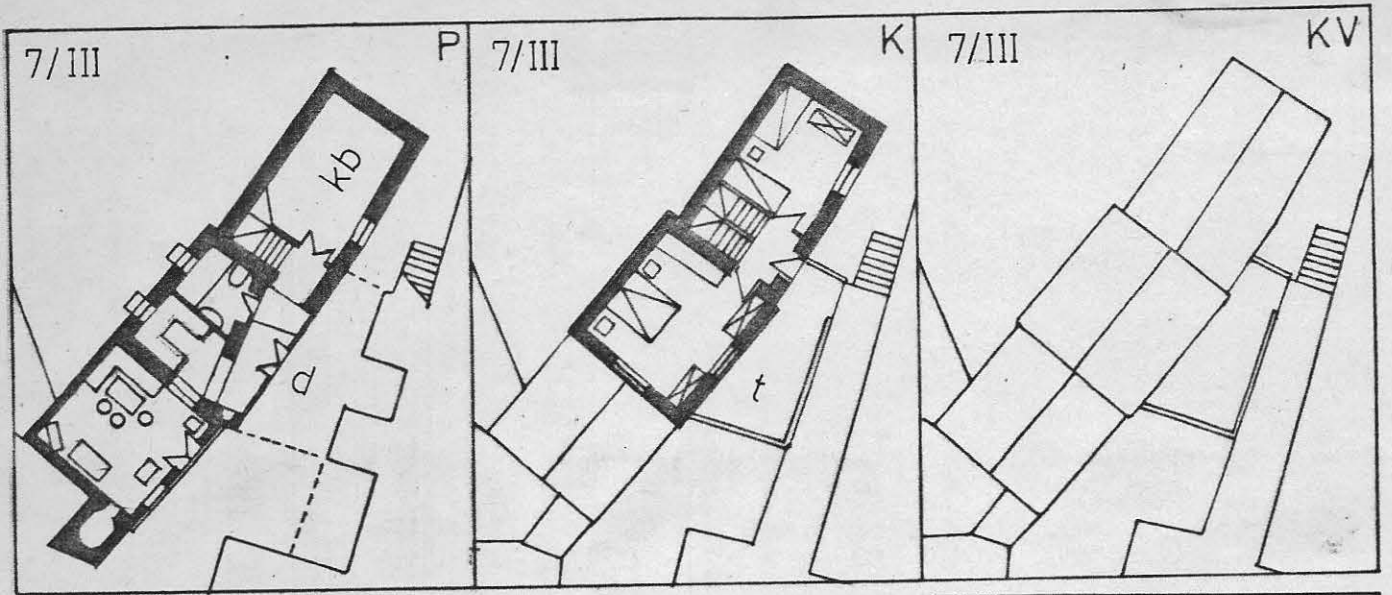

6/III

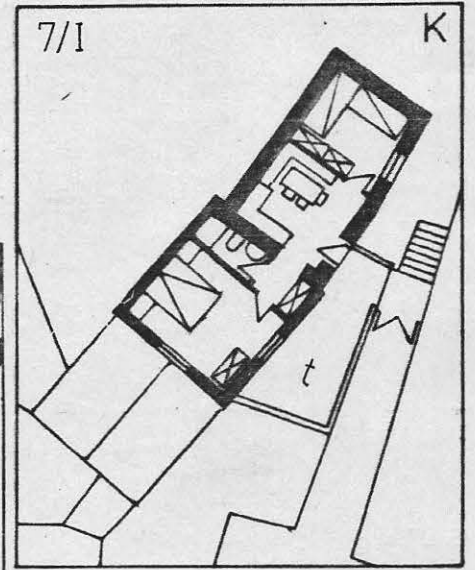

6/III

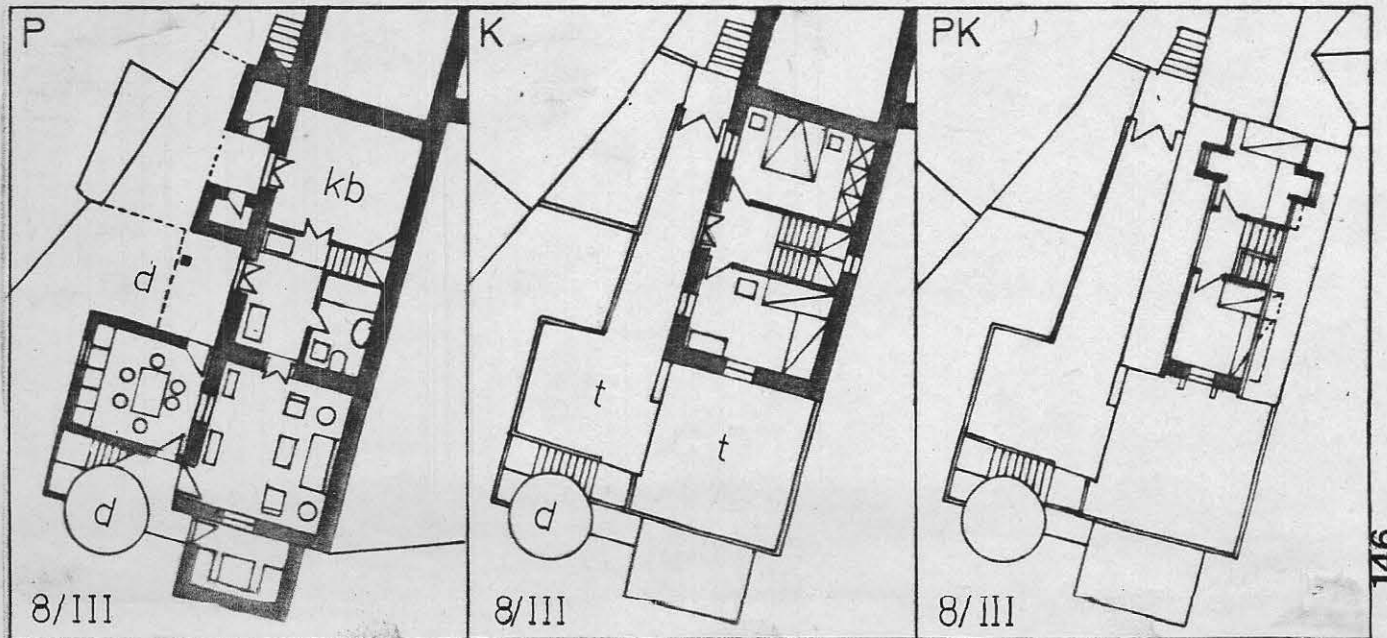
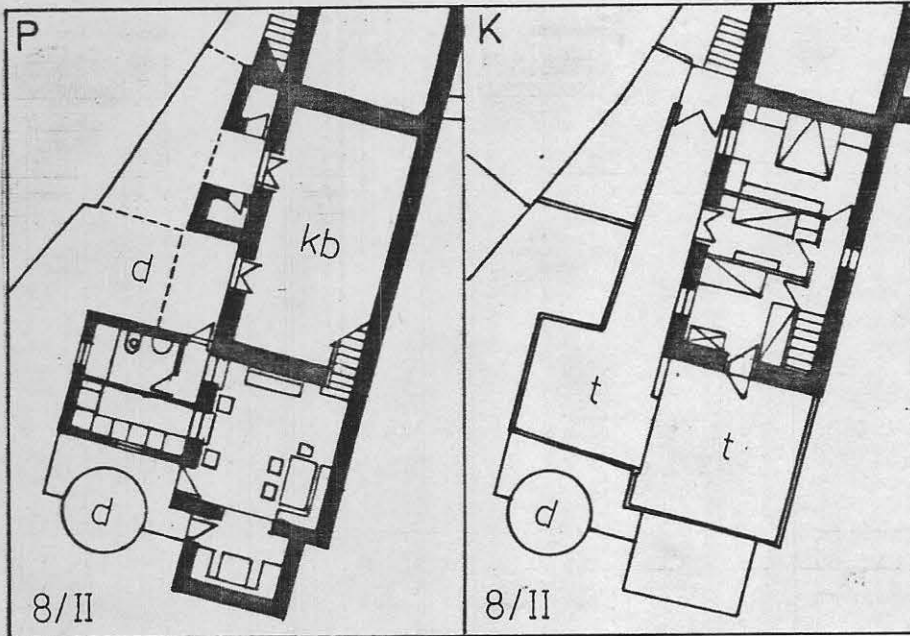

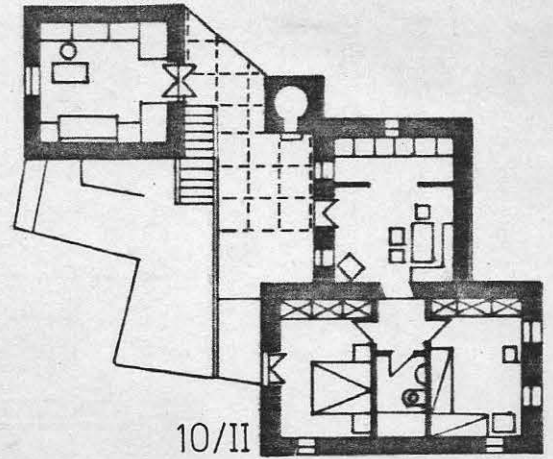
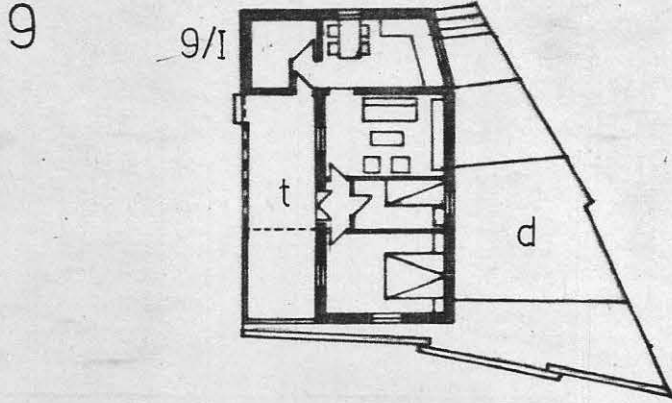
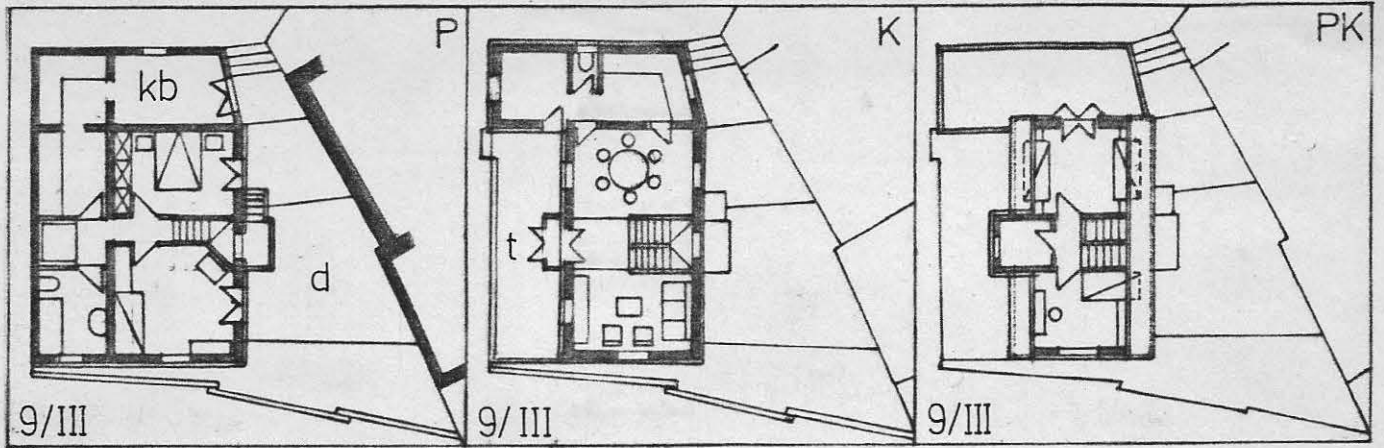

7

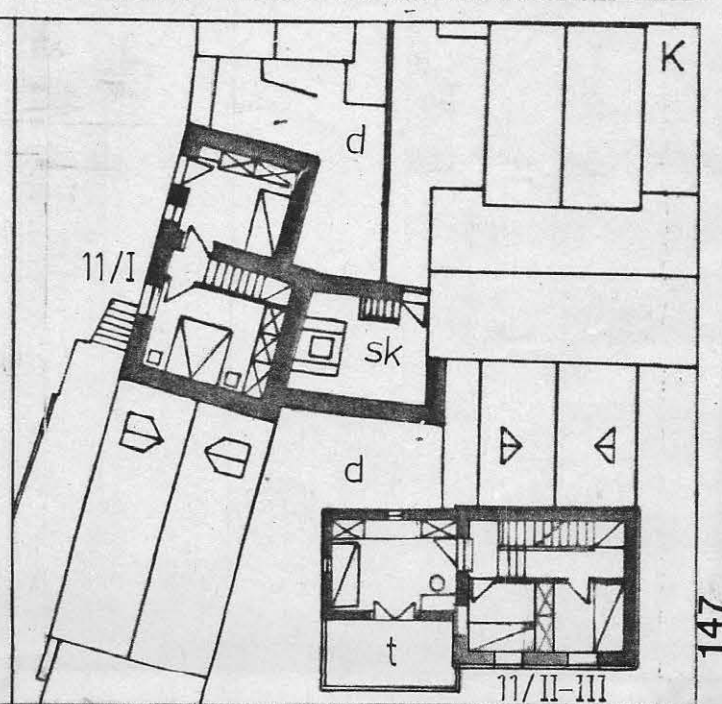
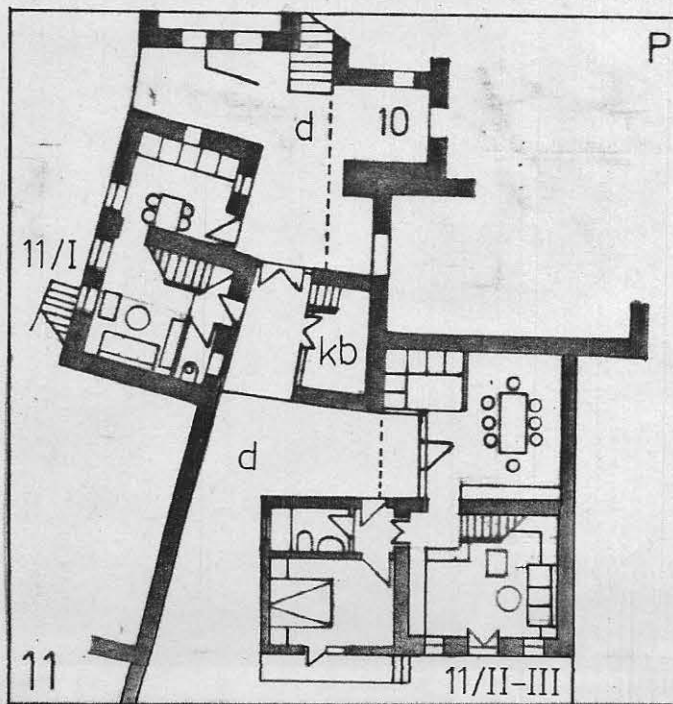
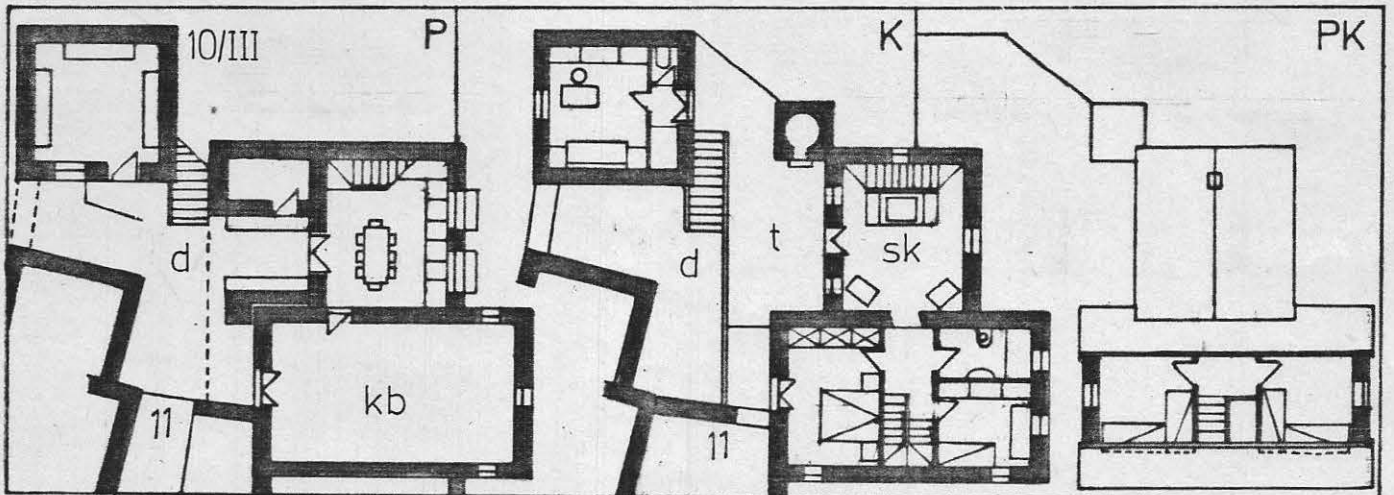

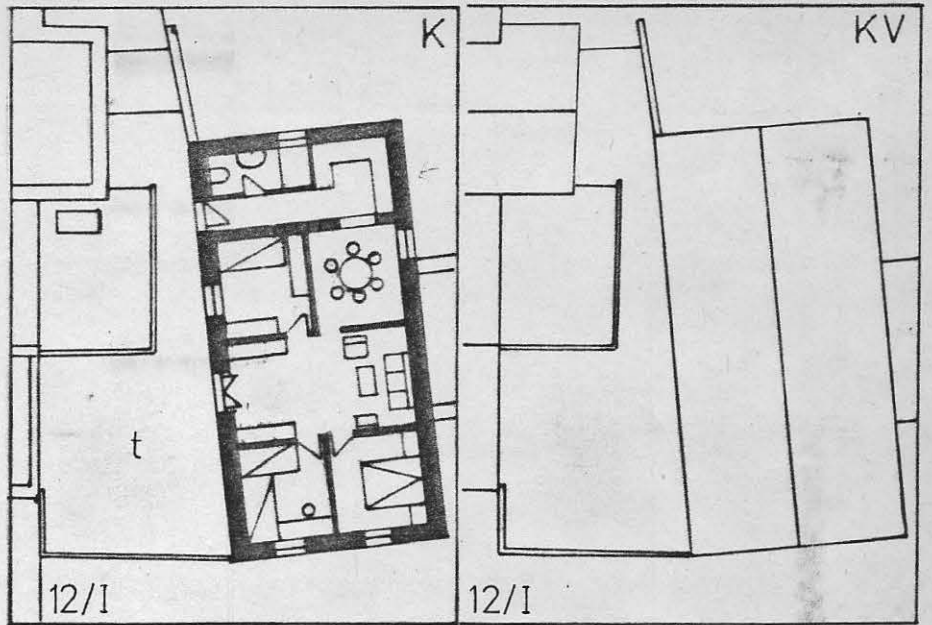
8

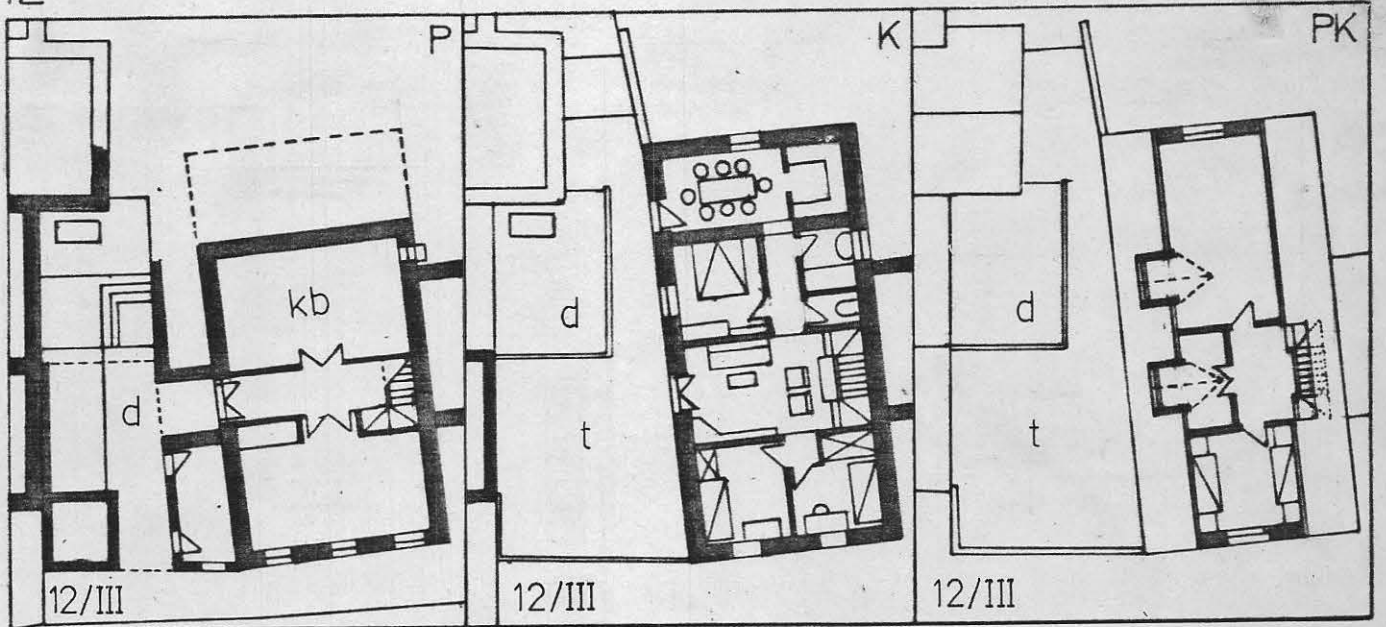

10

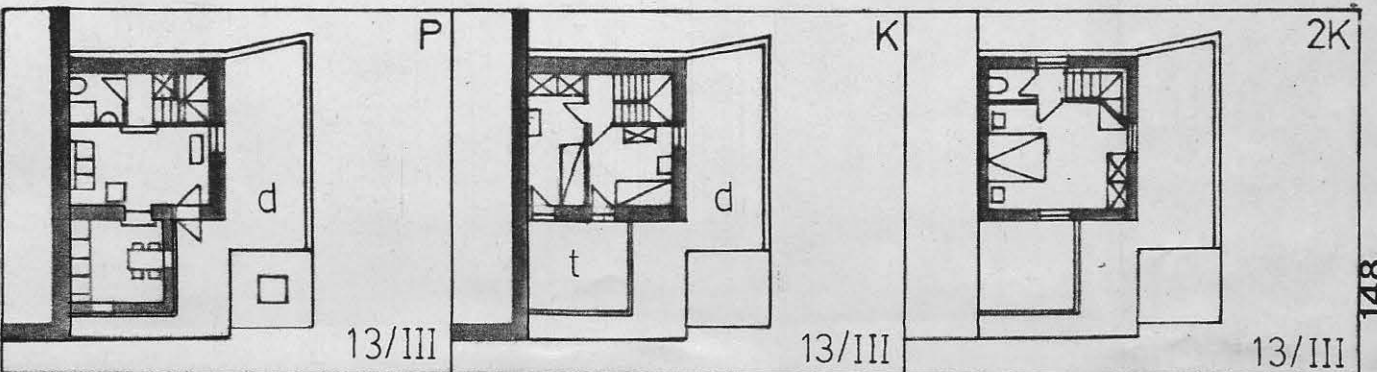
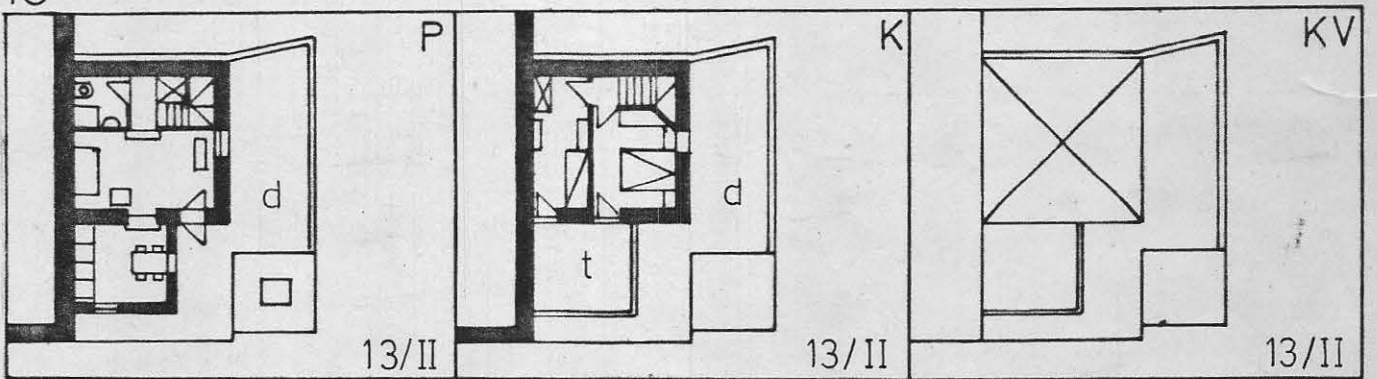

12

13

66.1. Rezultati ispitivanja

U svega tri slučaja se mogu izvršiti zahvati I-stupnja, da bi se postojeće stambene jedinice osposobile za suvremeno stanovanje, ali se samo u jednom slučaju (12/I) dobiva veličina stana koja (obzirom na broj korisnika) može korelirati standardima.

Uglavnom su kuće u takvom građevnom stanju da iziskuju veće zahvate, što uz postojeće rezervne prostore omogućava formiranje nešto većih stambenih jedinica. Zahvatima II-stupnja dobivaju se stanovi od 42-126 m²: u prosjeku 76 m² "korisne površine" (odnosno 69,2 m² stambene površine). Zahvatima III-stupnja dobivaju se stanovi od 63-186 m²: u prosjeku 121,6 m² "korisne površine" (odnosno 109 m² stambene površine). Adaptirani i osposobljeni stanovi mogu primiti 13 porodica sa ukupno 53 člana (II+I), odnosno 83 člana (III), što u prosjeku znači četvero-šesteročlane porodice.

Upoređivanje troškova zahvata II i III stupnja pokazuje da je cijena 1 m² "korisne površine" u prosjeku nešto povoljnija kod zahvata III stupnja (8.270-16.750: u prosjeku 9.860 din/m²) nego kod zahvata II stupnja (8.300-14.450: u prosjeku 10.490 din/m²). Koeficijenti prilagodljivosti su međutim u više slučajeva nešto povoljniji kod zahvata II stupnja. To znači da bi isključivo sa ekonomskog aspekta bili povoljniji zahvati III stupnja, a sa socioekonomskog zahvata II stupnja, premda su u oba promatranja rezultati veoma povoljni. Društvo (preko različitih svojih institucija kao npr. banke radne organizacije, SIZ ili MZ, i u formi različitog financiranja kao dugoročni krediti ili bespovratna ulaganja) u globalu bi u svakom slučaju profitiralo obnovom ovih objekata za ove ili neke druge stanare umjesto podizanja kompletno novih objekata za te iste stanare.

Iako je svaki slučaj specifičan, ipak bi se na bazi uopćavanja (prosjeaka) mogla odrediti određena daljnja strategija. Obzirom

- da su stanovi u privatnom vlasništvu i društvo ne može njima direktno manipulirati i time postići apsolutnu popunjenost,
- da je prilagodljivost nešto povoljnija kod zahvata II stupnja, a cijena jedinične adaptirane površine nešto povoljnija kod zahvata III stupnja,
- da je zahvat III stupnja sveobuhvatan, i da osigurava najveći komfor; optimalno bi bilo baviti se zahvatima III stupnja, s time da bi "društvo" bilo u obavezi da financira zahvat (krediti) do mjere zahvata II stupnja, dok bi ostatak

padao na trošak korisnika.

Provedeno ispitivanje odnosi se samo na osposobljavanje individualnih stambenih jedinica tradicionalnog stambenog fonda, i ne obuhvaća zahvate na unaprijedjenju šireg stambenog komfora, kao npr:

- prostor za parkiranje automobila
- prostor za igru djece
- zajednički prostor za okupljanje, i sl.

(Da bi se ilustrirao karakter tih zahvata prilaže se miniprojekt uredjenja autobusne stanice).

MINI-PROJEKT UREDJENJA AUTOBUSNE STANICE "PLEŠTINE"

postojeće stanje:

A-spomen ploča palim borcima iz Pleština

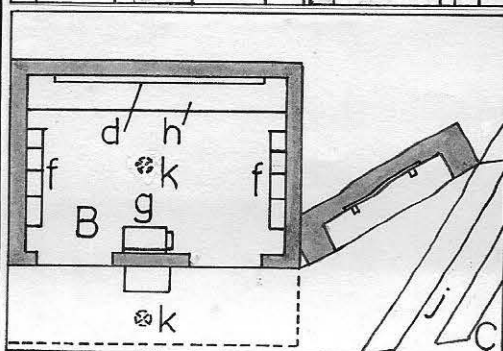
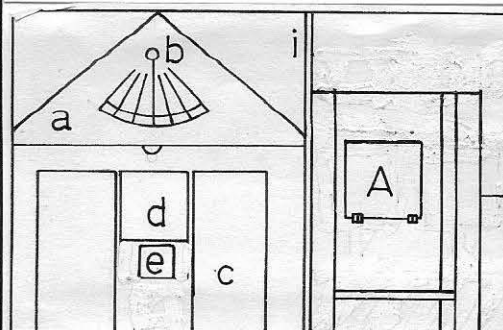
B-zapuštena čekaonica autobusa (nestala vrata i prozor)

C-prometnica sa dozvolom preticanja na ovom mjestu

(brzine 60-100 km ??? djeca idu u školu bez pratnje!)

zadatak:

- povećanje fizičke sigurnosti (prometni znak, "zebra")
- unaprijedjenje stambenog komfora na nivou susjedstva
- stvaranje prepoznatljive slike kroz znak koji je i tipičan □ i specifičan ▣ →2.

zahvati:

- a.zabatna maska
- b.sunčani sat
- c.povećanje otvora
- d.oglasna ploča
- e.poštanski sandučić
- f.sandučići za poštu
- g.javni telefon

- h.drvena klupa
- i.stijeg za zastavu
- j.pješački prelaz
- k.svjetlo
- l.prometno ogledalo
- m.prometni znak PP
- n.koš za smeće

7. ZAKLJUČAK

Zakonitošću kretanja i razvoja, stalno se mijenja društvena i prostorna slika određenog ambijenta - u nekom vremenu sporo, da bi se potom akumulacijom i zasićenjem postojećim stanjem, u jednom kraćem vremenu formirao novi kvalitet. Industrijska, i njoj komplementarne, politička, komunikacijska, edukacijska, itd. revolucije izazvale su kroz ovo stoljeće, u povjesnom kontekstu, nagle i sveobuhvatne promjene u našem prostoru. Brzina tih jednogeneracijskih promjena uzrokuje kontrastne situacije u razmišljanju i emotivnosti, te prostornim opredjeljenjima: romantizam prošlosti, nasuprot - idealizmu budućnosti.

Proces socioprostornih promjena u mnogim djelovima naše zemlje je sličan obzirom na poprilično inicijalnih sličnosti: veličina i oblik naselja, karakteristike i veličine porodica, itd. Odabrani uzorak, mjesto Klis, dobro reprezentira veliku (najveću) društvenu grupu koja mijenjajući proizvodni i kulturni koncept življenja, napušta i određene prostorne strukture dojučerašnjeg života. Neposredni položaj uz industrijski bazen i rastuću urbanu aglomeraciju, izaziva tipične promjene kojima podlježu (ili će) i mjesta fizički udaljenija od industrijskih fokusa, jer razvojem komunikacijskih sistema udaljenosti dobivaju nove (i kraće) vremenske dimenzije.

Integralni proces promjena od agrarnog ka industrijskom prostornom stanju, analiziran je u refleksu društvenih okolnosti koje su primarno izazvale te prostorne promjene, ali takodjer bile i povratno regulirane prostornim okolnostima. Razvojni put Klisa, začet na srednjevjekovnoj tvrđavi i podgradju, te kao je oblicima seoskog života sve do prve polovice stoljeća, kada dolaskom i razvojem industrije nastupaju transformacije, da bi karakteristike urbanog sela bio današnji oblik.

Prototip kuće za stanovanje, ujedno i osnovna arhitektonska jedinica prostora, agrarna kamena kuća, u zgusnutom gradjevnom tkivu, zamjenjena je slobodno-stojećom kockastom obiteljskom kućom, univerzalni m tipom suvremene neplanirane suburbije. Dosadašnji razvoj, na prvi pogled spontan, improvizatorski i slučaj, odvijao se je takodjer po određenim normama, zakonitostima i objektivnim datostima, kako u okviru vlastite, autentične logike, tako i "po ugledu na grad, varošicu, komšiju, susedno selo ili čak na kuću iz drugog regiona"⁶⁸ (Dj.Simonović)

U doba megasistema, proizvodnih, kulturnih, potrošačkih, itd., nužno mora dolaziti do integracije većeg broja ljudi i većeg prostora, što konstituira novi red, sustav i vrijednosti. Za razliku od ranijih lokalnih, autonomnih potreba, nove globalne, širokog dijapazona potrebe, uvjetuju nove (ali ne apsolutne i konačne) funkcionalne odnose u prostoru. Napuštanje, slabljenje i nestanak ranijih funkcija slabi i elemente primarne identifikacije obzirom na te funkcije, ali ostaje identifikacija prostorna (povjesni ostaci, spomenici, pejzaž, klima) i psihosociološka (sjećanje). Na tom fondu bilo bi često moguće uspostavljati i nove autonomne jedinice, koje bi političkim konceptom samoupravno mogli ujedinjavati lokalne i svjetske vrijednosti.

Industrijskim urbanim razvojem današnji položaj Klisa je u situaciji: "Neka će naselja, koja se nalaze u neposrednoj blizini Splita, s vremenom funkcionalno i fizički srasti s gradskom aglomeracijom..."⁶⁹ s time da je funkcionalno povezivanje dobrim dijelom obavljeno, suburbanizacijom područja. Nepostojanje detaljnih urbanističkih planova i ignoriranje postojeće socioekonomske strukture, nužno uvjetuje divlju izgradnju, i jednu dugoročnu konfliktnu situaciju, i u smislu lokalne objedinjenosti kao i fizičkog povezivanja u veću gradsku aglomeraciju.

Kako za stambeni, a moglo bi se reći i širi životni prostor, "moralni vek trajanja je sve kraći i kraći u odnosu na fizički vek i dezavuiše ga neopozivo"⁷⁰ (M. Živković), potrebno je istražiti i otkriti takove oblike prostornog ponašanja da se taj konflikt ublaži. Da bi se osigurao daljnji razvoj, ne na bazi negacije postojećeg stanja i rušenja već izgrađenih kuća i ambijenata, (najgore sudbine koja može zadesiti objekte) - već kontinuiteta, afirmacije i unaprijedjivanja dosadašnjih stambenih struktura i ideja, potrebno je obratiti pažnju na:

→ racionalizaciju suvremenog gradjenja, kako u okviru mikrourbane situacije, tako i unutar samog objekta. Razjašnjenje vlasničkih odnosa i jasna strategija korištenja zemljišta su preduvjeti uspostave infrastrukturnih poteza, odnosno određene urbanizacije. Postojeći tip bi mogao biti racionaliziran unutar sebe, i oplemenjen titrajima tradicionalne metafore (vidi sl.68 i 69). Tip slobodnostojećeg obiteljskog kubusa je toliko afirmiran da i u budućnosti treba s njim računati, ali bi trebalo pokušati "provokaciju" i nekim drugim tipovima stambene izgradnje pogodnim za jednostavno gradjenje, širenje i nadogradnju, jer su karakteristike permanentnog širenja kuće takodjer tradicionalne osobine ovih

prostora. "Rastuća kuća će neosporno imati veliku primenu u izgradnji naših prigradskih reona, gde je i polje rada privatne inicijative gradjenja najveće" (Z.Petrović).

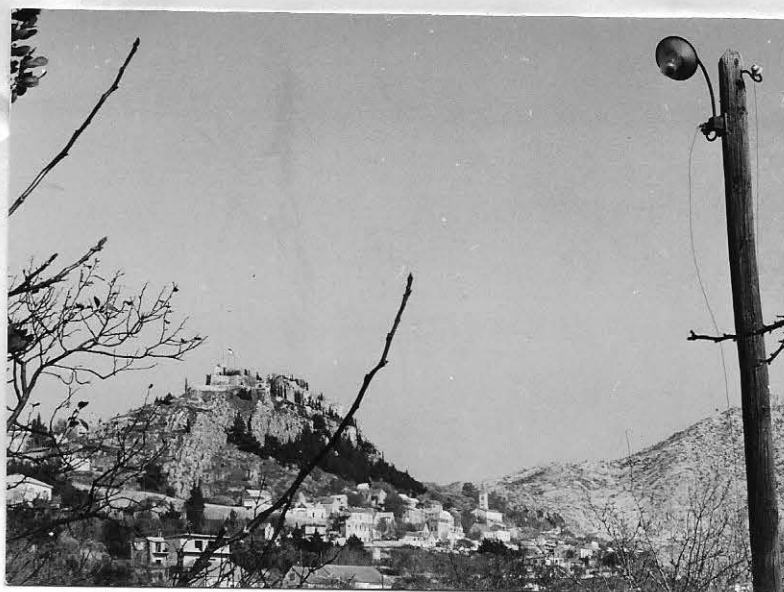
→ iskorištavanje prostora nasljedjenog tradicionalnog fonda, prisutnog u značajnim količinama, danas dobrim dijelom napuštenog i prepuštenog zaboravu, slaboj brizi i valorizaciji. Obnova tih objekata je moguća, a komfor u njima obnovljenima, mjereno i suvremenim standardima je besprijekoran, pored cijelog niza drugih vrijednosti sublimiranih u patini vremena. Životna, a ne muzealna obnova, transformira ove objekte manjim zahvatima, i na taj način u postojećoj stambenoj oskudici osigurava stambeni prostor, uz puno manja ulaganja nego u oficijelnom programu stambene izgradnje. Kontinuitetom tradicionalnih kuća i malih aglomeracija, dobiva se vremenska dimenzija koja animira svaki prostor, → obnavljanje lokalnog identiteta koji neće biti u koliziji sa širom funkcionalnom integracijom, kroz obnavljanje određenih aktiviteta i njima odgovarajućih prostora (kino, polivalentna dvorana, lokalne manifestacije), te uspostave novih aktiviteta (čitaonica, park, oprema standardnih susjedstva, obnova tvrdjave, itd.). Značajna je i homogenizacija još uvijek disperzivnog naselja kroz daljni rast koji bi se trebao stabilizirati na broju 5000-10.000 stanovnika, mjere zajednice što se proteže još od atenske do naše samoupravne demokracije. Ta zajednica bi se mogla lako uklopiti u buduće gradsko tkivo kao cjelovita gradska zona (umjesto planirane dvije zone).

→ daljnje planiranje naselja, u okviru širih društvenih zahtjeva (broj ljudi koji se tu trebaju permanentno smjestiti, zemljišna politika, zaštita ili isključivanje određenih zona za izvanlokalne namjene, određeni zakonski normativi, isl.). trebala bi organizirati mjesna zajednica, uz masovno učešće, informiranost i suverenitet mještana. Nakon zadovoljenja širih društvenih zahtjeva, pravo je MZ (pravo se potvrđuje referendumom) da lokalni prostor organizira na svoj način, bez ili uz pomoć onih stručnih službi koje MZ odabere. Naravno da pored pravnih nadležnosti, MZ bi trebala dobiti i sredstva za planiranje vlastitog razvoja (prebacivanje sredstava sa nivoa općine na nivo MZ).

→ dosadašnji industrijski razvoj obavezno uzrokuje formiranje jakih urbanih koncentracija. Bivša agrarna naselja ili sahanu ili se nadju u određenoj urbanoj gravitaciji grada koji se koncentrično širi od snažne ekonomske, političke i kulturne jezgre, premavani, i tu gube elemente primarnog identiteta. Policentri-

čni koncept, emitiranja prostornih impulsa iz više postojećih jezgri bi omogućavao povoljniju strukturaciju prostora na širem području. Takav megapolis ili metropolizirano područje bilo bi puno zanimljivije i ugodnije za življenje.

Transformacija izazvana industrijskim prevratom, i u načinu života i u organizaciji prostora, je radikalna i nabita potencijalom koji artikuliran i usmjeravan kako romantizmom prošlosti tako i imaginacijom budućnosti, može i prostoru življenja i životu prostora donositi nove humane vrijednosti.

BILJEŠKE:

- 1- M.Korenčić: "Naselja i stanovništvo SRH 1857-71", JAZU, 1978.
- 2- Urbanistički zavod Dalmacije: "Prostorni plan općine Split-I dio" 1975, str. 20
- 3- S.Šuvar: "Između zaseoka i megapolisa", Zadružna štampa, 1973, str. 30
- 4- B.Kojić: "Stari balkanski gradovi, varoši i varošice", ICS, 1976, str. 26
- 5- S.Šuvar: "Između zaseoka i megapolisa", Zadružna štampa, 1973, str. 39
- 6- Urbanistički zavod Dalmacije: GUP-Splita /Knjiga I- "Dokumentacija"
- 7- Republički zavod za statistiku SRH: prvi rezultati popisa G. 1971.
- 8- C.Alexander: "Pattern Language", Oxford Press, 1977. str. 71,72
- 9- ...: "Enciklopedija likovnih umjetnosti", JLZ, 1964, str. 193
- 10- E.Čelebija: "Putopis", Svjetlost, str. 169
- 11- (L.Katić): "Starine"/51, JAZU, 1962. str. 272
- 12- ...: "10. Kolovoz", Tvornica cementa 10. kolovoz, 1960, str. 195
- 13- Podatke sam dobio od V.Bubića, predsjednika SUBNOR-a općine Split, uz opasku da se točni podaci još uvijek prikupljaju. Od Z.Uvodića predsjednika MZ-Klis dobio sam podatak: 181 palih boraca.
- 14- D.Foretić: "Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća" JAZU, 1959, str. 6
- 15- Republički zavod za statistiku: prvi rezultati popisa G.1971.
- 16- R.Bičanić: "Tipovi mješovite seljačko-radničke obitelji", Sociologija 1, 1959. Sociologija, 1, 1959.
- 17- (L.Katić): "Starine"/51, JAZU 1962, str. 429
- 18- isto: str. 428
- 19- R.Bičanić: "Agrarna prenapućenost", Gospodarska sloga, 1937, str. 8
- 20- isto: str. 29
- 21- S.Ožanić: "Poljoprivredni problemi Dalmacije", Jadranska straža, 1927, str. 25
- 22- B.Stojsavljević: "Seljaštvo Jugoslavije 1918-41" Zadružna štampa, 1952, str. 18.
- 23- (L.Katić) "Starine"/51, JAZU, 1962, str. 429
- 24- R.Bičanić: "Počeci kapitalizma u Hrvatskoj", Školska knjiga, 1952. str. 38
- 25- M.Barada: "Starohrvatska seoska zajednica", JAZU, 1957, str. 81
- 26- isto: str. 20
- 27- Naziv upotrebljava R.Bičanić u radu "Agrarna kriza u Hrvatskoj", (Ekonomist, 3-5 1937.)
- 28- K.Marx: "Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj", Marx-Engels: Izabrana djela, 1950, str. 412
- 29- B.Stojsavljević: "Seljaštvo Jugoslavije 1918-41" Zadružna štampa, 1952, str. 39
- 30- K.Marx: "Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj", str. 417
- 31- Podaci iz brošure: "Elektrodalmacija 1924-1974"
- 32- Podatak iz popisa stanovništva G. 1981.
- 33- M.Barada: "Starohrvatska seoska zajednica", JAZU, 1957, str. 122
- 34- Republički zavod za statistiku SRH, prvi rezultati popisa G.1971.
- 35- Republički zavod za statistiku SRH, prvi rezultati popisa G.1971.
- 36- ...: "Privredni i društveni razvoj Splita", br. 50, EI Split, 1970. str. 78
- 37- Karakteristike ovog "dnevnog boravka" vidi na str. 98 i 99

- 38- M.Živković: "Uvod u sociologiju stanovanja", Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1975, str. 47
- 39- Republički zavod za statistiku SRH: Prvi rezultati popisa godine 1971.
- 40- Republički zavod za statistiku SRH: Prvi rezultati popisa godine 1971.
- 41- Urbanistički zavod Dalmacije:GUP - Splita/Knjiga I - "Dokumentacija"
- 42- Urbanistički zavod Dalmacije:GUP - Splita/Knjiga I - "Dokumentacija"
- 43- M.Miličić: "Nepoznata Dalmacija", Zadrug DAH "Arhitekt", str. 4
- 44- B.Kojić: "Seoska arhitektura i urbanizam", Gradjevinska knjiga 1973, str. 27
- 45- (T.Marasović): "Zbornik DIT-a Split", DIT, 1958, str. 103
- 46- Crtež izdubljenog skloništa je iz knjige B.Kojića: "Seoska arhitektura i rurizam", str. 27, a crtež bunje iz knjige M.Miličića: "Nepoznata Dalmacija" str. 45
- 47- Đ.Simonović: "Seoski stan", Arhitektonski fakultet u Beogradu 1975, str. 8
- 48- Naziv je od stanara ovih objekata i izražava političke (poslijeratne) attribute, a ne gradjevinske karakteristike
- 49- M.Živković: "Uzroci i nosioci bespravne stambene izgradnje" ANUBIH, 1972, str. 31
- 50- Podaci dobiveni u MZ Klis u jesen 1981.
- 51- M.Živković: "Uzroci i nosioci bespravne stambene izgradnje", str. 36
- 52- S.Bjelajac: "Bespravna stambena izgradnja", Pogled II, 1970, str. 156
- 53- "Narodne novine" br. 52, 1981, čl. 27
- 54- M.Baylon: "Upotrebna vrednost stana", Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1975, str. 2
- 55- G.Knežević: nepublicirani materijal
- 56- B.Milenković, Z.Petrović: "Stanovanje na selu", Novi dani, 1960.
- 57- B.Kojić: "Prigradska sela", otisak iz "Glasa SANU", 1975, str. 284
- 58- Urbanistički zavod Dalmacije: GUP- Splita/Knjiga III - "Prijedlog plana str. 15, 61-65
- 59- "Privredni i društveni razvoj Splita", br. 50, EI Split, 1970, str. 290
- 60- Z.Petrović: "Tragajući za arhitekturom", Arhitektonski fakultet u Beogradu, str. 179
- 61- isto: str. 179
- 62- J.Jacobs: predavanje na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, jesen 1981.
- 63- Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu: rješenje br.840/69
- 64- Z.Petrović: "Prizren i njegova dosadašnja zaštita", Saopštenja XIII, 1981, str. 270
- 65- Đ.Simonović: "Seoski stan", Arhitektonski fakultet u Beogradu 1980 str.38
- 66- Z.Petrović: "Selo i seoska kuća u Boki Kotorskoj", Zbornik Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, III 1956/57, str. 15
- 67- Ovi su zahvati u odredjenoj analogiji s prijedlozima preuredjenja seoske kuće, navedenim u knjizi Đ.Simonovića i D.Popovića: "Uredjenje seoske kuće, dvorišta i okućnice" (Zadružna knjiga 1965): "Ovo preuredjenje je moguće na nekoliko načina: 1) kod malih kuća koje nemaju dovoljno odele- nja mogu se dograditi potrebne prostorije, 2) kod nekih se samo postavljanjem unutrašnjih zidova i otvaranjem otvora (prozora i vrata) mogu otkloniti nedostaci i 3) dogradnjom novih odelenja i novim unutrašnjim pregradama i slično." (str. 37)

- 68- Đ.Simonović: "Uredjenje seoskih teritorija i naselja", Gradjevinska knjiga, 1980, str. 125
- 69-"Privredni i društveni razvoj Splita",br. 50, EI Split, 1970, str. 579
- 70- M.Živković: "Neki sociološki aspekti planiranja", Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1977, str. 16
- 71- Z.Petrović: "Kuća koja raste" (habilitacioni rad) 1961, str. 39

/Slijede PRILOZI: - anketni list
- sheme intervjuja
- obrazac za snimanje stambenih jedinica /

11. Gdje se ti najčešće igraš:
a. izvan kuće (gdje IZVAN KUĆE.....)
b. u kući (gdje.....)
12. Nabroji nazive nekih igara kojih se igraš ili si se igrao dok si bio manji :
LOPTE, GRANICARNA, LAGIŠTICE, VATALNA SAKRIVE.
13. Tko u tvojoj porodici sprema ručak i večeru.
SPREMA MAMA
14. U kojoj prostoriji jedete
15. Da li ljeti jedete vani
a. na terasi /u dvoru
b. gotovo nikada ne jedemo vani/
16. Kako često cijela porodica objeđuje zajedno
a. svaki dan
b. nekoliko puta tjedno
c. samo nedjeljom i praznikom
17. Potcrtaj naprave i uređaje koje posjeduje tvoje domaćinstvo:
radio, televizija, stroj za pranje rublja, električni štednjak, bojler, automobil, motor, bicikla, frižider, usisivač za prašinu, fotoaparati, traktor, freza, pumpa za vodu, mikser
18. Ako posjedujete, u kojem prostoru držite televiziju
U KUĆI MI
19. Kuda bacate smeće i otpatke iz kuće
U KANTU
20. Kada odrasteš, gdje bi želio stanovati
a. u sadašnjoj kući s roditeljima jer ima dovoljno prostora.
b. u sadašnjoj kući koja bi se mogla popraviti i dograditi
c. u kući koju bih ja želio izgraditi ovdje u Klisu.
d. želio bih otići živjeti u neko drugo mjesto. (Da li već sada znaš koje. Upiši ako znaš...NA TRAVIŠT. KV. ... NEGR. D. I. E. U. KLISU.....)
21. Gdje misliš da se bolje živi
a. u Klisu
b. u Splitu
22. Za koje ćeš se zanimanje opredjeliti.
FRIZERKV
23. Koliko vremena prije nego što ti škola počinje, krećeš iz kuće
OKO 7 sati
24. Dolaziš li autobusom u školu?
NE
25. Koje su tvoje "nevolje" na putu u školu, kao npr.
Kuća mi je previše udaljena od škole
-rdjav je put do škole
- veliki dio puta idem sam
- moram dugo čekati autobus, itd. Navedi neke:
26. Po tvome mišljenju što je Klis:
a. selo
b. gradić
c. mjesto
d. naselje
e. dio grada (Splita)

27. Izaberi (potcrtaj) jedan ili nekoliko od navedenih prostora i objekata u Klisu, za koje misliš i osjećaš da su lijepo i skladno napravljeni:

dom kulture, crkva, nova zdravstvena stanica, groblje, stara škola, nova škola, nogometni stadion, tvrđava, turska česma ispod škole, bivša željeznička stanica

28. Čega nema u Klisu, a misliš da bi se moglo napraviti

NEMA STANOVA

29. Što je po tvome sudu važno da bi kuća lijepo izgledala?

DABUDE LEPA

30. Čemu daješ prednost od navedenih osobina prozora:

- a. kroz prozor je lijepi pogled
- b. kroz prozor dolazi puno svjetla i sunca u sobu
- c. prozor je lijepo izveden s griljama ili roletama, te zavjesom

31. Kada bi u Klisu mogao graditi kuću za sebe i svoju familiju, na bilo kojem mjestu po izboru, gdje bi je sagradio

SAGRADIO U KLISU

32. Kada bi ti imao staru dotrajalu kamenu kuću, kakve već jesu po Klisu, šta bi ti sa njom napravio?

- a. srušio bih je i na tom mjestu napravio novu kuću.
- b. popravio bih je ništa ne mjenjajući izvana, dok bi je iznutra moderno opremio.
- c. na staru kuću bi dogradio ili nadogradio još ponešto da dobijem bolji komfor
- d. prodao bih je i na drugom mjestu gradio kuću.

33. Da li je po tvome sudu veliki napor graditi kuću.

- a. nije, jer se kuća lako i brzo može napraviti
- b. nije ako imaš pomoć rodbine i prijatelja
- c. veliki je napor, ali je ipak nekako moguće
- d. gotovo je nemoguće graditi kuću obzirom koliko to košta.

34. Zbog čega misliš da je u Klisu lijepo živjeti, odnosno što je to što ljudima ovdje najviše paše (Označi sa 5,4,3,2 i 1 navedene odgovore, s time da 5 znači najvažniji razlog, a 1 najmanje važan od ovdje spomenutih razloga.).

- (5) Klis je imao slavnu i junačku prošlost
- (2) jer je u blizini Splita
- (3) Klis je lijepo mjesto i ima lijepe kuće
- (4) ljudi se međusobno poznaju i imaju mnogo rodbine u blizini,
- (1) ljudi rade posao koji vole, dobro se zabavljaju i imaju sve što im treba.

35. Od spomenutih zanimanja: seljak, radnik, službenik, tko po tvome sudu živi najbolje

- a. najbolje živi .....radnik....., a najslabije .....seljak.....
- b. svi oni žive slično

36. Nedjeljom i praznikom, ili u slobodno vrijeme, kamo odlaze odnosno kako se zabavljaju članovi tvoje familije (Pocrtaj ispravne odgovore)

- pričanje sa susjedima
- igraju na karte ili ne balote
- idu u gostionicu
- u crkvu
- odlaze na nogometne utakmice
- odlaze u Split (ili okolna mjesta) da se tamo zabave

37. Ovdje su nabrojani razni pojmovi i nazivi. Pocrtaj one čije značenje i smisao precizno i točno znaš:

lušija, načve, komoč, žrvanj, spara, tinel, gustirna, balačura, škancija, portik, odrina, kočak, vučija, potleušica, palar, kotorota, lepšina, toč, japuga, badanj, krčevina, komoštre, sorca, turanj, obor.

38. Kamo si najdalje putovao?

NAJ DALJE SAM PUTOVALA SLOVENIJU

39. U kojem mjestu su živjeli tvoji roditelji one godine kada si se ti rodio
(1a) 1971 (30.5)

40. Ako nisi iz Klisa, navedi mjesto u kojem živiš ... u Klisu
Ako si iz Klisa, navedi dio Klisa u kojem stanuješ ... u Klisu

41. Koliko stanovnika bi ti želio da ima Klis 100 000

42. Šta bi radije (Zaokruži a. ili b.)

a) da Split toliko naraste i proširi se, tako da Klis se stopi s njime u povezani dio jednog milijunskog grada. Umjesto 1 ceste puno bi ulica bila izgrađena i od Klisa do Splita ne bi bilo prostora bez izgrađenih kuća, od kojih bi se neke nove veće izgradile na mjestu enekih porušanih starih kuća. Poput Klisa i ostala okolna mjesta (Solin, Mravince, Kaštela, Trogir, Podstrana, Omiš) bi se također stopili u taj milijunski velegrad, i svi bi oni bili stanovnici jednog jedinstvenog grada.

b. da Klis bude puno bolje uređen i opremljen raznim sadržajima, da se kuće obnove, dotjeraju i moderniziraju, ali da i dalje Klis ostane samostalna i odvojena prostorna cjelina (da se kuće okolnih mjesta ne spoje sa onima u Klisu) tako da se mjesto može lako prepoznati, a da ljudi koji ovdje žive mogu reći da su Klišani.

HVALA TI NA SURADNJI!

SHEMA RAZGOVORA S LJUDIMA KOJI SU GRADILI NOVU KUĆU U KLISU

1. Struktura porodice?
2. Prihodi, (koliko od poljoprivrede?)
3. Gdje ste živjeli prije nego ste izgradili ovu kuću (Klis, ?.....)
  - a. s roditeljima u kući bez dovoljno prostora
  - b. u kući bez komfora
  - c. kao podstanar
  - d. ?
4. Zemljište na kojem ste sagradili kuću?
  - a. očevidna
  - b. kupnja
  - c. komunsko zemljište
5. Postojanje infrastrukture (put - voda - struja)
6. Veličina kuće
(d/š. m², prostorije nazivi)
7. Kako je projektirana, osmišljena kuća?
  - a. prema (ovjerenom) tipskom projektu
/dali je bilo odstupanja - razlozi?/
  - b. prema sugestiji majstora
  - c. prema uzoru na susjeda
  - d.
8. Posjeduje li se građevinska dozvola (plaćene komunalije?)
9. Sredstva za kuću?
  - ušteta
  - prodaja
  - kredit
10. Način izvođenja kuće?
  - radovi: izvođeni
  - u okviru porodice/uz pomoć prijatelja/majstor
  - zemljani,.....
  - betoniranje,.....
  - zidarski,.....
  - itd.
11. Dali je kuća radjena s namjerom da se može:podijeliti
nadograditi
12. Karakteristike okućnice? (vrt, dvor)
odnos stambenog i gospodarskog dijela
13. Tradicionalni prostori? (konoba)
14. Koji su to "moderni" elementi prostora ili oblikovanja prema mišljenju vlasnika?
15. Procjena vrijednosti od strane vlasnika?
16. Što namjeravate sa starom kućom (ukoliko je posjedujete)
  - a. prodaja (cijena)
  - b. ostaviti jednom djetetu (što ono može s time)
  - c. neka stoji za sada, odluka nije donesena
17. Komparacija kvalitete stanovanja u staroj i novoj kući?

SHEMA RAZGOVORA S KLIŠANIMA KOJI SU SE ISELILI: OSAR ANTR

1. Koje godine i u kojoj dobi ste napustili Klis?
2. Iz Klisa ste otišli: a. sa cijelom familijom (širom)
b. užom familijom (žena, dijete)
c. kao samac
(ad. b, c, - struktura familije od koje ste se "otcjepili"?)
3. Razlog odlasku: -nedostatak stambenog prostora
-neopremljena stambena sredina
-želja za osamostaljivanjem vlastite porodice
-bliže mjestu rada, većeg izbora zanimanja
-zbog djece kojima se pružaju veće šanse u novoj sredini
-mogućnost iskorištenja prava na stan
4. Sadašnje boravište: a. izgradio vlastitu kuću
(skica stana) b. kupio stan ili kuću
c. dobio stan na korištenje od poduzeća
d. podstanar
5. Koliko ste dugo u sadašnjem boravištu?
6. Današnja struktura familije (zanimanje, starost)
8. Odnos sa susjedima u novoj sredini
-prijateljstvo (medjusobno posjećivanje)
-znanci (pozdrav na stubištu)
-ne poznajem ih
-loši odnosi
9. Što Vas najviše sada veže u novoj sredini?
-očekivanja pri dolasku u ovu sredinu
-novostećeni prijatelji i akcije u koje je uključen
-korjenje koje su djeca pustila
10. Dali imate neku ostavštinu u Klisu (dio kuće, zemlje), odnosno može li se to očekivati nakon smrti roditelja?
11. Ako "da", što namjeravate s tom ostavštinom?
a. prodati po ekonomskoj cijeni
b. raditi neke aranžmane s rodbinom u Klisu
c. kuću koristiti kao vikendicu, a zemlju raditi kao "hobby"
d. za sada ostaviti neka stoji kako je
12. Kontaktiranje s Klisom
-koristi, gradi ili obnavlja kuću
-učestvuje u radu društveno-političkih org. u K.
-obradjuje komad zemlje ili participira u obradj.
-posjet rodbini ili prijateljima (mjesečno, godišnje)
13. U kojoj su mjeri ispunjena očekivanja koja ste imali pri odlasku: potpuno /djelomično /vrlo malo
14. Vrijednosti ranijeg, kliškog boravka koje nedostaju u novoj sredini
15. Nakon Vaše smrti, gdje ćete se pokopati?
a. u Klisu (imate li grobnicu)
b. u sadašnjem boravištu
c. nisam o tome razmišljao

OBRAZAC ZA SNIMANJE STAMBENIH JEDINICA S.A. "PLEŠTINE" st.j. broj: 7

Vlasnik: MIRO (stanuje-a. ovdje, -b. u: PLITU)

stanuje porodica: /

okućnica:

foto:

napušteno od stalnog stanovanja G. 1976

koristi kao vikendica DA

zahod ✓

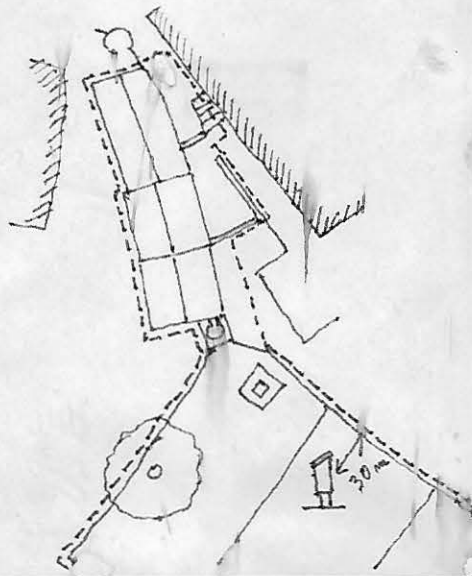
bunar ✓

"slavina" ✓

peć ✓

prizemlje:

pod: BETON

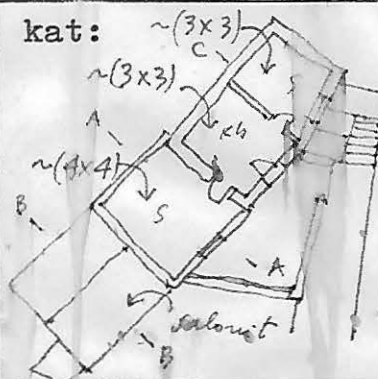

m²

~ 44

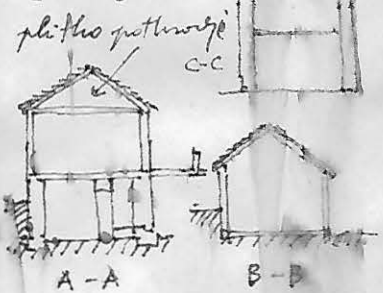
kat:

strop: a.b. MOČA + DREVENI

~ 34

presjek:

KROV: SPINJEP (KAMENIT)

zidovi: KAMEN / BETON

KAMEN / BETON

stepenice: VANJSKE - KAMENE 5/4 = 25-28 / 20-22 CM

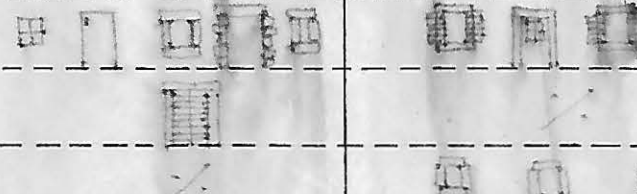
otvori:

/S

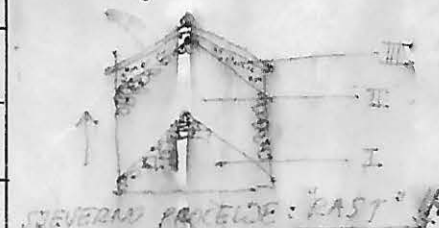
/I

/J

/Z

karakteristični detalj

a. osunčanost

-

b. ozračenost

0

c. osvjetljenost

0

d. vlažnost

+

e. mirisi

0+

f. termički uvjeti

(-) 0/1

g. boja: PASTELNO ŽUTA, SIVA, ZELENA

h. vizure

0

i. privatnost

-

procjena derutnosti: "0"

NEOPORUČENA MJEŠTINIČNA ZEMKANJA, FARBANJA
OBNOVA VIKATIJU I PROZORA

+ : povoljno stanje

0 : srednje

- : nepovoljno

skora promjena vlasništva (prodaja, nasljedjivanje, ne uskoro)

vjerojatnost obnove: SAMO MALI POPRAVKI

LITERATURA

- ALEXANDER , Christopher: "Pattern Language", Oxford Press, 1977.
- BARADA, Miho: "Starohrvatska seoska zajednica", JAZU, 1957.
- BAYLON, Mate: "Upotrebna vrednost stana", AF Beograd, 1975.
- BIČANIĆ, Rudolf: "Agrarna prenapućenost", Gospodarska sloga, 1937.
"Počeci kapitalizma u Hrvatskoj", Školska knjiga, 1952.
"Tipovi mješovite seljačko-radničke obitelji", Sociologija 1/59
- BJELAJAC, Slobodan: "Bespravna stambena izgradnja", Pogled II, 1970.
- ČELEBIJA, Evlija: "Putopis", Svjetlost,
.....: "10. kolovoz" 1909-1959 / Tvornica cementa 10. kolovoz, 1960.
.....: diobeni dokumenti iz Klisa
.....: "Privredni i društveni razvoj Splita", Ekonomski institut u Splitu, 1970.
.....: "Elektrodalmacija 1924-1974", prigodna brošura,
.....: "Enciklopedija likovnih umjetnosti", JLZ, 1964.
- FORETIĆ, Dinko: "Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća", JAZU, 1959.
.....: grafički arhiv Muzeja grada Splita
- JACOBS, Jane: predavanje u Zagrebu, jesen 1981.
- KATIĆ, Lovre: "Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prahistorije do pada Venecije" (STARINE 51), JAZU, 1962.
- KNEŽEVIĆ, Grozdan: (nepublicirani materijal za studente AF u Zagrebu)
- KOJIĆ, Branislav: "Prigradska sela", otisak iz "Glasa SANU", 1975.
"Seoska arhitektura i rurizam", Gradjevinska knjiga, 1973.
"Stari balkanski gradovi, varoši i varošice", ICS, 1976.
- KORENČIĆ, Mirko: "Naselja i stanovništvo SRH 1857-71", JAZU, 1978.
- MARASOVIĆ, Tomislav: prilog u "Zborniku DIT-a Split", DIT - Split 1958.
- MARX, Karl : "Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj", Izabrana djela, 1950.
- MILENKOVIĆ, Brana / Petrović Zoran: "Stanovanje na selu", Novi dani, 1960.
- MILIČIĆ, Mirko: "Nepoznata Dalmacija" Zadruga DAH-a "Arhitekt"
.....: "Narodne novine" br. 52/1981.
.....: "Napisi o Dalmaciji" (prijevoz s njemačkog), Spljet, 1892.
- OŽANIĆ, Stanko: "Poljoprivredni problemi Dalmacije", Jadranska straža, 1927.

- PETROVIĆ, Zoran: "Kuća koja raste" (habilitacioni rad, 1961)
"Prizren i njegova dosadašnja zaštita", Saopštenja XIII, 1981.
"Selo i seoska kuća u Boki Kotorskoj", Zbornik AF u Beogradu
"Tragajući za arhitekturom", AF u Beogradu, 1981.
- .....: "Projekt zaštite Klisa", Regionalni zavod za zaštitu spomenika
kulture u Splitu, RN-126/69.
- SIMONOVIĆ, Đordje / Popović D.: "Uredjenje seoske kuće, dvorišta i okućnice"
Zadružna knjiga, 1965.
- SIMONOVIĆ, Đordje: "Seoski stan", AF u Beogradu, 1980.
"Uredjenje seoskih teritorija i naselja", GK, 1980.
- STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan: "Seljaštvo Jugoslavije 1918-41", Zadružna štampa, 1952.
- ŠUVAR, Stipe: "Između zaseoka i megapolisa", Zadružna štampa, 1973.
- URBANISTIČKI zavod Dalmacije: GUP - Splita /
Knjiga I - "Dokumentacija", 1971.
Knjiga II - "Konceptija", 1973.
Knjiga III - "Prijedlog plana", 1977.
- USIZ - stanovanja grada Zagreba: Tehnički uvjeti za projektiranje -
1981. (radna verzija)
- ŽIVKOVIĆ, Miroslav: "Neki sociološki aspekti planiranja AF u Beogradu, 1977.
"Uvod u sociologiju stanovanja", AF u Beogradu, 1975.
"Uzroci i nosioci bespravne stambene izgradnje",
ANUBIH, 1972.